

НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

На правах рукопису

Яковюк Іван Васильович

УДК 340.0

**СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
І ШЛЯХИ ЇЇ СТАНОВЛЕННЯ**

Спеціальність 12.00.01 - теорія та історія держави
і права; історія політичних
та правових вчень

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник -
кандидат юридичних наук,
доцент

Ткаченко

Володимир Данилович

Харків – 2000

З М І С Т

ВСТУП	3
 РОЗДІЛ І	
ЗАГАЛЬНЕ ВЧЕННЯ ПРО СОЦІАЛЬНУ ДЕРЖАВУ	11
1.1. Виникнення та розвиток концепції соціальної держави	11
1.2. Розвиток концепції прав людини як передумова формування соціальної держави	48
1.3. Поняття соціальної держави як продукту громадянського суспільства .	65
 РОЗДІЛ 2	
СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗРОБКИ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ	114
2.1. Функції соціальної держави	114
2.2. Формування соціального законодавства і права	142
2.3. Розбудова соціальної держави в Україні: сучасний стан і перспективи.	162
ВИСНОВКИ	175
 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	179
 ДОДАТОК А. Довідка про впровадження результатів дисертації	200

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В умовах сьогодення особливої актуальності набувають дослідження умов і тенденцій розвитку державності в Україні, як складовій частині європейського співтовариства, і особливо теоретичної концепції демократичної, соціальної правової державності. Необхідно узагальнити і перевірити можливості використання в Україні кращих результатів, які були отримані теорією і перевірені практикою в процесі визначення змісту і методів діяльності держави, її оптимальної форми в різних країнах.

Особливий інтерес для науковців у цій концепції становить така її складова, як соціальна держава. Вона не може бути віднесена до числа аксіоматичних і незаперечних характеристик державності. Одна з важливих перешкод цьому – невизначеність поняття "соціальна держава". Хоча як фундаментальний принцип конституційного ладу вона закріплена більш ніж в 10 конституціях країн континентальної Європи, серед науковців досі існують розбіжності в питаннях визначення її змісту, притаманних їй принципів і виконуваних функцій, співвідношення з традиційними конституційними засадами.

Актуальність дослідження соціальної держави для вітчизняної науки впливає як із конституційного закріплення за Україною означеного статусу, так і з таких обставин.

По-перше, на відміну від "правової", поняття "соціальної держави" не розглядалося радянською юридичною наукою навіть з позиції його критики. Це обумовлює його новизну, проблематичність і нерозробленість.

По-друге, очевидним є те, що західноєвропейська модель державності не може автоматично втілюватись в Україні, не зазнавши попереднього критичного аналізу. Необхідність його проведення пов'язана як з відсутністю загальних для постсоціалістичних і західних країн умов і закономірностей становлення соціальної держави, так і з тією кризою, якої ця державність сьогодні в цих країнах зазнає.

Все це є підставою для визнання існування двох різновидів моделі соціальної держави, що надає особливої актуальності проблемі розробки вітчизняної концепції "соціальної держави".

Формування означеної концепції неможливо здійснити, не усвідомивши попередньо сутності її найбільш важливих і принципових положень і інститутів. Так, наприклад, зміст поняття "соціальна держава" неможливо визначити, не встановивши притаманних їй принципів і виконуваних функцій.

Окреслення особливостей розвитку соціальної держави в Україні повинно мати своєю передумовою встановлення під час дослідження її західної моделі закономірностей її формування. Правова конкретизація положення про соціальну державу може бути здійснена після того, як буде визначена позиція науковців щодо перспектив розвитку соціального права в Україні і завершення процесу систематизації соціального законодавства (прийняття Соціального кодексу). Надзвичайною актуальністю відрізняється проблема урахування в процесі завершення судової реформи можливості започаткування в Україні спеціалізованих соціального і трудового судів як ключових інститутів соціальної держави.

В цілому необхідно визнати, що проблема соціальної держави ще недостатньо досліджена, особливо у визначенні її правової природи, співвідношення з традиційними засадами державного ладу, шляхів її втілення в життя України. Це обумовлює потребу у монографічному, комплексному дослідженні сутності і правової природи соціальної держави.

Тема кандидатської дисертації Яковюка І.В. «Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення» обговорена кафедрою та затверджена науковою радою Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого 24 січня 1997 року (протокол № 6). Робота виконана відповідно до комплексної цільової програми «Розвиток демократичних процесів у правовій державі» (номер державної реєстрації 0186.0.070866).

Об'єктом дослідження є загальні закономірності становлення і функціонування соціальної держави.

Предметом дослідження є поняття «соціальна держава», становлення її теоретичної конструкції, місце в політичній системі, порядок функціонування.

Метою дослідження є забезпечення внеску у вдосконалення теоретичних і конституційно-правових основ соціальної держави, сприяння вирішенню деяких спірних теоретичних питань, пошук оптимальних шляхів її розбудови в Україні.

Завдання дослідження полягає у тому, щоб на основі аналізу наукових джерел, узагальнення нормативно-правового матеріалу і практики:

- здійснити аналіз теоретико-методологічних передумов розбудови соціальної держави;
- провести відмежування соціальної держави як від поліцейської, ліберальної (мінімальної) держави, так і від держави добробуту, що взята у вузькому значенні цього поняття;
- розкрити зміст теоретичної конструкції соціальної держави, дати аналіз притаманних їй принципів;
- визначити і обґрунтувати місце соціальної держави серед основних засад державного ладу;
- проаналізувати зв'язок між процесами формування концепції прав і свобод людини і громадянина і становленням теорії соціальної держави;
- розкрити притаманні соціальній державі функції і дати їх аналіз;
- обґрунтувати необхідність розвитку самостійної галузі права – соціального права і відповідної йому галузі законодавства - соціального законодавства;
- завданням дисертаційного дослідження також є спроба визначення і обґрунтування відповідних науково-теоретичних і практичних пропозицій і рекомендацій щодо реалізації конституційної норми, яка закріплює соціальний характер Української держави.

Методологічна і теоретична основа дослідження. В основу методології дослідження покладений комплексний підхід до аналізу місця, ролі і функціо-

нування соціальної держави. Для дослідження використовувався діалектичний метод і сучасні наукові підходи – функціональний, розкриття багатоаспектності і багатоваріантності предметів дослідження, традиційні для юриспруденції методи – логічний, історико-порівняльний, соціологічний та інші.

Дисертант прагнув вести дослідження через розгляд проблемних питань у світлі нового політико-правового мислення, орієнтуючись на загальнолюдські цінності.

Нормативну базу дослідження складають Конституція України, політико-правові документи, законодавчі акти України, конституції та інші нормативно-правові акти зарубіжних країн, міжнародно-правові документи.

Дисертант спирався на результати теоретичних досліджень представників вітчизняної і зарубіжної наукової думки, роботи вчених, які працюють у галузі теорії і історії держави і права, конституційного права, соціального і трудового права, історії України, політології, філософії та інших наук.

Важливе місце в дисертаційному дослідженні посідають положення, які розробили в своїх працях видатні мислителі і науковці минулого: Арістотель, І.Бентам, К. Гельвецій, І. Кант, Гегель, Ад. Пренс, Г. Хеллер, Б.А. Кистяківський, С.А. Котляревський, П.І. Новгородцев, М. Палієнко, Ф. Тарановський, Г.Ф. Шершеневич та інші зарубіжні і вітчизняні науковці. Дисертант використовує роботи сучасних науковців : М. Арагона, В.Д. Бабкіна, К. Біденкопфа, К.С. Гаджиєва, Р.Дарендорфа, А.П. Зайця, М.Г. Кобця, В.В. Копейчикова, М.І. Козюбри, О.А. Лукашевої, О.В. Петришина, Ю.С. Пивоварова, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабіновича, Є. Танчева, В.Д. Ткаченка, Ю.М. Тодики, Ф. Фабриціуса, Л. Хайнца, К. Хессе, Х. Цахера, М.В. Цвіка, В.А. Четверніна, Ю.С. Шемшученка, О. Шлехта та ін. В дисертації використовувались також роботи інших вітчизняних і зарубіжних науковців, в яких досліджувались проблеми, що відносяться до теми дослідження.

Наукова новизна дослідження. Дисертація є першим у незалежній Україні комплексним монографічним дослідженням сутності, місця і ролі соціальної держави в теорії і практиці державотворення, шляхів її розбудови в Україні.

Особливість роботи полягає у розгляді питання становлення і функціонування соціальної держави у порівнянні з конституційними засадами державності сучасних країн Заходу¹⁾. Цей підхід логічно привів до висновків про можливість використання певною мірою передового досвіду цих країн, на базі чого було сформульовано ряд пропозицій і рекомендацій по реалізації концепції «соціальної держави» в Україні.

У дисертаційному дослідженні знайшли відображення такі основні положення, які виносяться на захист :

- вперше докладно досліджуються історико-теоретичні передумови становлення теорії соціальної держави. Проводиться порівняння принципово різного розуміння загального блага цією теорією і теоріями поліцейської і ліберальної держави;
- вперше аналізується зв'язок між становленням теорії соціальної держави і формуванням західними (католицькою і протестантською) церквами власних соціальних доктрин;
- акцентується увага на існуванні концепції «культурної держави» як проміжного етапу в процесі переходу від мінімальної до соціальної держави;
- уточнюється і розвивається підхід до визначення сутності соціальної держави, як держави перехідного типу;
- доводиться необґрунтованість протиставлення соціальної держави і громадянського суспільства. Вперше соціальна держава подається як продукт останнього;
- обґрунтовується доцільність розгляду соціальної держави як елементу дескриптивної концепції демократичної, соціальної правової держави;

---

¹⁾ Термін «Захід» використовується автором не в географічному, а в умовному соціокультурному значенні.

- робиться наголос на необхідності розгляду соціальної держави в єдності з правовою державою, обґрунтовується неможливість дослідження соціальної держави без встановлення її зв'язку з правовою державою;

- здійснюється науковий аналіз принципів соціальної держави, причому вперше робиться спроба їх системного розгляду;

- досліджуються особливості функціонування соціальної держави;

- уточнюється питання щодо правової природи соціально-економічних прав та їх місця в соціальній державі. Висунуто і обґрунтовано тезу про те, що зміст соціальної держави як конституційної характеристики правової держави не вичерпується соціально-економічними правами людини;

- конкретизується зміст поняття «соціальний захист», яке розглядається у взаємозв'язку з поняттями «соціальне забезпечення» і «соціальне страхування»;

- обґрунтовується необхідність становлення самостійної галузі права – соціального права, яке має власний предмет і метод, принципи і прийоми правового регулювання;

- вносяться пропозиції щодо завершення процесу формування соціального законодавства, здійснення кодифікації правових актів (прийняття Соціального кодексу), що регулюють відносини у соціальній сфері;

- удосконалюється підхід до бачення правової природи соціальної держави в Україні. Пропонуються шляхи втілення в життя конституційної норми про соціальну державу.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації теоретичні положення, висновки і рекомендації мають безпосереднє відношення до реальної політики України. Вони можуть бути використані для обґрунтування: необхідності внесення змін в Конституцію України (статті 1; 46; 157); становлення соціального права і формування соціального законодавства; започаткування соціального і трудового судів.

Матеріали дослідження можуть використовуватися як у науково-дослідній роботі, так і в практичній діяльності народних депутатів, працівників інших гілок

влади, оскільки вони поглиблюють знання про одну з важливих конституційних характеристик держави, що розбудовується в Україні, сприяють практичному застосуванню цих знань, пропонують напрямки розвитку соціального законодавства в Україні.

Теоретичні положення дисертації можуть відіграти позитивну роль у навчальному процесі при викладанні курсів «Загальна теорія держави і права», «Історія вчень про державу і право», «Конституційне право».

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною завершеною науковою працею, першим комплексним монографічним дослідженням місця, сутності, принципів і функцій соціальної держави. Сформульовані в ній положення і наукові результати мають наукове і практичне значення, оскільки вони обґрунтовані на основі особистого дослідження і критичного розгляду більше двохсот наукових і нормативних джерел, аналізу практики реалізації концепції соціальної держави ряду країн Заходу. Автор наводить теоретичні положення, а також дає практичні рекомендації щодо розбудови соціальної держави в Україні. Окремі питання піднімаються вперше, деякі розглянуті по-новому, додатково обґрунтовані.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювались на засіданнях кафедри теорії держави і права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого у 1997, 1998, 1999 рр., на науково-практичній конференції у Харківській філії Української академії державного управління при Президентові України у 1997 р., на Дев'ятих Харківських політологічних читаннях у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого у 1999 р., на наукових конференціях молодих вчених та аспірантів у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого у 1998, 1999, 2000 рр.

Окремі аспекти дослідження використані автором у процесі викладання навчального курсу «Загальна теорія держави і права».

Структура і обсяг роботи. Структура дисертації обумовлена завданнями і логікою дослідження. Дисертація складається із вступу, двох розділів, які включають шість підрозділів, висновків та списку використаної літератури (230 найменувань). Обсяг дисертації 178 сторінок.

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дисертації знайшли відображення в шести наукових статтях, п'ять з яких опубліковані у фахових виданнях, та чотирьох тезах доповідей.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНЕ ВЧЕННЯ ПРО СОЦІАЛЬНУ ДЕРЖАВУ

1. 1. Виникнення та розвиток концепції соціальної держави

Серед науковців, які досліджують проблеми соціальної держави, немає єдності як відносно часу започаткування цієї концепції, так і країни, в якій її почали реалізовувати вперше. Це і не дивно, оскільки пошук шляхів втілення ідеї про щастя на землі, свободу від страху і злиднів здійснювався нашими пращурами так само, як і нами сьогодні. Писалися трактати, народжувалися теорії, щось вмирало, але найцінніше, суттєвіше відбиралось і зберігалось, щоб колись з цих розрізнених фрагментів людство вивело і реалізувало свою споконвічну мрію.

Їх було багато – філософів, державних діячів. Серед них немає першого і не буде останнього – без жодного з них історія не склалась би. Для нас мають цінність і реформи Солона; і введена Протагором формула про те, що мірою усіх речей є людина; і вчення Арістотеля, який виголосив, що держава, яка складається з "середніх" людей, буде мати найкращий державний устрій. Сприйнята була і думка Цицерона про те, що народ – це не будь-яка спільність людей, а спільність людей, які пов'язані між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів. Особливу роль ось вже два тисячоліття відіграє християнство, яке виголосило принцип рівності людей незалежно від соціального стану і національності. Це стало основою для утвердження принципів поваги людей один до одного, братерства між людьми, любові до ближнього.

Проте впродовж тривалого часу соціальні вчення залишались переважно чисто літературним явищем. Ситуація докорінно змінилась наприкінці XVIII ст.,

коли з'являються політико-правові концепції, яким була притаманна докладна теоретична розробка питання про сутність соціального зла, причини його виникнення, про цілі суспільства і засоби їх досягнення.

Головними з них, безперечно, слід визнати ті концепції, які символізували собою певні етапи в процесі розвитку державності Нового і Новітнього часу. Це "поліцейська" і "правова держава" в ліберальній та соціальній трактовках. Попри всі відмінності між ними, на які прийнято вказувати при їх характеристиці, цим державам була притаманна одна ознака, яку зазвичай не беруть до уваги. Вона полягає в тому, що всі вони прагнули до благоденства своїх громадян, яке, що-правда, розуміли по-своєму; до усунення існуючих соціальних проблем, однак використовували для цього досить різні за своїм змістом та специфікою методи. З огляду на цей факт важливе місце в процесі пізнання сутності соціальної держави відводиться проблемі розмежування таких понять, як поліцейська, ліберальна ("мінімальна") держава.

Ці моделі розвивалися в межах західної концепції загального блага. Означена концепція розглядається як концентрований вираз системи фундаментальних ідей та принципів соціальної, політичної і правової культури суспільств персоніцентристського типу, має природно-правовий характер і походить з філософських пошуків Демокріта, Платона, Арістотеля. Наприкінці XVIII ст. вона отримує своє офіційне визнання на конституційному рівні в США та Франції і формулюється як мета, яка стоїть перед суспільством і державою [201]¹⁾. В такій якості вона розглядається як один з важливих інструментів організації і упорядкування дій держави, надання їм системного характеру.

Слід відмітити, що для розвитку концепції соціальної держави мала значення попередня розробка понять "благополуччя" і "добробут". Традиційно вважалося, що благополуччя конкретизується в категорії «добробут». Останій розглядався як "поняття соціальне і політичне, оскільки під добробутом

---

¹⁾ [201] Конституція США (1787 р.) і Конституція Франції (1793 р.) // Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: У 2 т. Навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак. / За ред. В.Д. Гончаренка. - К.: Ін Юре, 1998. - С. 60,117.

розуміється наявність таких умов, при яких людина з успіхом може прагнути досягнення всебічного розвитку [6]¹⁾. "Добробут" трактувався як соціальне явище, оскільки в передбачених ним умовах зацікавлене суспільство і вони утворюються завдяки турботі і зусиллям останнього. Разом з тим у цій категорії простежується і політичний аспект. Він полягає в тому, що такі умови можуть бути створені при їх підтримці або хоча б не протидії з боку держави, яка в свою чергу також зацікавлена в їх розвитку.

Із зазначеного випливає, що добробут суспільства доцільно розглядати як продукт спільних зусиль особистості, суспільства і держави – відносно цього висновку суттєвих розбіжностей майже не існує. Проблема постає у зв'язку зі спробою дати відповіді на низку питань, зокрема, на яких засадах досягається ця спільність? або яку роль має відігравати кожен з означених суб'єктів? Саме від того, які відповіді давалися на ці питання в той чи інший період історії, залежали виникнення і реалізація концепції чи то поліцейської, чи ліберальної, чи соціальної держави.

З точки зору сучасної юридичної науки слід визнати, що концепції поліцейської і мінімальної держави певною мірою мали викривлений характер. Однак, як для теорії, так і для практики державотворення, вони, безумовно, мають певну цінність. Дискусії, які велися навколо них, сприяли постановці питання про соціальне призначення держави.

Першою протягом XVIII ст. виникає концепція поліцейської держави (Polizeistaat), найбільш відомим представником якої був Х. Вольф. В наш час її розглядають як "ідеальний" тип, якому протиставляється правова держава [209]²⁾. Поліцейську державу деякі вчені розглядають як закономірний і первісно прогресивний етап у процесі розбудови індустріального суспільства [110; 215]³⁾. З

¹⁾ [6] Андреевский И.Е. Благополучие. Энциклопедический словарь / Под ред. И. Е. Андреевского. - СПб.: Изд-ли Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1891. - Т. 4. - С. 55.

²⁾ [209] Див.: Четвернин В. А. Понятие права и государства. Введение в курс теории права и государства. М.: Дело, 1997. - С. 116-119.

³⁾ [110] Див.: Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В. В. Лазарева. -3-е изд., перераб. и доп. - М.: Юристъ, 1999. - С. 409-411; [215] Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. - М.: Изд-ние Бр. Башмаковых, 1911. - Т. 1. - С. 244, 245.

одного боку, ця держава певною мірою спрямовувала свої зусилля на: подолання феодальної роздрібленості, встановлення єдиної державної влади і законності; на захист людини, приватної власності, на активізацію підприємництва, розвиток нових галузей економіки і забезпечення її дешевою робочою силою. З іншого боку, зазначає І.-Г.-Г. Юсті, виходячи з того факту, що бідність "призводить людей до багатьох пороків [110]¹⁾", поліцейська держава бачила своїм завданням здійснення піклування про добробут приватних осіб і суспільства в цілому, створення нової системи соціального захисту замість феодальної. Таким чином, у діяльності цієї держави слід розрізняти два напрями. Це, по-перше, забезпечення безпеки (поліцію безпеки), а, по-друге, досягнення добробуту (поліцію добробуту).

Для розвитку концепції "соціальної держави" певного значення набувають зміни акцентів у тлумаченні сутності держави, початок яким було покладено саме в концепції поліцейської держави. Оскільки поліція добробуту визнається такою, що походить з природи держави, то влада вважає своїм обов'язком здійснювати благодійницьку турботу про своїх підданих. Таким чином, слід визнати, що концепція загального блага, зміст якої на той час стисло виклав І. Бентам у тезі "Церква існує для вічного благополуччя, а держава – для земного [230]²⁾", об'єктивно сприяла виникненню теорії освіченого абсолютизму, яка спиралася на практику поліцейської держави.

Розпочавши з охорони безпеки, привласнивши в подальшому виключне право здійснювати повноваження щодо забезпечення суспільного благоустрою і добробуту, держава закономірно приходить до крайнощів поліцейської регламентації. Поліцейська держава, яка здійснює керівництво усіма видами людської діяльності – втручається в релігійні відносини; в приватне життя; в підприємництво, де вона згідно із законом "дозволяє, регулює, контролює, квотує, ліцензує тощо діяльність приватних осіб [209]³⁾", - з часом паралізує розвиток

¹⁾ [110] Див.: Общая теория права и государства. – С. 410.

²⁾ [230] Яновский А.Е. Государство // Энциклопедический словарь / Под ред. К.К. Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского. – СПб.: Изд-ли Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1893. – Т.IX. – С. 420.

³⁾ [209] Див.: Четвернин В. А. Понятие права и государства. Введение в курс теории права и государства. – С. 117.

громадянського суспільства, процес звільнення особистості від всебічного піклування. Стримуючи особисте підприємництво і суспільну самодіяльність, які вона стимулювала спочатку, держава обмежує заходи досягнення загального благополуччя, а відтак стає перешкодою на шляху до мети, яку вона сама для себе визначила, що стало одним з факторів, які обумовили занепад поліцейської держави. Все це дає підстави для розмежування соціальної і поліцейської держави. Вони відрізняються між собою за такими ознаками.

1. Поліцейська держава не може бути визнана правовою, тоді як соціальну ми характеризуємо саме як таку. В. Четвернін підкреслює, що поліцейська держава в ідеалі вважається зв'язаною невід'ємною свободою громадян, чим відрізняється від соціалістичної держави [209]¹⁾. Вона не заперечує існування основних прав і свобод людини, але в той же час надзвичайно обмежує сферу мінімальної невід'ємної свободи, дозволяє собі здійснювати в цій сфері жорстокий контроль. Вона, можливо як ніяка інша держава, окрім хіба що соціалістичної, здатна захистити свободу, безпеку і власність громадян від посягань приватних осіб та їх організацій, але не від власного втручання. Відносини між громадянином і такою державою кваліфікуються фактично як владовідносини, але ніяк не як правовідносини.

2. Відмінність простежується і в питанні досягнення суспільного добробуту. Соціальна держава не ставить перед собою як мету досягнення загального добробуту, оскільки вважає це завданням приватних осіб і громадянського суспільства. Вона береться лише створити їм сприятливі умови і у необхідних випадках несе субсидіарну відповідальність за забезпечення гідного людини існування тих громадян, які не з власної вини нездатні це зробити самостійно. Тобто відносини між індивідом, суспільством і соціальною державою будуються на засадах партнерства – вони взаємно доповнюють зусилля один одного.

Поліцейська держава, навпаки, вважає забезпечення суспільного добробуту своєю прерогативою. Саме тому особистість вона розглядає як об'єкт свого

---

¹⁾ [209] Див.: Четвернін В.А. Понятие права и государства. Введение в курс теории права и государства. – С. 117, 118.

всебічного піклування (objekteigenschaft). Тому цілком закономірно, що поліцейська держава, політика піклування якої в ХІХ ст. "вже встигла вичерпатися в заходах збудження народної продуктивності [215]¹⁾", поступається місцем правовій державі в її ліберальній інтерпретації – «мінімальній» державі.

Започаткування моделі ліберальної правової держави докорінно змінило співвідношення відповідальності за досягнення суспільного добробуту в «трикутнику» індивід – суспільство – держава. Як відомо, розробники концепції, починаючи з І. Канта, вважали, що турбота про добробут громадян не може і не повинна стосуватися юридичних зобов'язань держави. Узаконена примусова благодійність неодмінно призведе до патерналістичного ставлення держави до людини, а відтак держава завжди в конфліктах між цілями повинна віддавати перевагу свободі як фундаментальному принципу правової держави і не допускати зрівняльної турботи про добробут громадян, бо вона ліквідує простір свободи для самореалізації особистості.

Розглядаючи соціальне призначення такої держави, її послідовники виходили з того, що в межах соціального порядку, який гарантує свободу, самореалізація людини може і повинна бути забезпечена перш за все завдяки її власним зусиллям. Для цього людині необхідно надати можливість вільно виявляти властиві їй здібності і сприяти їх належному застосуванню, гарантувати свободу економічної діяльності і забезпечення недоторканності отриманого результату. Держава, зі свого боку, повинна взяти на себе зобов'язання по створенню правопорядку, який би гарантував людині можливість розпоряджатися собою, раціональну обґрунтованість юридичних рішень, стабільність правової системи, конкуренцію – тобто держава повинна надавати допомогу, яка має додатковий, стимулюючий характер. Отже, мова повинна йти про заохочення, стимулювання з боку держави власних зусиль людини з метою забезпечення свого існування, а також про добровільне прийняття на себе суспільними силами частки

---

¹⁾ [215] Див.: Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. – С. 246.

соціальної відповідальності. Ці вимоги зумовили сутність моделі "мінімальної" держави.

Для початку, зазначає Г. Шершеневич, необхідно було замість поліцейських заходів, які від піклування легко переходили до свавілля, встановити об'єктивне право [215]¹⁾. З його допомогою поступово була запроваджена дія правової моделі виявлення, узгодження, визначення та захисту інтересів членів суспільства. Це був важливий крок уперед, оскільки право в силу своєї сутності заперечує нівелювання різних інтересів і прагнень, зрівняльну турботу, знищення свободи, індивідуального начала. Навпаки, підкреслює В. Нерсисянц, воно створює "необхідний порядок (норми, форми, масштаби, інститути, процедури) для рівного, однаково вільного для всіх зовнішнього прояву цієї різниці [106]²⁾".

Визнання принципу верховенства права сприяло в подальшому розвитку концепції загального блага на основі природно-правового визнання блага кожного, що дозволило уникнути протиставлення цих двох категорій. Вважалося, що носієм загального блага тут виступає як окрема особистість, так і їх сукупність. Це стало одним з критеріїв відмінності суспільства цього типу від інших суспільств, де носієм загального блага були певні інститути, які виокремлювались із суспільства і панували над ним.

Отже, із започаткуванням на Заході принципу правової держави пов'язано визнання загального блага як основи, смислу і парадигми правового типу організації соціально-політичного товариства людей як вільних і рівноправних суб'єктів, а права – як "принципу і порядку людського блага – індивідуального і загального [106]³⁾".

Однак, якою б досконалою не здавалася ця теорія, але і вона в своїй ліберальній трактовці не дала кінцевого знання щодо соціального призначення держави. Це стає очевидним в міру того, як викристалізовувались протиріччя між старим теоретичним знанням (ліберальною трактовкою правової держави) і

---

¹⁾ [215] Див.: Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. - С. 247.

²⁾ [106] Нерсисянц В.С. Философия права. Учебник для вузов. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998.– С. 70.

³⁾ [106] Див.: Там же. – С. 72.

новими фактами в суспільному житті, які не вдавалося пояснити і вирішити на підставі цього знання.

Означену проблему спричинила криза ідеології крайнього індивідуалізму, на якій була заснована теорія і практика реалізації «мінімальної» держави. Історична парадоксальність цього факту полягає в тому, що криза за часом співпала з реалізацією головних ідей класичного лібералізму [218]¹⁾. Проголошенням і реалізацією таких принципів правової держави, як розподіл влади, верховенство закону, незалежність суду тощо, було виконане негативне завдання, а саме – особистість була захищена формально від сваволі і деспотизму влади. Була усунута нерівність юридичного характеру. На цьому лібералізм, який визначає свободу негативно, зупинився. Ліберала, мислення якого є скоріше політичним, ніж соціальним чи економічним, традиційно більшою мірою цікавлять закон і апарат, за допомогою яких вдається забезпечити свободу, ніж регулювання економічних сил, яке здатне відкрити нові можливості для втілення тієї ж свободи [10]²⁾.

Критикуючи цей підхід, К. Маркс у "Критиці Готської програми" зазначив, що право в силу своєї природи полягає в застосуванні рівної міри. Однак, підкреслює він далі, самі індивіди нерівні і застосування до них однієї і тієї ж міри означає застосування рівних прав до нерівних людей [91]³⁾. Торкаючись цього ж питання, В. Хьосле підкреслює, що рівні для усіх свободи на чисто юридичному рівні – це фікція, якщо на соціальному рівні зберігаються надто значні відмінності [1]⁴⁾. Це ж має на увазі і К. Хессе, коли пише, що для безробітного питання про професійну свободу є нісенітницею; гарантування права власності набуває реального значення лише для власника, а недоторканність житла – лише для тих, хто його має [197]⁵⁾.

¹⁾ [218] Шиллер Т. Либерализм в Европе // Либерализм, консерватизм, марксизм: Проблем.-темат. сб. / Гл. ред. Ю. С. Пивоваров. – М.: РАН ИНИОН, 1998. – С. 37. (Полит. наука).

²⁾ [10] Арбластер Э. Взлет и падение западного либерализма / Обзор Чаликовой В.А.// Либерализм, консерватизм, марксизм: Проблем.- темат. сб. / Гл. ред. Ю. С. Пивоваров. – М.: РАН ИНИОН, 1998. – С. 5-28.(Полит.наука).

³⁾ [91] Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. - 2-е изд. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1961. - Т. 19. – С.19.

⁴⁾ [1] Абсолютный рационализм и современный кризис: Интервью с В. Хесле // Вопр. философии. –1990. - №11. – С.108.

⁵⁾ [197] Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / Пер. с нем. - М.: Юрид. лит., 1981. – С. 112.

Отже, слід погодитися з думкою про те, що якщо свобода дійсно визнається чимось більшим, ніж свободою, яка позбавлена змісту, то для її утвердження крім усунення юридичних перешкод необхідна ще й наявність певних матеріальних, позитивних умов їх реалізації [197]¹⁾.

Наукова думка і практика поступово приходять до висновку, що свобода, як стрижневий принцип демократичної, правової держави, крім негативного має ще і позитивний зміст. Він полягає в тому, що держава повинна сприяти створення матеріальних можливостей для кращого прояву свободи шляхом використання певного комплексу стимулюючих і стабілізуючих заходів, економічної і соціальної політики.

Сприйняттю цієї позиції об'єктивно сприяла соціально-політична криза в суспільстві, яка стала закономірним наслідком кризи ідеології лібералізму. Сподівання на те, що індивід і громадянське суспільство самі, без втручання держави, зможуть забезпечити суспільний добробут, виявились невиправданими. Правду кажучи, громадянське суспільство завжди потребувало субсидіарної допомоги з боку держави. Ще Гегель попереджав про те, що "при надмірному багатстві громадянське суспільство недостатньо багате... аби запобігти виникненню надлишку бідності [29]²⁾". Разом з тим без визнання і гарантування мінімального рівня існування, як основного права кожного громадянина, розпадається саме громадянське суспільство, розмивається і сама правова держава [161]³⁾.

Слід визнати, що криза, якої зазнала ліберальна держава, значною мірою була обумовлена кроками останньої. Г. Шершеневич привертав увагу до того факту, що сучасний йому демократизм сприяв загостренню питання індивідуальної невдоволеності. "Раб, - пояснював він, - не відчуває несправедливості свого стано-вища. Але вільні громадяни, які відчувають себе

¹⁾ [197] Див.: Хессе К. Основы конституционного права ФРГ. – С. 112.

²⁾ [29] Гегель Г.В.Ф. Философия права / Пер. с нем.: Ред. и сост. Д.А.Керимов и В.С. Несесеянц. – М.: Мысль, 1990. – С. 272.

³⁾ [161] Див.: Силагадзе А. Н. Концепция «социального государства» в работах западногерманских неоконсерваторов и либералов // Эволюция теории и практики «государства благосостояния» в 80-е годы: Сб. обзор. – М.: АН СССР ИНИОН, 1991. – С. 148, 149.

юридично рівними один одному... володіють рівними політичними правами, особливо страждають від економічної нерівності, яка створює різницю не лише в матеріальних засобах, але й в освіті, і в суспільному становищі [215]¹⁾".

Таким чином, можна було передбачити, що, вдавшись до демократизації політичної сфери, громадянське суспільство і правова держава неодмінно прийдуть до аналогічних процесів в економіці і соціальному секторі. По-справжньому демократичне і правове суспільство не може бути антагоністичним за своєю сутністю. Подолання антагонізму вимагає усунення причин, які його породжують. Головна з них – це соціальна нерівність. Однак громадянське суспільство, де, за словами Гегеля, кожен для себе є метою, тоді як усі інші для нього – ніщо [29]²⁾, не в змозі було самостійно вирішити це завдання. Воно поклало цей обов'язок на соціальну державу, чим визнало правомірність її існування.

Кожна теорія, як певна система наукових понять і уявлень про оточуючу нас дійсність, складається в процесі пізнавальної діяльності людини. Вона узагальнює практичний досвід і віддзеркалює існуючі в житті суспільства закономірності. Отже, вона безпосередньо залежить від практики, яка має властивість постійно виявляти нові факти і тенденції. Природно, що деякі з них не вписуються в існуючу теорію і це обумовлює необхідність або її удосконалення, або пошуку нової теорії. Прогрес наукового знання потребує відмови від попередніх застарілих уявлень. Але пізнання не зводиться лише до заперечення. Виявлення нових фактів, застосування нових методів дослідження, обґрунтування сутності явищ має своїм наслідком висування нових ідей, концепцій, які більш адекватно і глибоко відображають дійсність.

Важливою позитивною рисою вчення про правову державу стала його здатність до свого безперервного розвитку, до вдосконалення свого ідейного змісту шляхом нових логічних комбінацій відповідно до потреб суспільного

---

¹⁾ [215] Див.: Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. – С. 79.

²⁾ [29] Див.: Гегель Г. В. Ф. Философия права. – С. 272.

життя. В історії розвитку цієї теорії протягом двох століть простежується еволюція поглядів на співвідношення держави і особистості з точки зору виконання державою соціальних обов'язків перед особистістю і суспільством – від повного заперечення таких обов'язків і до підняття соціально-економічних прав до рівня конституційних.

З огляду на це необхідно зазначити, що виникнення поняття "соціальна держава" наприкінці XIX – на початку XX ст., а згодом і формування концепції соціальної правової держави необхідно розглядати як наступний логічний, якісно новий історичний етап у процесі розвитку і вдосконалення вчення про правову державу.

Незаперечним є той факт, що проблема життєздатності ліберальної правової держави наприкінці XIX ст. постала, з одного боку, як констатація неповноти досягнутого знання про сутність і соціальне призначення держави, виявлення логічних недоліків існуючої теорії в її ліберальній трактовці, а з іншого – як визначення нових потреб суспільного життя і в першу чергу як необхідність ефективного вирішення соціального питання.

В означений період соціальне (робітниче) питання розглядалось як таке, що стосується перетворення суспільного ладу в інтересах тих класів, які своєю працею створюють матеріальний добробут [23]¹⁾. Проте існував і інший підхід, який зводився до "організації суспільства, до залучення найбільшої кількості людей до можливо більшого щастя, до примирення прав і обов'язків нижчих з правами і обов'язками вищих [132]²⁾".

Вирішення цього питання в контексті більш загальної проблеми уточнення концептуальних засад подальшого суспільного розвитку вимагало, по-перше, наукового обґрунтування причин виникнення соціально-політичної кризи, а, по-друге, - визначення шляхів її подолання.

¹⁾ [23] Водовозов В. Социальный вопрос и социальная политика // Энциклопедический словарь / Под ред. К.К. Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского. – СПб.: Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1900. – Т. 23. – С. 72, 73.

²⁾ [132] Пренс Ад. Организация свободы и общественный долг / Пер. с фран. – СПб.: Изд-ние Ф. Павленкова, 1897. – С. 23.

Пошук рішення йшов у різних напрямках. В результаті було висунуто ряд гіпотез, які вказували на шляхи виходу з цієї ситуації. Їх аналіз підтверджує справедливість висновку П. Новгородцева про те, що первісно і потім протягом тривалого часу кожен з підходів з формальної і методологічної сторони являв собою спрощене розуміння дійсних відносин, що створювало ілюзію простоти практичного вирішення завдань з гармонізації відносин між особистістю і суспільством, особистістю і державою [108]¹⁾.

В даному дослідженні з усієї різноманітності запропонованих підходів буде виділено лише безпосередньо концепцію соціальної держави.

Становлення цієї концепції відбувалося за участі трьох соціально-політичних традицій. Це, по-перше, соціал-демократичний рух, який вимагав покласти відповідальність за соціальний захист населення переважно на державу. По-друге, лібералізм, який традиційно відстоює принцип невтручання держави в сферу особистого життя людини, а також в економіку. По-третє, християнство, яке висунуло принцип субсидіарності – право держави втручатися в сфери і питання суспільного життя, які нездатні вирішити індивід і інститути суспільства. В цілому саме за участі цих трьох суспільних сил йшло удосконалення вчення про правову державу шляхом наповнення його соціально змістовними положеннями, які згодом стали постулатами концепції соціальної правової держави.

Торкаючись питання про внесок соціал-демократів у процес формування означеної концепції, слід зважати на таке. Зростання послідовників вчення про соціалістичну державу призвело до появи різних його інтерпретацій і, відповідно, конкуруючих напрямів суспільного розвитку. Соціал-демократичний рух, як один з них, хоча і зберіг відданість ідеям про соціальну справедливість, солідарність, соціальне призначення держави, але разом з тим збагатив свою концепцію соціалістичної держави ідеями про право, свободу, демократію. Революційні шляхи перетворення суспільства в їх підході поступилися місцем еволюційним,

---

¹⁾ [108] Новгородцев П.И. Введение в философию права. Ч.2: Кризис современного правосознания.– М.: Изд-ние тов-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1909. – С.273.

реформаторським. Критика альтернативних підходів набула конструктивного характеру.

Наприкінці XIX - на початку XX ст. саме існування цього поміркованого крила соціалістичного руху сприяло формуванню серед науковців позитивного ставлення до соціалістичної ідеї взагалі. Так, наприклад, зазначалося, що в працях К. Маркса і особливо в позиції Ф. Лассаля і Е. Бернштейна остаточно зникають сліди абстрактних, утопічних проектів побудови ідеального суспільного ладу майбутнього. Замість цього свої зусилля вони спрямовують на конструктивну критику та аналіз сучасного господарства як однієї з ланок у процесі історичного розвитку господарства взагалі.

В означений період навіть починає складатися думка про те, що соціалістичну теорію слід сприймати як реалістичну філософську і історико-економічну систему, втілення якої буде здійснюватися не шляхом перевороту, а як результат частково усвідомленого, частково неусвідомленого процесу економічного і суспільного розвитку [13]¹⁾. З огляду на цей факт виглядає цілком природним сподівання Б. Кистяківського щодо поєднання ідеї правової держави з теорією соціалізму [65]²⁾.

Позиція соціал-демократів була затаврована як опортуністична і ренегатська іншим крилом соціалістичного руху – більшовиками. На відміну від засновників соціалістичної ідеї, які вимагали лише перевлаштування економічного життя і були індиферентними до політичних питань, на противагу соціал-демократам, які в цілому погодились з лібералами і консерваторами щодо конституційних, реформаторських засобів оновлення суспільного життя, в позиції більшовиків взяли гору ідеї політичного радикалізму.

Саме існування цього радикального крила підштовхнуло владу до боротьби з соціалістичним рухом у цілому. Однак, намагаючись шляхом законодавчих, організаційних і силових засобів, як це, наприклад, було в Німеччині після

---

¹⁾ [13] Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания. – СПб.: Книго-издат. т-во «Просвещение», 1904. – С. 103.

²⁾ [65] Кистяковский Б.А. Государство правовое и социалистическое // Вопр. философии. – 1990. - №6. – С. 153.

прийняття закону Бісмарка про заборону діяльності соціалістів, придушити цей рух, уряд насправді боровся не з причинами кризи, а з її породженням. Внаслідок цього опозиція не зникла, а, навпаки, стала міцнішою і, що головне, радикальнішою.

Застерігаючи владу від цих кроків, Ф. Енгельс писав, що ті, для кого влада відрізала усі легальні засоби відстоювання своїх прав, рано чи пізно звернуться до нелегальних, протизаконних засобів [91]¹⁾. В цьому зв'язку надзвичайно показовим є той факт, що в країнах, де тією чи іншою мірою вдалося втілити принципи демократичної, правової держави, підкріпивши їх реформуванням суспільних відносин шляхом поступового запровадження соціального законодавства, тобто там, де було демократизовано не лише сферу політичних, але й соціальних та економічних відносин, там політичний радикалізм не зміг отримати підтримку в суспільстві і швидко зійшов з історичної арени.

І навпаки, в таких країнах, як Росія, Німеччина, Австро-Угорщина, навіть за умови формування так званого "державного соціалізму", як це мало місце в Німеччині, але при зневазі до цінностей демократичної, правової держави, радикальному крилу соціалістів вдалося зміцнити свої позиції, а ідея соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, які здавалися утопією, в Росії стали реальністю буття більш ніж на сімдесят років.

У подальшому, після проголошення створеної більшовиками держави соціалістичною, соціал-демократи, з метою відмежування від радянського бачення сутності соціалістичної держави, визначили свою концепцію, як концепцію "демократичного соціалізму" або "соціальної демократії". Це, однак, не завадило соціал-демократичним партіям Франції, ФРН, Іспанії брати активну участь у реалізації концепції соціальної правової держави, яка була передбачена конституціями цих країн.

Альтернативна позиція соціал-демократів до вирішення соціального питання полягала в тому, що злиденне становище трудящих пояснювалося окремими

---

¹⁾[91] Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения. – Т. 19. – С. 289-291.

недоліками існуючого суспільного ладу, які можуть бути виправлені без зміни його засад. У рамках цього підходу поступово також викристалізовувалося дві позиції.

Прихильники першої позиції фактично не визнавали існування соціального питання. Вони вважали, що є окремі пережитки феодалізму, які і провокують соціальне невдоволення мас. Дійсно, саме в умовах буржуазного суспільства поліпшилось матеріальне становище трудящих, особливо якщо його порівнювати зі станом при феодальному ладу. З цього припущення ними робився висновок про те, що варто і надалі надавати природному стану речей повну свободу прояву, аби забезпечити подальше зростання виробництва, а відтак і загального добробуту, що, напевно, позитивно відіб'ється на становищі робітничого класу.

Суттєвого значення для розвитку соціальної держави цей підхід наче б то не мав. Однак, зазначає Е. Арбластер, за сучасними соціальними, політичними і економічними формулюваннями проглядається саме ліберальне світосприйняття і ліберальний світогляд [10]¹⁾. На це ж звертає увагу і О.А. Лукашева, коли пише, що підвалини сучасних соціальних програм складають саме ліберально-демократичні цінності [88]²⁾.

Інша позиція в межах цього ж підходу полягала у визнанні існуючих недоліків такими, що властиві саме капіталістичному суспільному ладу. Разом з тим, пам'ятаючи, що саме цей суспільний лад сприяв підйому політичної і правової культури, зростанню суспільного добробуту, розвитку свободи, робився висновок про можливість і необхідність його вдосконалення шляхом проведення суттєвих соціальних реформ, які були б сумісні з такими принципами, як непорушність права власності і вільної конкуренції.

Перефразовуючи Б. Константа, можна сказати, що соціальному компромісу історично передують соціальна боротьба. Лише гіркий досвід, який довів буржуазному суспільству (причому не лише класу економічно і політично

¹⁾ [10] Див.: Арбластер Э. Взлет и падение западного либерализма. – С. 7.

²⁾ [88] Лукашева Е. А. Социальное государство и защита прав человека в условиях рыночных отношений // Социальное государство и защита прав человека / Отв. ред. Е. А. Лукашева. – М.: РАН ИГП, 1994. – С. 19.

пануючої буржуазії, але і пролетарським масам і, в першу чергу, «середньому класу»), що непоступливість у вирішенні соціальних питань, застосування сили проти сили своїх опонентів, як способу їх вирішення, безпринципність, крайній егоїзм піддають його засади і цінності суворим випробуванням, а іноді і втратам, змусив його повернути на шлях соціального компромісу: не примусити, а зацікавити іншого поступитися тим, що відповідає власним інтересам [72]¹⁾.

Усвідомлення відповідальності за збереження стабільності і функціональності політичних і економічних систем сприяло тому, що, не поступаючись сталими цінностями правової держави, в суспільство вільного підприємництва вдалося привнести елементи соціальної орієнтованості, людяності. Це, на думку П.М. Рабіновича, ознаменувало собою "поступовий, здійснюваний різними шляхами, засобами і темпами перехід від традиційного буржуазного суспільства... до громадянського суспільства соціальної демократії [142]²⁾". Зміни в сутності громадянського суспільства не могли не позначатися на державі. В цьому зв'язку слід відзначити, що виникнення соціальної держави необхідно розглядати як фактор, що впливає на правову державність, збагачуючи її зміст.

Виникнення сумнівів стосовно ефективності концепції ліберальної правової держави, як концептуальної основи суспільного розвитку, в гносеологічному відношенні сприяло виявленню і подоланню догматичної установки свідомості у вигляді міфу про незаперечний характер постулатів лібералізму в соціально-економічній сфері життя. Ці сумніви відкрили шлях до заперечення ліберального бачення сутності і соціального призначення держави, як єдино вірного. Поступово йде процес усвідомлення того, що сутність держави багатогранна. Її неприпустимо зводити лише до однієї сторони, хоч якою б вона не була важливою. Організація класового панування, публічна влада – це, безумовно, суттєві аспекти сутності держави, проте поряд з ними впродовж всієї історії існування держави можна

---

¹⁾ [72] Констан Б. О свободе у древних в ее сравнении со свободой у современных людей // Полит. исследования. – 1993. - №2. – С. 99.

²⁾ [142] Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави: Навч. посібник. Вид. 3-тє, зі змін. й доповн. – К.: ІСДО, 1995. – С. 43.

спостерігати й інші аспекти. Зокрема, державі завжди була притаманна функція "виконання загальних справ, які походять з природи будь-якого суспільства [92]¹⁾". Навіть більше того, стабільність і тривалість політичного панування завжди прямо були пов'язані з належним виконанням цієї функції [92]²⁾.

З огляду на це очевидно все ж таки є підстави визнати, що держави відрізняються одна від одної не лише формами правління, державного устрою, політичним режимом, але й обсягом змісту соціальної функції (функції виконання загальних справ), засобами її реалізації. П.М. Рабінович наголошує, що держава фактично набуває характеристики "соціальна" тоді, коли, ставлячи собі за мету реалізацію права людини на гідне життя, покладає на себе обов'язок щодо виконання значної за обсягом соціальної функції – "проведення соціальної політики, спрямованої на розробку і здійснення системи реформ і заходів соціального захисту населення [144]³⁾".

Одним з положень, що не є загально визнаним, з приводу якого існують різні точки зору і точаться дебати серед науковців, є положення відносно часу і місця започаткування теорії і практики соціальної держави. Традиційно, хоча і з певними застереженнями, засновницею соціальної держави вважають Великобританію або, хоча і рідко, Францію. Виникнення держави добробуту – саме таку назву отримала соціальна держава у Великобританії, Північній Америці і скандинавських країнах - пов'язують з ім'ям лорда Беверіджа, який у доповіді в 1942 р. виклав головні принципи (загальнодоступність, універсальність, адекватність соціальної допомоги), на яких вона повинна була засновуватися [66]⁴⁾. Розробником власне концепції "соціальної держави" у Франції вважають П'єра Лярока, який у березні 1945 р. запропонував широкомасштабний проект модернізації державності цієї країни [109]⁵⁾.

¹⁾ [92] Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1961. – Т. 25. – С. 422.

²⁾ [92] Див.: Там же. – С. 184.

³⁾ [144] Рабінович П. М. Соціальна держава // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, ін-т держави і права ім. В. М. Корещького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.). – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 374.

⁴⁾ [66] Клеман Н. М. «Государство благосостояния» в Великобритании: Теория и практика // Эволюция теории и практики «государства благосостояния» в 80-е годы: Сб. обзор. / Отв. ред. О.В. Сальковский. - М.: АН СССР ИНИОН, 1991. – С. 45, 46. (Соц.-экон. пробл. развитых кап. стран).

⁵⁾ [109] Новоженова И.С. Франция: общество благосостояния в 90-е годы // Социальное государство в Западной

Однак ця позиція має істотні вади. По-перше, хронологічно дата започаткування концепції вказана не точно. В 40-х роках ХХ ст. відбувається лише політичне визнання формули "держава добробуту". Зародження і формування концепції "соціальної держави" відбувається значно раніше – в ХІХ ст. По-друге, на відміну від правової держави, яка в цілому сприймається досить однозначно, соціальної держави, в широкому значенні цього слова, як єдиної концепції фактично не існує, про що буде сказано у відповідній частині дослідження. Це означає, що правильним буде вказати не на одну країну, як засновницю цієї моделі, а в кожній з існуючих груп визначити країну, яка дала розвиток тому чи іншому напрямку в межах загального поняття соціальна держава (держава добробуту). Тоді дійсно Великобританія буде вважатися засновницею держави добробуту у вузькому значенні слова, а ФРН - соціальної держави.

Історія виникнення соціальної держави набагато давніша, аніж прийнято вважати. Й. Альбер, позицію якого в цілому поділяє Ф. Фабрициус, запропонував досить оригінальну періодизацію процесу формування і розвитку соціальної держави [26 ; 186]¹⁾. Вона виглядає так: 1-й етап або передісторія становлення соціальної держави (1800 - 1880 рр.); 2-й етап або початок її розбудови (1880 – 1914 рр.); 3-й етап або розширення соціальної діяльності держави (1918 – 1960 рр.); 4-й етап або прискорення темпів її розвитку (1960 –1975 рр.); 5-й етап або уповільнення темпів розвитку соціальної держави (починаючи з 1975 р.) [26]²⁾.

Наведена періодизація має цінність з декількох причин. По-перше, вона наочно доводить еволюційний характер розвитку соціальної держави. По-друге, її аналіз дозволяє заперечити твердження щодо неузгодженості соціальної держави

Европе: Проблемы и перспективы: Пробл.-темат. сб. / Отв.ред. и сост.вып. Мацонашвили Т.Н.- М.: РАН ИНИОН, 1999. – С.51.

¹⁾ [26] Гаджиев К.С. «Государство благосостояния» в трактовке современных западных политологов // Эволюция теории и практики «государства благосостояния» в 80-е годы: Сб. обзор./ Отв. ред. О.В.Сальковский.- М.: АН СССР ИНИОН,1991 - С.23.(Соц.-экон.пробл. развитых капиталист. стран); [186] Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. Политико-правовое положение трудящихся в Европейском сообществе /Пер. с англ. - М.: Изд-во МГУ, 1995. - С.49-53.

²⁾ [26] Див.: Гаджиев К.С. "Государство благосостояния" в трактовке современных западных политологов. – С.23.

з громадянським суспільством і правовою державністю [4]¹⁾. Про те, що соціальна держава досить оперативно реагує як на потреби громадянського суспільства, так і на його можливості, зокрема на стан економіки, свідчать 3 – 5-й етапи. І, нарешті, вона цінна ще й тим, що в ній виділяють два періоди (передісторія і початок розбудови соціальної держави), які в дослідженнях, присвячених цій державі, як правило, не фігурують, тоді як без їх аналізу наші уявлення про соціальну державу, її сутність і завдання будуть далеко не повними.

Хоча Й. Альбер і назвав перший етап "передісторією" соціальної держави, це зовсім не означає, що в процесі розвитку концепції допустимо применшувати його значення, оскільки політичний вибір, який було зроблено на цьому етапі рядом країн, саме і відкрив шлях до започаткування соціальної державності. Знаменним є той факт, що на етапі передісторії соціальної держави політики-практики йшли попереду філософів-теоретиків. Так, наприклад, національне соціальне законодавство, початок якому поклав "Moral and Health Act" (1802 р., Великобританія), який стосувався парафіяльних дітей, почало формуватися урядами тоді, коли на рівні теоретичних дискусій право держави на втручання в економічну і соціальну сфери заперечувалося як таке.

В цілому ж слід визнати, що в цей період держава переймалась головним чином проблемами здійснення політичного контролю за бідними, стримування робітничого і соціалістичного руху, збереження суспільного порядку, про що свідчать закони проти робітничих коаліцій (1799), про робітничі коаліції (1825), Акт про тред-юніони (1871) у Великобританії і Виключний закон проти соціалістів (1878) у Німеччині.

Разом з тим наприкінці цього періоду відбувається усвідомлення політиками-практиками того факту, що репресіями можна спробувати на певний час загальмувати соціалістичний і робітничий рух, але не викоринити їх. Для ефективної протидії цим рухам, на думку Бісмарка, необхідні "заходи по усуненню беззаперечних соціальних неладів, для забезпечення упорядкування

---

¹⁾ [4] Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С.684.

праці, для запобігання промисловим кризам [91]¹⁾", що вимагає від влади пропозицій щодо дій в інтересах суспільного благоденства.

Реакцією з боку держави на загострення соціального питання стає проведення державної соціальної політики, що знаменує собою початок другого етапу в історії розвитку концепції соціальної держави. Перші теоретичні розробки соціальної політики започаткував в 1872 р. "Союз соціальної політики", що в м. Ейзенах (Німеччина), а перші практичні кроки були здійснені ще на початку XIX ст. Соціальна політика в цей час розглядається як сукупність державних заходів - соціальних реформ, метою яких було поліпшення економічного та морального становища трудящих, а також запобігання революційним процесам. Проте вже наприкінці XIX ст. стає ясно, що соціальна політика, як сукупність тих соціальних реформ, на які готові були піти правлячі класи, виникає із запізненням і, як правило, не стає адекватною відповіддю на наявну в суспільстві кризову ситуацію [23]²⁾.

Теоретики неолібералізму ще наприкінці XIX ст. усвідомлюють політичну реальність і об'єктивне співвідношення сил у суспільстві. Це обумовлює еволюцію їхньої стратегії і тактики. Зокрема, вони пішли шляхом розробки нового, "позитивного" сприйняття свободи і рівності, визначення співвідношення між ними. Так, П. Новгородцев висловив думку про те, що хоча ці два поняття і не збігаються, але все ж таки співвідносяться: якщо кожному людину ми визнаємо абсолютною цінністю, яка потребує свободи, то природно, що стосовно усіх людей ми повинні вимагати рівності [108]³⁾.

В світлі нового бачення сутності свободи і рівності неоліберали вимагали від держави сприяння вирівнюванню "соціальної нерівності". Цього, на їх думку, вимагає не лише принцип рівності, але й принцип свободи, оскільки недостатність засобів до існування може перешкодити або і зовсім виключити можливість користуватися свободою.

¹⁾ [91] Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. - Т.19. – С.176.

²⁾ [23] Див.: Водовозов В. Социальный вопрос и социальная политика. - С.73.

³⁾ [108] Див.: Новгородцев П.И. Введение в философию права. Ч.2: Кризис современного правосознания. - С.309.

Разом з тим вони не збиралися передавати вирішення цього завдання на розсуд держави. Охорона свободи і регулювання матеріальних умов, які б сприяли її здійсненню, повинні стати завданням і сутністю права, що стало істотною відмінністю порівняно з підходом до вирішення цього ж питання в теорії і практиці соціалізму [108]¹⁾.

Нові ліберальні трактовки органічно вписались у програмні положення соціал-демократів і соціальні доктрини християнської демократії. У сучасній літературі зовсім не висвітлено питання про вплив соціальної доктрини церкви на процес розвитку концепції "соціальної держави". Це обумовлено ідеологічним протистоянням, яке мало місце між політикою СРСП і церквою, з одного боку, та церквою і лібералізмом. Не вдаючись у його сутність [68; 89]²⁾ і не намагаючись пристати до тієї чи іншої сторони, автор, розглядаючи конкретні факти, намагається дотримуватися позиції об'єктивного і всебічного дослідження такого феномену, як соціальна держава.

Вплив церкви на процес становлення концепції "соціальної держави" можна простежити на прикладі соціальної доктрини Католицької церкви, в якій найбільш рельєфно виявляються риси, що притаманні релігійним вченням Заходу щодо соціальної проблематики.

Католицька церква завжди більш чітко і універсальніше, ніж інші інститути західного суспільства, відбивала притаманні йому цінності, і випадок з соціальною державою не є винятком. Католицька церква впродовж всієї своєї історії відігравала досить самостійну і помітну роль у сферах, пов'язаних з життєдіяльністю держави і суспільства, а тому ніколи не обмежувалась констатацією певних цінностей. Крім цього, вона їх ще й формулює, захищає і пропагує.

¹⁾ [108] Див.: Там же. - С.319.

²⁾ [68] Ковальский Н.А. Современный мир, осмысленный католицизмом. (О нынешней католической социальной доктрине) // Православие и католицизм: социальные аспекты: Проблем.-темат. сб.- М.: РАН ИНИОН, 1998. - С.160-179.(Актуал. проблемы Европы)..; [89] Максимова Н.В., Филиппов Б.А. Социальное учение Католической церкви и либеральные институты // Православие и католицизм: социальные аспекты: Пробл.-темат. сб. - М.: РАН ИНИОН, 1998. - С.180-210.(Актуал. проблемы Европы).

Необхідно усвідомлювати і той факт, що коли при формулюванні соціальної доктрини Папа проголошує "ex cathedra", тобто "непогрішимо", його уста сприймаються як уста господа – вже одне це надає доктрині привабливості і певною мірою обов'язковості в очах мільйонів віруючих. Отже, коли ми вказуємо на те, що протягом кількох десятиліть кінця XIX - початку XX ст. держави Заходу не лише поступово втрачають ознаки класової сутності, але й переходять від ліберальної до соціальної моделі суспільного розвитку, то необхідно визнати, що це стало результатом не лише впливу соціалістичного досвіду, але, і мабуть у першу чергу, наслідком тих природних процесів, які з кінця XIX ст. почали викристалізовуватися у суспільному житті, відображенням чого і стала теорія соціальної держави і соціальна доктрина Католицької церкви.

Слід визнати, що Католицька церква розробкою власної соціальної доктрини надала істотну допомогу науковому обґрунтуванню необхідності і закономірності трансформації буржуазної держави в соціально орієнтовану державу. Крім того, її внесок у процес становлення соціальної держави полягає також у тому, що діяльність церкви сприяла сприйняттю суспільством означеної трансформації.

Соціальна доктрина, за словами Папи Іоанна-Павла II, є категорією самостійною зі своєю специфічною природою і спирається на досвід багатьох століть [68]¹⁾. Подолавши внутрішню кризу, яка була пов'язана з рухом старокатолицизму і політикою Бісмарка "kulturkampf", Католицька церква в останню третину XIX ст. повертається до своєї вихідної сутності – стає демократичною і соціальною. Одним з перших проявів в цьому процесі стає виникнення соціально-християнського руху – католицького соціалізму, який закликав до проведення соціальних реформ з урахуванням інтересів трудящих.

Наступним кроком стало утворення в 1881 р. Фрейбургського союзу, який в дусі принципів Фоми Аквінського і Франциска Ассізького, що заклали основи католицького соціального вчення, намагався виробити консолідовану позицію щодо соціального питання. Підсумком цієї роботи стало формування соціальної

---

¹⁾ [68] Див.: Ковальский Н.А. Современный мир, осмысленный католицизмом. – С.160.

доктрини, основу якої заклала в 1891 р. енцикліка Папи Лева XIII "Regum novarum" ("Про нові речі"). В ній була викладена консолідована позиція Ватикану стосовно соціального питання і шляхів його вирішення. Наступні енцикліки конкретизували і розвивали її положення відповідно до потреб часу.

Основні положення соціальної доктрини полягають у такому [53;60;85]¹⁾.

1. Соціальне питання визнається не стільки економічним, скільки питанням моральним і релігійним, яке стосується упорядкування людського суспільства. Економічний аспект тут має похідний характер, тому вирішення зазначеного питання необхідно шукати не в зміні економічних підвалин, а в спробі встановити «моральне вимірювання» економічних процесів.

2. Віддана канонічному вченню про лихварство, доктрина засуджує його нові форми при капіталізмі. Стосовно останнього робиться висновок про те, що потребує засудження не його сутність, а те, що в своїй діяльності окремі власники часто не зважають ані на гідність людини, ані на суспільний характер економічної діяльності, ані на соціальну справедливість і загальне благо.

3. В доктрині визначено ставлення до приватної власності. Право і необхідність її існування обґрунтовують ряд критеріїв. По-перше, це право походить не від законів, а від природи і як таке не може бути скасоване суспільною владою [60]²⁾. По-друге, приватна власність має право на існування, оскільки вона є природним джерелом особистої свободи людини і умовою утвердження її гідності. Як третій критерій розглядається здатність приватної власності бути наймогутнішою спонукальною силою в економічній діяльності. Нарешті, це право є однією з фундаментальних засад суспільного ладу з моменту виникнення держави і як таке не може бути знищене.

¹⁾ [53] История XIX века / Под ред. Лависса и Рамбо / Пер. с фран. 2-е доп. и испр. изд. Под ред. Е.В. Тарле. - М.: ОГИЗ, 1939. - Т.8. - С.66,67; [60]Канапа Ж. Социальная доктрина церкви и марксизм / Пер. с франц. - М.: Прогресс, 1964; [85] Лев XIII. Рерум новарум: Окружное послание Льва XIII о положении трудящихся // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. II. Зарубежная политическая мысль. XX в. / Нац. обществ.-науч. фонд. Акад. полит. науки; Руководитель проекта Г.Ю.Семигин и др.; Ред.-науч. совет: пред. Совета Г.Ю.Семигин и др.- М.: Мысль, 1997. - С.42-57.

²⁾ [60] Див.: Канапа Ж. Социальная доктрина церкви и марксизм. - С.71.

Таким чином, Ватикан визнає правомірність капіталістичного ладу і приватної власності, як однієї з головних засад. В цьому соціальна доктрина докорінно розійшлася з доктриною соціалізму, який заперечував право існування приватної власності і абсолютизував власність колективну. Проте соціальна доктрина розмежувалась і з ліберальною економічною школою. Їх відмінність полягає в такому. Церква визнає право власності природним правом людини і як таке захищає його, але вона заперечує використання власності без користі для суспільства [60]¹⁾.

Більше того, Лев XIII вважав, і ця позиція згодом була підтверджена, що природний характер права приватної власності повинен бути поширений на усі соціальні класи і верстви населення - саме таким чином "буде потроху заповнюватись прірва, яка відокремлює багатство від злиднів, і відбуватися зближення двох класів [60]²⁾". До речі, схожу позицію щодо участі у власності займав і Е. Бернштейн, який називав це демократизацією капіталу.

4. Стосовно праці доктрина має таку позицію. Визнається неприпустимим, щоб праця підкорялась лише закону попиту і пропозиції, адже робітник – це в першу чергу особистість, яка має певні права. Ці права, а саме: право на життя, яке зобов'язує власника "надавати трудящим винагороду, яка дозволить їм на дійсно людському рівні життя гідно виконувати свої сімейні обов'язки [60;85]³⁾"; право на охорону здоров'я; на виконання своїх релігійних обов'язків, - повинні бути враховані при укладанні трудового договору і безумовно виконуватися.

Реалізація цих вимог була б неможлива без втручання держави в сферу регламентації трудових і виробничих відносин, а тому було визнано за можливе таке втручання. Зокрема, передбачалось перш за все поновити християнське життя між власником і робітником; по-друге, пропонувалось створити професійні організації шляхом вільних спілок, але без їх втручання в політичні процеси. Як

¹⁾ [60] Див.: Канапа Ж. Соціальна доктрина церкви и марксизм. – С.118,231.

²⁾ [60] Див.: Там же. – С.95.

³⁾ [60] Див.: Там же. – С.107; [85] Див.: Лев XIII. Рерум новарум. – С.53.

допоміжні і виняткові заходи розглядалися: безпосереднє втручання держави в економічні процеси; досягнення міжнародних угод.

Визнавши первісно право держави на безпосереднє втручання в економічні процеси як винятковий захід, Ватикан згодом переглядає власну позицію з цього питання: визнається, що держава, сенс існування якої складає загальне благо в мирському житті, не може стояти осторонь сфери економіки. Вказувалося, що вона "не може не відчувати себе зобов'язаною здійснювати в економічній сфері діяльність у формах більш різноманітних, більш обширних, більш органічних [60]¹⁾".

Така еволюція поглядів Ватикану разом з тим супроводжувалась суттєвими застереженнями і вимогами, які мали негативний характер і разом з позитивними вимогами виступали як складова частина доктрини.

1. Ватикан застеріг від практики, коли у приватних осіб відбираються і передаються співтовариству функції, які вони здатні виконувати на підставі особистої ініціативи і своїми власними коштами. Держава повинна пам'ятати, що її діяльність має допоміжний характер, тобто "характер орієнтації, стимулювання, замісництва і інтеграції [60]²⁾".

2. Трудящі мають право добиватися покращення свого становища, але лише законними засобами. Вказувалося на неприпустимість класової боротьби і на помилковість теорій (в першу чергу комуністичних і соціалістичних), які вказують на можливість перемоги одного із антогоністичних класів. Це пояснюється таким. По-перше, обидва класи мають об'єктивну потребу один в одному: капітал не може існувати без праці, а праця потребує капіталу. По-друге, утопічним є сподівання на те, що розумного і гуманного умиротворення можна досягти шляхом витискування однієї з ворогуючих сторін, адже при колективній організації виробництва і власності, які виникнуть внаслідок поразки капіталу, боротьба не зникне. Реально відбудеться лише зміна елементів боротьби: конфлікт між працею і приватним капіталом трансформується в конфлікт між працею і

---

¹⁾ [60] Див.: Канапа Ж. Соціальна доктрина церкви и марксизм. – С.264.

²⁾ [60] Див.: Там же. – С.205.

державним капіталізмом [60]¹⁾. Справедливість цієї думки засвідчив як досвід СРСР, так і інших країн соціалістичного табору.

Святий Престол запропонував принципово інший шлях досягнення соціального миру. В енциклиці "Regum novarum" пролунав заклик до зміни акцентів у сприйнятті сутності держави, а саме: бачити в природі держави не лише універсальну політичну організацію суспільства, не лише інститут легалізованого примусу, а й державу, головною метою якої є те, що Лев XIII назвав "providentia generalis" – "загальне благо". Це визначення, до речі, майже збігається за змістом з "welfare state" – "держава добробуту".

Категорія "загальне благо" не повинна бути абстрактною, зміст якої встановлюється державою на свій розсуд. При визначенні істинного загального блага необхідно завжди керуватися "природою людини, яка гармонійно узгоджує особисті права і суспільні обов'язки, і метою суспільства [189]²⁾".

Таким чином, політична влада, як головний елемент у сутності держави, не відкидалася. Доктрина лише зробила уточнення відносно сутності і соціального призначення держави і влади, а саме: оскільки держава - це політична організація всього суспільства, виступає від його імені, то природно, що вона має керуватися його інтересами, слугувати загальному благу. З іншого боку, держава з тієї ж причини має право і навіть обов'язок виступати як арбітр для всіх верств населення, пом'якшуючи конфлікти, сприяючи досягненню соціального компромісу. Оскільки бідні, як і багаті, є громадянами, то влада повинна бачити свій обов'язок в тому, щоб проявити однакову турботу відносно всіх категорій своїх громадян, дотримуючись при цьому законів розподільчої справедливості [60;85]³⁾.

Безумовно, було б помилкою ототожнювати соціальну доктрину католицизму і концепцію соціальної держави, хоча в головному вони схожі. Сама церква застерігає нас від цього. В той же час буде помилкою ігнорування впливу

¹⁾ [60] Див.: Канапа Ж. Соціальна доктрина церкви и марксизм. - С.140.

²⁾ [189] Филиппов Б.А. Папы и проблемы прав человека // Православие и католичество: соц. аспекты: Пробл.-темат. сб. - М.: РАН ИНИОН,1998. - С.207. (Актуал. проблемы Европы).

³⁾ [60] Див.: Канапа Ж. Социальная доктрина церкви и марксизм. - С.234; [85] Див.: Лев XII. Рерум новарум. - С.50.

доктрини на розвиток соціальної держави як наприкінці ХІХ ст., так і в наш час [89;186]¹⁾.

Якщо метою філософських пошуків було визначення шляхів розкріпачення людини, то метою урядів, які наприкінці ХІХ ст. активізують соціальну політику, було створення системи соціальної безпеки. Бісмарк, який ініціював прийняття Виключного закону проти соціалістів (1878 р.), в 1884 р. в своїй промові перед парламентом постає як соціальний реформатор: "Дайте робітникові право на працю, доки він здоровий, дайте йому роботу, доки він здоровий, забезпечте йому догляд, коли він хворий, забезпечте йому піклування, коли він старий. Коли ви це зробите... наплив до них послідовно сильно зменшиться, як тільки робітники побачать, що уряд і затверджені законом установи серйозно зайняті турботою про їхній добробут [214]²⁾".

Соціальні реформи були неможливі без політичних, оскільки, як підкреслював Чемберлен, "політичні реформи відносяться до соціальних, як засіб до мети [108]³⁾". На заваді радикальному втручанню держави в соціальну сферу шляхом законодавчих реформ довго стояло ліберальне сприйняття закону. Лібералізм розглядав закон як систему, яка повинна бути позбавлена впливу з боку етичних норм та істин релігійної моралі. Оскільки в суспільстві немає згоди щодо обов'язковості виконання етичних принципів, то лібералізм звільнив право від релігійної санкції і вказав на відсутність юридично оформлених етичних норм, як на неодмінну особливість законодавства [89]⁴⁾. Ця перешкода була переборена лише наприкінці ХІХ ст., коли утверджується нове бачення сутності свободи і рівності, а також обов'язків держави по їх забезпеченню.

Свідченням того, що процес становлення соціальної держави носить еволюційний характер, слід вважати розробку наприкінці ХІХ ст. теорії так званої

¹⁾ [89] Див.: Максимова Н.В., Филиппов Б.А. Социальное учение Католической церкви и либеральные институты. - С.189; [186]Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. - С.50.

²⁾ [214] Шейнман М.М. Ватикан и католицизм в конце XIX - начале XX в. - М.: АН СССР Ин-т истории,1958. - С.94.

³⁾ [108] Див.: Новгородцев П.И. Введение в философию права. Ч.2: Кризис современного правосознания. - С.320.

⁴⁾ [89] Див.: Максимова Н.В., Филиппов Б.А. Социальное учение Католической церкви и либеральные институты. - С.180.

культурної держави (kulturstaat) [215]¹⁾, яка взагалі не згадується в сучасній літературі. З позиції сьогодення значення її існування полягає в тому, що вона фактично виступила як проміжна ланка в процесі трансформації ліберальної держави в соціальну правову.

Війни кінця XIX ст., загострення конкурентної боротьби за міжнародні ринки засвідчили, що в епоху Новітнього часу одну з вирішальних ролей буде відігравати "духовний момент, висота розвитку робітників і розмах комерційної ініціативи їх керівників [215]²⁾".

Деякі вчені, як наприклад С.С. Алексеев, який вважає, що "соціальна держава, права людини "другого покоління" ...не узгоджуються з самою сутністю громадянського суспільства", "входять у протиріччя з вимогами вільної конкурентної ринкової економіки [4]³⁾", не враховують той факт, що, починаючи ще з XIX ст., і підприємства, і держави ведуть жорстку конкурентну боротьбу за кваліфіковану робочу силу в широкому значенні цього слова. Саме тому "питання про якість робочих рук набуло більшого значення, ніж питання про їх оплату [132]⁴⁾".

Нові умови життя, які підштовхнули уряди до проведення політики піднесення рівня народної культури, спонукали їх в подальшому не лише до надання індивіду можливості (права) набувати знання і прилучатися до надбань культури, але й інколи, не сподіваючись виключно на його власний інтерес і ініціативу, вимагати від нього реалізації цього права (права на освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення).

Отже, започаткування прав "другого покоління", як і культурної, а згодом соціальної держави, які мали гарантувати їх реалізацію, необхідно розглядати не як прикрий поступок влади, а як реалізацію вимог тієї ж ринкової економіки, як ключового інституту громадянського суспільства.

¹⁾ [215] Див.: Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. - С.248.

²⁾ [215] Див.: Там же. - С.249.

³⁾ [4] Див.: Алексеев С.С. Право: азбука - теория - философия. Опыт комплексного исследования. - С.684,695.

⁴⁾ [132] Див.: Пренс Ад. Организация свободы и общественный долг. - С.16.

Із вищезазначеного випливає, що теоретична конструкція соціальної держави складалася поступово, відповідно до вимог життя. Процес її розвитку супроводжувався теоретичними пошуками широкого спектру суспільних сил. Власно кажучи, теорія соціальної держави, яка увібрала найцінніше з цих розробок, стала вінцем, підсумком і продуктом зусиль громадянського суспільства. Вона почала реалізовуватися в міру того, як досягала певної "критичної маси", що була здатна перевлаштувати людське буття. З огляду на це, перехід майже одразу від культурної держави до соціальної є свідченням того, що суспільство швидко усвідомило той факт, що якщо в процесі реформування держави обмежитися реалізацією положень теорії культурної держави, то це буде кроком, який має половинчастий характер, а тому є недостатньо продуктивним.

Одним з перших термін «соціальна держава» вжив Ад. Пренс [132]¹⁾. Він означив і місце цієї моделі – між моделлю охоронної держави економістів і всесильною державою соціалістів, а також дав деякі її ознаки. Зокрема, він зазначив, що: 1) така держава не повинна надавати підтримку ні багатим проти бідних, ні бідним проти багатих, ні більшості проти меншості, але слугувати всім; 2) вона не може бути лише символом, оскільки повинна репрезентувати інтереси організованої нації, виходячи з історичних традицій і природного розвитку народів, об'єднувати соціальні організми і бути асоціацією асоціацій; 3) як обов'язковий чинник, який сприяв би успішній розбудові такої держави, Ад. Пренс визначив розвинуте громадянське суспільство. Цитуючи Тенна, він вказував, що сила сучасної цивілізації полягає в асоціаціях, які виникають самостійно [140]²⁾.

Спираючись на розвинуте громадянське суспільство, соціальна держава може і повинна забезпечити сталий характер соціального організму не лише шляхом накопичення матеріального добробуту, але і зміцнення соціальних зв'язків, розвитку альтруїстичних почуттів і свідомості суспільних обов'язків. У цьому разі капітал має усвідомити, що власність повинна виконувати суспільну функцію, а робітник – брати до уваги стан міжнародного ринку і взагалі закони,

---

¹⁾ [132] Див.: Пренс Ад. Организация свободы и общественный долг. - С.54.

²⁾ [132] Див.: Там же. - С.93.

яким підкоряється ринкова економіка, аби його підприємство не загинуло в конкурентній боротьбі, а він сам не став безробітним. Завдання держави в цій ситуації, на думку Ад. Пренса, полягає в тому, щоб сприяти розвитку партнерських відносин між цими суспільними силами, виступати арбітром у відносинах між ними [140]¹⁾.

Суттєвий внесок у подальшу розробку теорії соціальної держави зробили П. Новгородцев, Г. Шершеневич, а також російські ревізіоністи марксизму П.Струве, А. Изгоев, які розробляли поняття "соціально-правової держави" або "соціально справедливої держави", "суспільного служіння" [4;133]²⁾.

Проте не в усіх країнах Європи домінувало таке бачення сутності соціальної держави. Через надто довільне і розширене тлумачення поняття соціальна держава до розряду соціальних було безпідставно віднесено абсолютну монархію Фрідріхів і Вільгельма II в Німеччині. Часто і в наш час через звичку та некритичний підхід до оцінки означеної держави зберігається вживання назви цієї імперії разом з характеристикою "соціальна". Однак для цього немає підстав, оскільки ця імперія не є різновидом соціальної держави. Від останньої вона відрізняється тим, що має яскравий етатистський характер. Відмітною рисою цієї так званої "соціальної" імперії був, на думку К Біденкопфа, такий синтез принципів свободи і примусу, при якому примусові заходи сприймалися не як примус, а як передумова для значно більшої свободи [66]³⁾.

Головною метою політики Німеччини, яка була зосереджена в руках уряду, було, з одного боку, виховання в робітничому класі лояльності до режиму через соціальне законодавство і співпрацю в органах спільного представництва. З іншого боку, в проведенні соціальної політики вбачався дійовий засіб підвищення конкурентоспроможності німецької промисловості.

¹⁾ [132] Див.: Пренс Ад. Организация свободы и общественный долг. - С.13,83.

²⁾ [4] Див.: Алексеев С.С. Право: азбука - теория - философия: Опыт комплексного исследования. - С.695; [133] Преимущество и новизна в государственно-правовом развитии России / Отв. ред. Б.Н. Топорнин. - М.: ИГП РАН, 1996. - С.10. (Новое в юр. теории и практ.).

³⁾ [66] Див.: Клеман Н.М. «Государство благосостояния» в Великобритании: Теория и практика. - С.61.

Ще однією особливістю «соціальності» періоду абсолютизму було ставлення до робітника. Протягом всього періоду Німецької імперії від держави-спонсора, що здійснює "підкупання про бідних і слабких", і до держави, яка забезпечує страхування цієї ж категорії своїх підданих, статус робітника визначався як "objekteigenschaft", тобто робітник розглядався не як суб'єкт, а як об'єкт страхування. В той же час статус роботодавця "Herrim Hause-Standpunkt" визначав його стан як хазяїна власного життя. Фактично держава підкоряла собі людину, максимально обмежуючи її незалежність і відповідальність, а відтак зміцнювала своє опікування нею.

Соціальну політику імперії в останні роки її існування визначають як "пруський державний соціалізм". Німеччина дала розвиток альтернативному напрямку суспільного розвитку, де соціальна політика була не засобом подальшого звільнення особистості, а надавала нові можливості державі здійснювати всеохоплюючий контроль над індивідом і при цьому створювати ілюзію того, що держава є не лише необхідним, але й милосердним інститутом [186]¹⁾. Визначальною ознакою цього напрямку є «державний», тоді як такі принципи, як "демократичний" і "правовий", заперечуються.

Загалом можна зробити висновок про те, що якщо в означений період критика з боку більшовиків існуючої моделі суспільного розвитку мала переважно деструктивний характер, то в критиці соціал-демократів, християнських демократів і частини лібералів переважали конструктивні моменти. Це дало їм змогу розкрити раціональні елементи в змісті лібералізму і відвести його інститутам належне місце в концепції соціальної правової держави. Успадкування оновленою теорією загальноновизнаних цінностей лібералізму засвідчило момент безперервності процесу пізнання і є ілюстрацією принципу "відкидаючи – утримуй".

Конструктивній критиці притаманна дія і іншого принципу: "відкидаючи – утверджуй". Прикладом його дії стало висунення ідеї про необхідність доповнити

---

¹⁾ [186] Див.: Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. - С.51.

концепцію демократичної, правової держави новою характеристикою – соціальною державністю. Хоча ця ідея на межі століть виникла як відповідь на потреби суспільної практики, проте в цей період її теоретична конструкція не змогла отримати реалізації на практиці, оскільки не досягла певної "критичної маси", яка здатна була змінити людське існування.

Повномасштабне втілення в життя концепції соціальної держави припадає на другу половину ХХ ст. Цьому сприяла низка як об'єктивних, так і суб'єктивних передумов.

До перших необхідно віднести, в першу чергу, передумови довгострокового характеру, а саме: науково-технічну революцію і глобалізацію економічних процесів. Вплив цих факторів був підсилений дією таких короткострокових феноменів, як економічна криза 30-х рр., Друга світова війна і повоєнна інфляція. Ці фактори змусили перейти від соціальних програм, які були пов'язані з рівнем прибутку, до універсальних програм з паралельним підвищенням якісного рівня соціальних послуг, адже те, що задовольняло «бідних і слабких», не задовольняло тих, хто за сприятливих умов належав до категорії "середній клас".

Утвердженню соціальної державності сприяли і фактори суб'єктивного характеру. Заради історичної справедливості необхідно визнати, що не в останню чергу через виникнення СРСР, як альтернативного напрямку суспільного розвитку, зміцнення його позицій на світовій арені уряди країн Заходу були вимушені вдатися спочатку до розширення, а в міру того, як соціалістичний експеримент розповсюджувався на все нові і нові країни і регіони світу, - до прямої експансії держави в соціальну і економічну сфери життя суспільства, хоча, безумовно, на це впливали й інші чинники. Це був один з небагатьох прикладів, коли жорстка конкуренція двох світових систем дала позитивний результат, принаймні для суспільства Заходу.

До середини ХХ ст. стає очевидним, що свобода підприємництва здатна найбільш повно розкрити творчі сили виробників, забезпечити ефективний

розвиток економіки і піднести рівень національного добробуту. Разом з тим приватна власність, з одного боку, через зміни пріоритетів і корегування механізмів у самій ринковій економіці, а з іншого - під тиском боротьби трудящих за свої права демонструє здатність до виконання досить широких за обсягом соціальних завдань і створення раціональної системи суспільного управління.

На цій підставі можна стверджувати, що між соціальною державою і ринковою економікою, як ключовим інститутом громадянського суспільства, немає протиріччя, які б не могли бути вирішені. На користь такого висновку свідчить функціонування сьогодні в більшості країн Європи моделі соціальної ринкової економіки, концепцію якої вперше розробили і започаткували у повоєнній Німеччині.

Отже, правомірним виглядає припущення про те, що громадянське суспільство країн Заходу і без впливу з боку соціалістичних країн поступово, шляхом проведення низки реформ неминуче підійшло до наповнення демократичної, правової державності соціально змістовними положеннями, оскільки цей рух відповідає загальній тенденції еволюції суспільного життя. Й. Альбер з цього приводу зазначає, що утвердження соціальної держави (держави добробуту) засноване не лише на волі політичного керівництва, але й пов'язане з фундаментальними структурними змінами в сучасних суспільствах, а тому соціальна держава повинна розглядатися як центральний елемент суспільства Заходу [26]¹⁾. З огляду на цей підхід ідеологічний тиск з боку СРСР доцільно розглядати як важливий, але все ж таки один з багатьох каталізаторів цього процесу.

В цьому зв'язку слід відзначити, що заслуга творців соціальної держави полягає в тому, що вони змогли виділити об'єктивно існуючу тенденцію розвитку, окреслити найбільш суттєві її принципи, поєднати їх у певну систему і закріпити її на конституційному рівні. При цьому вони йшли не від абстрактного мудрування, а від вимог реального життя. Саме тому, що принципи соціальної держави

---

¹⁾ [26] Див.: Гаджиев К.С. «Государство благосостояния» в трактовке современных западных политологов. - С.26.

знайшли своє обґрунтування у вимогах соціально-економічного життя, вони зрештою отримали своє закріплення у вигляді низки соціально-економічних прав як на рівні національного законодавства, так і у міжнародно-правових документах.

Закономірними наслідками цих процесів стають зміни в природі цих суспільств. Хоча вони продовжують зберігати ознаки соціальної деференціації, проте остання втрачає здатність провокувати антагоністичну боротьбу. В. Четвернін звертає увагу на те, що якість життя більшості громадян досягає певного рівня, при якому індивід починає сприймати себе як автономного суб'єкта, якому є що втрачати "окрім своїх кайданів" і для якого представник більш високої соціальної групи - це не класовий ворог, а зразок для наслідування [207]¹⁾.

У суспільній свідомості формується ідеал, згідно з яким мета кожного полягає не тільки в залученні до існуючої цивілізації, в отриманні її благ, але і в тому, щоб власними зусиллями сприяти її розвитку і удосконаленню. Таким чином справджується передбачення Ад. Пренса відносно того, що загальний соціальний прогрес почнеться тоді, коли переважна більшість членів суспільства візьме участь у переході від нижчого типу життя до вищого [140]²⁾.

З огляду на вищевикладене є підстави вважати, що визнання на конституційному рівні соціальної держави як характеристики держави правової було зумовлено позитивним ставленням громадянського суспільства до таких еволюційних змін у природі останньої. Основні положення, які складають сутність концепції соціальної держави, попередньо визріли в надрах громадянського суспільства і були ним сформульовані відповідно до власних потреб. Збагативши зміст правової держави новим аспектом його сутності, громадянське суспільство тим самим забезпечило здатність держави на основі принципу субсидіарності здійснювати регулювання у соціальній сфері, чим суттєво посприяло ефективному функціонуванню власного механізму саморегуляції.

---

¹⁾ [207] Четвернін В.А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию / РАН ИГП. - М., 1993. - С.5.

²⁾ [140] Див.: Пренс Ад. Организация свободы и общественный долг. - С.18.

Ейфорія з приводу розширення можливостей соціальної держави, яка спостерігалася майже тридцять років, з середини 70-х років змінилася на більш критичний підхід. Загострення суперечок навколо соціальної держави було пов'язано зі зниженням темпів економічного росту, з такими довгостроковими демографічними змінами, як загальне старіння європейських націй, із зростанням безробіття тощо. До об'єктивних факторів внутрішнього порядку додалися деякі суб'єктивні фактори зовнішнього характеру. Мова йде про кризовий стан країн Заходу, який в 70-ті рр. збігся із застійними явищами в соціально-економічному і політичному житті країн соціалістичного табору. Це спричинило зрушення в суспільній свідомості в напрямку критичного сприйняття як соціалістичного експерименту, так і вітчизняних концепцій соціального розвитку, а також політичних сил, з якими вони ототожнювалися. Внаслідок цих процесів, до речі, можливість розбудови соціалістичної держави на Заході переводиться в площину абстрактних теоретичних дискусій, а соціалістична риторика поступово майже зникає навіть з програмних положень соціалістичних і соціал-демократичних партій.

Проте, оскільки соціальна держава на цей час стала неодмінним елементом системи цінностей та переконань суспільства Заходу, вона не могла бути демонтована. Тому революційний пафос політичних і наукових дискусій щодо долі соціальної держави суттєво не відобразився на реальній політиці, яка була спрямована на адаптацію і перебудову концепції відповідно до сучасних умов з урахуванням національних традицій, співвідношення суспільних сил і соціально-економічного стану країн.

Проаналізувавши процес виникнення і розвитку концепції соціальної держави, можна констатувати таке.

1. На межі XIX і XX століть становлення соціальної держави слід оцінювати як закономірне явище. Її формування супроводжувалося активною і плідною дискусією суспільних сил про сутність, причини виникнення і шляхи розв'язання соціального питання і про роль держави в цьому процесі. Підсумки цих дебатів

відбиваються у програмах політичних партій, у соціальних доктринах церков, висновках науковців тощо. Отже, концепцію "соціальної держави" є підстави розглядати як підсумок цього процесу, як певне узагальнююче знання з означеної проблематики.

2. Концепція "соціальної держави" виникає як актуальна конкретизація теорії правової держави відповідно до потреб громадянського суспільства.

3. Соціальна держава виростає із соціальної функції, виконання якої в певній мірі було властиве як правовій державі в її ліберальній трактовці, так і всім попереднім типам держав. Від них соціальна держава відрізняється, по-перше, обсягами діяльності в соціальній сфері, а, по-друге, - тими методами і засобами, які нею використовуються для регулювання відносин в означеній сфері.

4. Оскільки виникнення і подальший розвиток соціальної державності були обумовлені відповідними потребами громадянського суспільства, які з часом змінювалися, то в процесі її формування доцільно виділяти певні етапи. Можна вважати достатньо обгрунтованим підхід, згідно з яким вказують на існування таких етапів.

А) Етап передісторії становлення соціальної держави, протягом якого ухвалювались політичні рішення, які відкрили шлях до її започаткування. Б) Початок розбудови соціальної держави. Цей етап характеризується виокремленням у межах внутрішньої політики її самостійного компонента - соціальної політики, яка отримує свій прояв у законодавстві. Юридичні норми, що регулюють відносини в соціальній сфері, починають групуватися і набувати певного автономного статусу, що поклало початок процесу формування нової галузі - соціального законодавства. В) Етап розширення діяльності соціальної держави. Він знаменний, по-перше, невдалою спробою розбудови соціальної держави за Веймарською конституцією; по-друге, - остаточним визнанням у післявоєнній Європі соціальної держави як одного з конституційних принципів державного ладу. Г) Етап прискорення темпів розвитку соціальної держави, розширення її можливостей, що було обумовлено економічним бумом у країнах Заходу. Характерною рисою цього етапу є, по-

перше, правове обрамлення конституційного принципу соціальної держави, що знайшло свій прояв як у формуванні соціального права як самостійної галузі права, так і в прийнятті значної кількості міжнародних правових документів, які проголошували соціально-економічні права людини, закріплювали відповідні обов'язки держави і регулювали відносини у соціальній сфері. По-друге, були визначені мінімальні соціальні стандарти, нижче яких країни, що визнають право людини на гідне життя, опускатися не можуть. Д) На етапі уповільнення темпів розвитку соціальної держави не відбулося в цілому відходу від цих стандартів. Навпаки, в подальшому в межах цього етапу відбувається їх перегляд з метою підвищення раніше проголошених гарантій.

5. Наведена періодизація свідчить про унікальність теоретичної конструкції соціальної держави. Вона дозволяє, не змінюючи самої конституційної норми, оперативно реагувати на потреби і матеріальні можливості громадянського суспільства, що отримує свій прояв у розширенні чи звуженні державою обсягів своєї діяльності в соціальній сфері, в зміні пріоритетів і напрямів її діяльності. Це зумовлює інтерес до цієї конструкції і необхідність її детального дослідження.

6. Становлення соціальної держави тісно пов'язано з процесом формування концепції прав і свобод людини і громадянина. Ця обставина вимагає дослідження існуючих тут зв'язків і закономірностей.

1.2. Розвиток концепції прав людини як передумова формування соціальної держави

Формуванню соціальної правової держави історично і логічно передувало визнання концепції прав і свобод людини. Це пояснюється тим, що права і свободи людини за своєю суттю історично і нормативно формують ті умови і способи життєдіяльності людей, які об'єктивно необхідні для забезпечення гармонійної взаємодії індивіда, суспільства і держави [158]¹⁾.

Концепція прав людини являє собою певну систему уявлень про реальний і ідеальний устрій суспільства та про місце людини в ньому. Процес її формування нагадує довгу висхідну лінію. Принаймні, традиційно прийнято вважати, що з часів виникнення поняття "держава Нового часу" країни, які сповідують цінності цивілізації Заходу, пройшли два цикли суттєвого реформування суспільних відносин і перебувають на початку третього. Основні його напрями пов'язані із заснуванням на принципі формальної рівності системи основних прав людини і правової держави; закріпленням соціально-економічних прав, проголошенням

---

¹⁾ [158] Селіванов В. Приватно-правові засади концепції державної політики захисту прав і свобод людини в Україні // Право України. - 1997. - №10. – С.8.

соціальної справедливості і соціальної держави. При цьому необхідно підкреслити, що кожний наступний цикл успадковує цінності попереднього, збагачує їх і адаптує до вимог сучасного стану суспільства.

Своєрідним вінцем, кульмінацією цього процесу, який виявив і нормативно закріпив позитивний потенціал, що міститься у концепції прав людини, стало прийняття 10 грудня 1948 р. Загальної декларації прав людини. Ухваленням цього історичного документа світова спільнота засвідчила, що відтепер головним критерієм оцінки діяльності держав і всього світового співтовариства повинно стати їх ставлення до людини, її життя, честі та гідності, всього комплексу прав і свобод.

Зародки ідей про права людини можна знайти в історії, мабуть, будь-якої країни. Проте свого завершеного вигляду та чи інша складова системи прав набувала у певні, чітко визначені періоди історії. Так, першими впродовж XVII—XVIII століть сформувалися основні, фундаментальні права людини, тобто ті ліберальні цінності, які особистість виборола під час буржуазних революцій, а саме : свобода, рівність політичних прав, рівність перед законом тощо. Характерною особливістю цих прав, які отримали назву "права першого покоління", є те, що в своїй єдності вони утворюють систему "надформаційних" політико-правових інститутів, яка розглядається як неодмінний елемент демократичного конституційного ладу.

В Декларації прав людини і громадянина 1789 р. вони проголошуються "природними, невідчужуваними, неподільними і священними [201]¹⁾". Кожна з наведених ознак має не тільки підкреслити особливий статус цих прав, але й засвідчити особливу цінність людської особистості, як їх носія, її пріоритетне становище відносно держави, суспільства і його організацій. Вказівка на їх природний характер означає, зокрема, те, що людина отримує ці права від природи або Творця з моменту свого народження, а, отже, вони існують і їх повинні додержуватися незалежно від їх визнання і закріплення державою в законодавстві.

---

¹⁾ [201] Див.: Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. – С.85.

"Невідчужуваність", як ознака, має підкреслити їх особистий характер, в силу чого ці права не можуть бути передані, продані, обмінені тощо. Як "неподільні" вони визнанні через те, що об'єктивно сприяють життєдіяльності людини як члена суспільства і будь-який їх поділ загрожує втратою цього статусу. І, нарешті, "священність" прав людини. Ця ознака, певною мірою узагальнюючи зміст вищенаведених властивостей, конститує особистість і її основні права як абсолютної, незаперечної цінності людського суспільства.

Разом з тим очевидно, що обговорювані права не можуть обійтися без правового оформлення, забезпечення і захисту з боку держави. Без цього, підкреслює К. Хессе, вони нездатні надати індивіду реальний статус свободи і рівності і виконувати свої функції в житті суспільства [197]¹⁾. Внаслідок цього відбувається закріплення прав першого покоління як конституційного принципу державного і суспільного життя, що засвідчують Habeas Corpus Act 1679 р., Білль про права 1689 р. у Великобританії, американський Білль про права 1789 – 1791 рр., Конституції Франції, починаючи з 1791 р.

Визнання класичних прав людини стало значним кроком вперед на шляху утвердження в суспільній свідомості і реалізації на практиці цінностей демократичної, правової держави. Однак реалізація лише ліберальних положень виявила суттєві недоліки, які не були передбачені початковими планами. Зокрема, з'ясувалося, що гарантування формальної рівності політичних і юридичних прав зовсім не означає фактичної рівності громадян. Абсолютизація індивідуальної свободи в умовах руйнації старої системи взаємозв'язків між державою та індивідом і заперечення права держави впливати на економічні та соціальні процеси в нових умовах сприяли виникненню ситуації, при якій більшість громадян були позбавлені традиційних для них форм соціального захисту, замість яких не було запропоновано інших, більш ефективних. Це сприяло посиленню майнового розшарування, породжувало злиденність і, як наслідок, дестабілізувало ситуацію в суспільстві. Ці процеси надали актуальності питанню про розширення

---

¹⁾ [197] Див.: Хессе К. Основы конституционного права ФРГ. – С.150.

систем загальних прав людини шляхом включення до неї іншої складової частини – соціально-економічних прав.

Досліджуючи питання про права людини, не можна не помітити, що правовій доктрині Заходу в цілому притаманно соціально-економічні права протиставляти "класичним". Для обґрунтування цієї позиції була обрана теза про те, що за часів виникнення громадянського суспільства ідея загального добробуту як державна мета була відхилена. Вважалося, що соціально-економічні права, які б могли сприяти досягненню цієї мети (право на працю, справедливу зарплату та рівноцінну винагороду за працю рівної цінності, право на соціальне забезпечення тощо), здатні зруйнувати межі між світом особистості і держави, що загрожуватиме свободі людини.

Послідовники цього підходу зазначали, що права першого покоління традиційно вважаються абсолютними. Це знаходить свій прояв у безумовній пов'язаності ними держави, в судовій системі їх захисту. Ступінь гарантованості соціально-економічних прав, а також механізм їх правового захисту інший. Їх реалізація залежить переважно від економічного становища держави, а тому, як би юридично ґрунтовно вони не формулювалися, це "...ще не означає для громадян реальної можливості безпосередньої реалізації їх праводомогань [86]¹⁾".

Думку про залежність соціально-економічних прав від економічних ресурсів спробувала спростувати в наш час А. Хеллер. Вона вважає, що в кожній категорії є такі права, як наприклад право людини на життя, свободу та особисту недоторканність, з одного боку, і право на рівну винагороду за працю рівної цінності – з іншого, які не залежать від рівня добробуту суспільства [196]²⁾. Разом з тим їй не вдалося заперечити той факт, що реалізація переважної більшості прав другого покоління перебуває у безпосередній залежності від стану економіки тієї чи іншої країни. На цій обставині акцентує увагу А.П. Заєць, коли пише, що, наприклад, громадяни України часто не спроможні захистити свої соціально-

---

¹⁾ [86] Ледях И.А. Социальное государство и права человека (из опыта западных стран) // Социальное государство и защита прав человека / Отв. ред. Е.А. Лукашева. - М.: РАН ИГП, 1994. - С.27.

²⁾ [196] Хеллер А. Свобода как высшая идея / Реф. Попова А.П. // РЖ: Обществ. науки за рубежом. -М.: АН СССР ИНИОН, 1990. - №4. - С.26. (Сер. 4. Государство и право).

економічні права в судовому порядку, оскільки відсутні економічні умови реалізації таких прав [48]¹⁾.

У той час як консерватори висували і обґрунтовували лише формальний бік поняття "правова держава", їх опоненти, як у таборі прибічників соціалістичної ідеї, так і серед християнських демократів і лібералів, підкреслювали, що сучасне трактування цього принципу не може обійтися без включення до нього матеріальних складових, маючи на увазі соціальні зобов'язання держави, справедливість, рівність. Якщо пристати до позиції, згідно з якою всі права – це лише відбиття різних якостей і аспектів свободи, то необхідно погодитися, що при умові їх непротиріччя самій ідеї свободи неможливо виключити одні права на користь інших [196]²⁾.

У дослідженнях, які присвячені процесу становлення соціально-економічних прав, недостатньо приділяється уваги тому факту, що ліберальна держава навіть на світанку своєї історії не цуралася традицій держави добробуту. Лібералізм не відкинув їх, а лише надав їм нових форм відповідно до потреб суспільного життя.

У Декларації прав людини і громадянина, яка є складовою частиною Конституції Франції 1793 р. , було проголошено, що метою суспільства є загальне щастя. Це означало, що кожна людина як член суспільства має право вимагати від держави сприяння досягненню особистого щастя.

Знаменним є той факт, що Конституція вперше містила деякі соціальні права. Зокрема вказувалось, що, по-перше, визнається свобода праці (п.17). По-друге, суспільне піклування розглядається як священний обов'язок (п.21). Зазначалося, що оскільки в освіті існує загальна потреба, то суспільство зобов'язане усіма силами сприяти освіті і зробити її надбанням усіх громадян (п.21). І навіть більше того, Конституція не лише проголосила ці права, але й взяла на себе обов'язок гарантувати їх дотримання поряд з такими класичними правами, як свобода, рівність, безпека, власність тощо (п.122) [201]³⁾. Так вперше

---

¹⁾ [48] Заєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду.- Київ: Парламентське вид-во, 1999.-С.112.

²⁾ [196] Див.: Хеллер А. Свобода как высшая идея. - С.20.

³⁾ [201] Див.: Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. - С.119,124.

на конституційному рівні було не лише проголошено соціальні права, але й фактично відбулося їх визнання як складової частини прав і свобод, тобто було зроблено важливий крок у напрямку розгляду прав людини як системного явища.

На відміну від попередньої, Конституція Франції 1848 р. закріплює ці права не в декларації, а безпосередньо в тексті закону. Перелік прав було розширено. Закон закріпив ряд положень, які згодом трансформувалися у принципи соціальної держави, а саме: автономність суспільних відносин і процесів, субсидіарність, солідарність, соціальні зобов'язання [201]¹⁾.

У контексті дослідження питання про становлення як загальної системи прав і свобод людини, так і соціальної держави, ці документи цікаві не лише тим, що вони вперше визнали і закріпили низку соціальних прав, але й тим, яким чином це було зроблено. Вищезгадані конституції започаткували практику викладення соціально-економічних прав як програмних, тобто таких, які зобов'язують державу до певної соціально орієнтованої діяльності. Було визнано недоцільним у конституціях фіксувати ці права як суб'єктивні, тобто такі, які надають індивідам права проти держави. Правильним вважалося на конституційному рівні сформулювати об'єктивні обов'язки держави в соціальній сфері, встановити заборони загального характеру, наприклад дитячої праці, максимального робочого дня, окремих видів робіт тощо, а закріплення соціально-економічних прав перенести на рівень поточного законодавства. Саме останнє має визначати умови і розміри гарантій та фінансового забезпечення.

Започаткована традиція була визнана і сприймається з того часу як правило загального порядку. Її утвердженню сприяла позиція судової влади, яка полягає у визнанні означених прав як програмних, політичних цілей держави, що позбавляє їх сили позову в суді [186]²⁾.

Протягом ХІХ ст. проблема конкретизації соціальних прав вирішувалася на рівні поточного законодавства. Його аналіз, який буде подано у наступній частині дослідження, дозволяє зробити такі висновки. Соціальне і трудове законодавство

---

¹⁾ [201] Див.: Там же. - С.260,262.

²⁾ [186] Див.: Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. - С.52.

розвивається еволюційно: від гарантування пенсій "дожиття" до встановлення мінімальної заробітної плати, яка гарантує право на гідне людини існування, і далі, до обов'язкового страхування від безробіття, що означає визнання права на працю. Соціальне законодавство поступово емансипується від категорії «робітник» до категорії "людина". В суспільній свідомості йде процес усвідомлення того, що законодавство, яке захищає інтереси лише робітника, не менш деспотичне, ніж законодавство, яке забезпечує інтереси інших класів.

Зміни, які мали місце в соціальному і трудовому законодавстві, наочно доводять прогресивний розвиток у соціальній сфері. При цьому варто звернути увагу на те, що еволюція підходів до вирішення соціальних питань була найбільш вражаючою в Британській імперії. Демократизація соціально-економічної сфери суспільного життя відбулася тут після того, як були запроваджені і відлагоджені механізми ринкової економіки, і сприймалася як наступний крок у процесі розвитку демократії.

Для визначення об'єктивних закономірностей у процесі розвитку соціально-економічних прав, а відтак, і соціальної держави, важливим є той факт, що вищезгадані досить радикальні на той час новації були втілені ще до того, як відбулися перші соціалістичні революції. Ця обставина, на думку автора, є доказом того, що тенденція розвитку суспільств країн Заходу в напрямку визнання прав і свобод людини в усіх сферах суспільного життя і дедалі більшого усвідомлення державою своєї службової ролі відносно забезпечення інтересів особистості і суспільства мала природний, а відтак, закономірний характер.

Той факт, що радикали з числа соціалістів не помічали, а вірніше ігнорували цю тенденцію, можна пояснити таким чином. Головною метою для них було все ж таки отримання влади. Наявні демократичні і правові інститути фактично не давали їм змоги отримати владу легальним шляхом. Саме тому їх зусилля були спрямовані на руйнацію існуючого суспільного ладу. Для виправдання цієї діяльності використовувалася теза про неспроможність буржуазної держави до суттєвих еволюційних змін в інтересах переважної більшості суспільства.

Соціальна риторика в цьому разі мала обґрунтувати і виправдати як соціалістичну революцію, так і сталінську диктатуру.

Правлячі режими, в свою чергу, боролися з революційними силами, в тому числі і шляхом проведення соціальних реформ та удосконалення існуючої державності, з метою утримання влади. Отже, протягом XIX і першої половини XX ст. визначальним питанням внутрішньої і зовнішньої політики залишалось питання влади. За цієї обставини проблему визнання гідності людини, всього комплексу прав і свобод необхідно розглядати як побічний продукт цих процесів.

Безумовно, було б помилкою ідеалізувати процес реформування буржуазного суспільства. В. Копейчиков справедливо підкреслює, що в процесі перекладу на мову практики, надання правам людини форми закону загальнолюдські цінності часто вступають у протиріччя з класовими інтересами, а ще частіше – з невинуватим, егоїстичним трактуванням загальнолюдських і класових цілей і інтересів [81]¹⁾. Згубність таких підходів особливо чітко простежується в країнах, де реалізація демократичних традицій і основних прав людини не набула сталого характеру.

Новий етап у процесі розвитку концепції прав людини відкрила соціалістична революція в Росії. Стосовно практики вирішення проблеми прав людини в СРСР необхідно вказати на таке. На відміну від поширеної думки про традиційне конституційне визнання соціально-економічних прав, реальна практика до 1936 р. була дещо іншою. До означеної дати в конституційній практиці Радянської держави домінував традиційний підхід. В Конституціях 1918 і 1925 рр. соціально-економічні права були викладені у вигляді досить обмежених соціальних обов'язків держави. Наприклад, "РСФСР ставить своїм завданням надання повної, всебічної і безоплатної освіти [75]²⁾". Закріплення прав цієї категорії як суб'єктивних в означений період ми не зустрічаємо. Основний тягар по регулюванню соціально-економічних відносин припав на поточне

¹⁾ [81] Копейчиков В.В. Социальные реальности и права человека // Права человека в истории человечества и в современном мире / Отв. ред. Е.А.Лукашева. – М.: ИГП АН СССР, 1989. – С.46.

²⁾ [75] Конституции и конституционные акты РСФСР (1918-1937) / Сб.док. под общ. ред. А.Я.Вышинского, Ин-т права АН СССР. – М.: Ведом. Верхов. Совета РСФСР, 1940. – С.24.

законодавство (Декрети "Про восьмигодинний робочий день" 1917 р., "Про страхування на випадок безробіття" 1917 р., "Про відпустку" 1918 р., Кодекс законів про працю 1918 р. тощо).

Торкаючись питання визнання соціально-економічних прав у цей період радянської історії, необхідно визнати, що на конституційному, але не на законодавчому рівні, попереду йшли країни Заходу, наприклад Франція чи Веймарська Німеччина. Пояснення цього факту криється в тій зневазі, яку радянське керівництво проявляло до конституції як основного закону. Крім того, на той час з об'єктивних причин не могла бути проігнорована залежність цих прав від економічного потенціалу країни.

У подальшій історії СРСР саме соціально-економічні права набувають особливого розвитку, тоді як основні права особистості відкрито ігноруються владою. Пояснення цього факту криється в тій обставині, що однією з визначальних засад російсько-радянської історії кваліфікується влада. Якщо в західно-європейській історії особистісний початок втілюється у принциповій полісуб'єктності, то в російській, а згодом і радянській історії – в моносуб'єктності [124]¹⁾. Радянська влада, яка багато чого змінила в суспільному устрої, разом з тим не торкнулася головного, сутнісного, а тому самодержавна імперія трансформувалась у республіку, яка являла собою самодержавно-соціалістичний синтез, вільний, як і раніше, від інституту приватної власності і правових принципів.

Незаперечним є факт здійснення Радянською владою активної патерналістичної за своїм характером соціальної політики. З її допомогою керівництво країни намагалося створити образ держави як милосердного і прогресивного інституту, який дарує народу соціально-економічні права і який зливається з народом. Ніколи до того, підкреслює Ю. Пивоваров, влада ще не здавалася за формальними ознаками настільки народною, а народ – владним [124]²⁾.

---

¹⁾ [124] Пивоваров Ю.С. Либерализм в стране «развитого романтизма» (Константин Кавелин и его место в русской политической традиции) // Либерализм, консерватизм, марксизм: Пробл.-темат. сб. / Гл. ред. Ю.С.Пивоваров. –М.: РАН ИНИОН, 1998.- С.161. (Полит. наука).

²⁾ [124] Див.: Там же.- С.154.

Критичне ставлення до радянського періоду історії не означає, що не визнається позитивний досвід Радянського Союзу по закріпленню і забезпеченню соціально-економічних прав, проведенню вражаючих уяву своєю ефективністю державних програм боротьби з неписьменністю, охорони здоров'я тощо; внесок у сприйняття світовою спільнотою прав другого покоління як невід'ємної складової частини загальної системи прав і свобод людини, їх закріплення в міжнародно-правових документах. Але разом з тим слід усвідомлювати той факт, що в політиці СРСР пріоритет завжди належав питанню про владу, а тому соціальна політика розроблялась у контексті його вирішення і сприймалася переважно як ефективний засіб забезпечення життєздатності і стабільності режиму. На жаль, питання про соціально-економічні права із сфери теорії і практики було надовго переведено в площину ідеологічного протистояння двох світових систем, що зашкодило його розробці.

Проблема полягає в тому, що підхід відносно закріплення і реалізації цих прав, який запропонували в СРСР, виявився непридатним для використання поза межами соціалістичної системи. Конституцією СРСР 1936 р. було порушено загальну, в тому числі і радянську, традицію щодо способу викладення соціально-економічних прав – вперше вони були зафіксовані як суб'єктивні права особистості. Внаслідок цього задоволення права на працю, матеріальне забезпечення у разі настання соціального ризику, на безкоштовну освіту і медичну допомогу тощо покладалося безпосередньо на державу. Об'єктивно оцінити цей факт неможливо, якщо не враховувати ту обставину, що задовольнити ці права як суб'єктивні Радянська держава змогла тоді, коли стала монопольним роботодавцем і моно-польним власником, коли підкорила собі політичну, господарську і культурну сферу суспільного життя, тобто тоді, коли набула ознак тоталітаризму.

Очевидно, що такий підхід був неприйнятний для країн Заходу, оскільки передбачав знищення наріжних засад політичного і економічного життя. Разом з тим він виявився невitreбуваним і країнами, що розвиваються. Повне задоволення державою зазначених прав було б можливим лише за умови наявності ви-

сокого рівня суспільного добробуту. Але саме його соціалістична економіка забезпечити не могла, чим виявила свою економічну неефективність.

Руїнація соціалістичної системи, відмова від комуністичної ідеології і, навпаки, утвердження в суспільному житті основних прав і свобод людини, принципу верховенства права змушує переглянути ставлення до проблеми соціально-економічних прав людини. З цією метою слід повернутися до аналізу позиції західних правознавців.

Вище вже зазначалося, що соціально-економічні права в порівнянні з основними розглядаються як другорядні. Відмінність тут полягає не лише в мірі їх гарантованості і механізмах правового забезпечення, чому в літературі приділяється багато уваги, але в першу чергу в їх сутності і функціональному призначенні.

Гідність та індивідуальність надають людині статус суб'єкта права, який у силу свого буття володіє певними природними правами. Це означає, що вони над-позитивні, а тому їх не можливо ні встановлювати, ні обмежувати – вони є вічними. Однак у цьому полягає і їх слабкість: їм не вистачає визначеності і властивості бути обов'язково реалізованими. З метою подолання цих недоліків здійснюється їх державно-правова і конституційна фіксація як суб'єктивних прав особис-тості [32]¹⁾.

Разом з тим історія засвідчила, що недостатньо обмежитись лише конституційним закріпленням цих прав, бо в цьому разі вони ще не здатні стати правовим бар'єром на шляху перетворення демократичної держави на тоталітарну. Р.Хофманн вважає, що досвід Веймарської Німеччини переконливо довів неефективність основних прав людини, якщо вони зобов'язують лише виконавчу владу і не є обов'язковими для законодавців [200]²⁾.

Отриманий у сфері забезпечення прав людини досвід підвів правознавців ФРН до формування політико-правової доктрини, відповідно до якої основні права

---

¹⁾ [32] Государственное право Германии: В 2 т. Сокр. пер. с нем. 7-ми том. издания. - М.: ИГП РАН, 1994. - Т.2.- С.167.

²⁾ [200] Хофманн Р. Защита прав человека и Конституция ФРГ // Права человека в истории человечества и в современном мире / Отв. ред. Е.А. Лукашева. - М.: АН СССР ИГП, 1989. – С.103.

людини розглядаються як стрижневий принцип правової державності, конституююче і регулююче значення якого не може бути піддане сумніву і переглянуто ні за яких обставин.

Сучасні держави часто характеризуються як демократичні, соціальні правові. Аналіз співвідношення вказаних ознак приводить до висновку про наявну між ними напругу. Думка про узгодженість політичної демократії і правової держави, правової держави і соціальної державності, яка спирається на соціально-економічні права, не є аксіомою.

Й. Мірич підкреслює, що демократичний процес – це перманентна, ніколи наперед невідома за своїми наслідками гра можливостей [101]¹⁾. Під час виборів до влади можуть прийти і сили, які відкрито чи приховано сповідують ідеологію тоталітаризму. Прикриваючись гаслами про захист соціально-економічних прав народу, ототожнюючи волю більшості, яку вони представляють, з правом, ці сили легально, шляхом прийняття відповідних законів можуть спробувати змінити сутність держави.

Представники німецької школи державного права Г. Лейбхольц, К. Шмітт, П. Хеберле та ін. вважають, що такій практиці на заваді повинні стати принципи непорушності основних прав і свобод особистості. У співвідношенні з принципами як демократії, так і соціальної держави він набуває безумовно пріоритетного значення. Тому ні парламентська більшість, ні виборчий корпус в цілому не можуть змінювати це співвідношення, як не вправі змінити і головні засади ліберально-демократичного суспільного ладу і системи господарства, які засновані на принципі плюралізму [101]²⁾. Свою аргументацію вони підкріплюють посиланнями на статті 1; 20 абз.4; 79 абз.3 Основного закону ФРН [201]³⁾.

Забігаючи наперед, необхідно зазначити, що соціальна держава відповідно до континентальної європейської політико-правової традиції розглядається як характеристика правової держави. В такій якості вона не може протирічити

---

¹⁾ [101] Мирич Й. Либеральная и плюралистическая демократия / Обзор Верченева Л.Н. // Либерализм, консерватизм, марксизм: Пробл. - темат. сб. / Гл. ред. Ю.С.Пивоваров. – М.: РАН ИНИОН, 1998. – С.30.

²⁾ [101] Див.: Там же. – С.32,33. (Полит. наука).

³⁾ [201] Див.: Основний закон ФРН // Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. - С.451,455.

останній, а тому, на думку Р. Хофманна, "соціальна держава» не містить у собі суб'єктивних прав громадян як таких: твердження про порушення соціальних прав не може бути підставою для звернення до Конституційного суду [200]¹⁾".

До цього треба додати застереження М. Арагона, яке стосується співвідношення соціальної держави і соціально-економічних прав. Він вважає, що хоча останні і мають значення для конкретизації поняття «соціальна державність», проте її юридична сила як принципу з них не впливає. Отже, наявність прав цієї категорії не дає підстав для визнання певної країни як такої [9]²⁾.

Переламним моментом у процесі визначення місця і ролі соціально-економічних прав у загальній системі прав і свобод людини стало утвердження в правовій доктрині повоєнної Європи принципу людської гідності.

Одним з перших в Європі ідею про право на гідне людини існування висловив російський філософ В. Соловйов. Ця ідея в подальшому знайшла свій розвиток у працях видатних представників російської філософії природного права П. Новгородцева, Л. Петражицького, С. Котляревського, Б. Чичеріна. Вони вважали, що право повинно не лише визначати межі індивідуальної свободи і регламентувати діяльність державних органів, але й гарантувати людям такий мінімум добробуту, завдяки якому кожна людина мала б можливість не лише існувати на фізичному рівні, але й здійснювати своє духовне вдосконалення. "Проста повага до прав особистості, - підкреслював С. Котляревський,- ... неодмінно приводить до позитивної турботи про її добробут [55]³⁾".

Виклик глобального масштабу, яким стала Друга світова війна, по-новому поставив проблему людини. Суспільною свідомістю оволодіває думка про нагальний характер імперативу щодо поваги до життя і гідності людини. Ці права визнаються найважливішими в каталозі прав і свобод людини і трактуються в широкому і гуманістичному розумінні. Так, життя пропонується розглядати не у вузькому біологічному розумінні, а як певну цілісну соціальну програму. Їй в повсяк-

¹⁾ [200] Див.: Хофманн Р. Защита прав человека и Конституция ФРГ.- С.104.

²⁾ [9] Aragon M. Los problemas del Estado social // Sistema.- Madrid, 1994. - №118-119. – P.24.

³⁾ [55] История политических и правовых учений: Хрестоматия для юр. вуз. и фак. / Сост. и общ. ред. Г.Г. Демиденко.- Харьков: Факт, 1999. – С.107.

денному житті загрожує не лише війна чи кримінальні злочини проти особистості, але й аборти, тероризм, расова чи етнічна ненависть, соціальна несправедливість, екологічно небезпечне виробництво, діяльність тоталітарних сект і угруповань тощо. Виходячи з такої трактовки, право на життя як право на мирний і вільний розвиток та утворення на цій основі засад певного суспільного устрою, який би забезпечував такий розвиток, об'єднує в єдину цілісну систему всі три покоління прав людини.

Аналогічну інтегруючу функцію виконує і право-принцип людської гідності. Його визнано стрижневим у системі принципів соціальної правової державності. Він, на думку І. Канта, отримує свою конкретизацію завдяки природженому і невід'ємному праву людини на свободу і рівність, що нерозривно пов'язані між собою [186]¹⁾. Наступний крок у розвитку правової конструкції цього принципу зробив Б. Кистяківський. Він зазначив, що як особисті і політичні, так і соціалістичні (соціально-економічні) права об'єднуються єдиним правом на гідне людини існування. Він визнав, що, на жаль, сучасні йому дослідники хоча виділили це право з-поміж інших, але не виписали його юридичну конструкцію. Визнання гідного людини існування як суб'єктивного публічного права особистості повинно стати завданням соціалістичної держави, яка через нього набуває свого конституційного визнання [65]²⁾.

Суттєвий внесок у розробку юридичної конструкції означеного принципу зробили німецькі правознавці. У ФРН він становить основу конституційно організованого суспільства і утворює багатомірний захищений простір, який оберігає його конституційно-правові надбання [31]³⁾. При цьому наголос робиться на такому факті. Принцип людської гідності, який конкретизують права на свободу і рівність, які, доречі, в силу своєї вагомості можуть розглядатися як самостійні принципи соціальної правової держави, утворює своєрідне ядро незмінних прав людини. Навколо нього формуються інші, похідні від нього

¹⁾[186] Див.: Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. – С.107.

²⁾ [65] Див.: Кистяковский Б.А. Государство правовое и социалистическое. – С.156,157.

³⁾ [31] Государственное право Германии: В 2 т. Сокр. пер. с нем. 7-ми том. изд. – М.: ИГП РАН, 1994. –Т.1. – С.16.

категорії прав і свобод. Ці права, зокрема соціально-економічні, а також цілі держави тісно пов'язані з принципом людської гідності: кожна категорія прав конкретизує той чи інший аспект змісту цього принципу, сприяє його захисту.

Визнання гідності людини поряд з правом кожної людини на життя основними правами, що зумовлюють можливість реалізації всіх інших прав і свобод людини і громадянина дає підстави для висновку про недопустимість їх скасування або будь-якого обмеження [152]¹⁾.

Існує і зворотний зв'язок. Він полягає в тому, що саме завдяки непорушності гідності людини визнаються недоторканими і невідчужуваними права людини, в силу чого вони складають основу будь-якого суспільства і справедливості.

Принцип, викладений в ст.1 абз.1 Основного закону ФРН негативно, в подальшому формулюється більш суб'єктивно і позитивно в нормах Конституції і законів, які стосуються конкретних прав. Конкретизація поняття "гідність особистості" відбувається шляхом здійснення ряду логічно пов'язаних між собою кроків [31]²⁾. В ході першого визначається об'єкт і сфера життя або реальна ситуація, в яких він потребує захисту. Другий крок пов'язаний з конституційним закріпленням принципу рівності громадян, що означає визнання гідності як ознаки, яка властива будь-якій особистості. Як результат відбувається уточнення сутності гідності людини стосовно як класичних, так і нових, зокрема соціально-економічних, категорій прав. Це означає, що розгляд і тлумачення цих прав необхідно здійснювати в контексті їх зв'язку з означеним принципом.

Гідність людини складає основу демократичної, правової державності. Внаслідок цього кожне право певним чином пов'язане з певним аспектом мети держави. Це зумовлює необхідність, аби вчення про мету і завдання, а також про служіння держави загальному благу було неначе спектральним аналізом втілення

---

¹⁾[152] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24,58,59,60,93,190¹ Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) // Офіц.вісн. України. – 2000. - №4. – С.126.

²⁾ [31] Див.: Государственное право Германии. – С.17.

принципу людської гідності в діях держави, а також обмежень її компетенції і потенційних можливостей [31]¹⁾.

Вимоги принципу сприяють перетворенню правової держави на соціальну правову, конституують останню, зобов'язуючи її керуватися ними як безпосередньо чинним правом. Це є надійною гарантією того, що соціальна держава в своїй діяльності не відмовиться від вимог демократичної, правової держави. Те, що принцип пов'язаний з соціально-економічними правами, робить правомірною соціальну діяльність держави.

Отже, визнання того факту, що тісний зв'язок, який існує між різними категоріями прав людини, поєднує їх в систему, яка ґрунтується на принципі гідності, означає нове бачення сутності соціальної держави як певної сходинки у процесі еволюції держави правової.

Визнання соціально-економічних прав як складової частини концепції прав людини супроводжувалося їх закріпленням на рівні міжнародного права. Цьому процесу сприяло усвідомлення світовою спільнотою того, що між правовим станом особистості, її правами і свободами в окремій державі та станом міжнародних відносин існує тісний зв'язок. Не лише агресивна зовнішня, але і внутрішня політика окремої держави, яка здійснюється на засадах обмеження однієї категорії прав на користь іншої, здатна дестабілізувати ситуацію в окремому регіоні чи в світі в цілому.

Загальна система прав людини, яка знайшла своє відбиття в основних міжнародних документах, і в першу чергу в Загальній декларації прав людини 1948 р., стала за суттю системою загальнолюдських стандартів. Вона визначила "ту планку, нижче якої держава не може опуститися [111]²⁾".

Загальна декларація прав людини закріпила принципи, на основі яких у подальшому були розроблені Європейська соціальна хартія (1961р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), Хартія Європейської Спільноти про фундаментальні соціальні права трудящих (1989 р.), які набу-

---

¹⁾ [31] Див.: Там же. – С.17.

²⁾[111] Общая теория прав человека / РАН ИГП ; Отв. ред. Е.А. Лукашева. – М.: НОРМА, 1996. – С.18.

ли обов'язкового характеру. Ці документи, що є їх особливістю, закріпили не стільки права, скільки певні соціальні стандарти, відносно яких дійшла згоди міжнародна спільнота. Отже, вищезгадані акти не містять прав, що підлягають юридичному захисту в Європейському суді. Навпаки, згідно з існуючою традицією вони містять посилення на соціальні права людини як на політичну мету, на політико-юридичні зобов'язання країн, які підписали ці документи. Внаслідок цього необхідно визнати, що міжнародні документи, які присвячені соціально-економічним правам, засновані на принципі субсидіарності. Це означає, що кожна країна в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги і співпраці вживає всіх необхідних заходів у межах наявних ресурсів для поступового повного здійснення всіх проголошених прав, гарантуючи при цьому відсутність будь-якої дискримінації (ст.2, абз.1, 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права) [186]¹⁾.

Підсумовуючи вищевикладене, необхідно констатувати таке. Оскільки в правовій доктрині країн Заходу соціально-економічні права не визнані як суб'єктивні, а розглядаються як програмні, політична мета, зобов'язання держави, гарантії забезпечення основних прав, конституції більшості країн уникають їх закріплення. Замість цього вони конституують правову державу як соціальну. Посилання на соціальну державу як імперативний принцип кореспондують як виконавчій, так і судовій владі обов'язок розглядати соціально-економічні права як інтегральну частину системи прав людини. Оскільки всі категорії прав людини перебувають у єдності, взаємопов'язані і взаємообумовлені, то це потребує їх комплексної реалізації і не тільки в окремій країні, але і в певному регіоні, світі в цілому.

---

¹⁾ [186] Див.: Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. – С.174.

1. 3. Поняття соціальної держави як продукту громадянського суспільства

Проблема визначення змісту поняття "соціальна держава" отримала певне відображення у сучасній науковій літературі. Проте необхідно зазначити, що досі не досягнуто консенсусу відносно визначення цього феномену. В дослідженнях з політології, економічної теорії, в юридичній літературі соціальна держава трактується не однаково. Її розглядають і як принцип конституційного і державного ладу [77, 180]¹⁾, і як тип організації державного і громадянського життя [127, 229]²⁾, і як державу, що виконує соціальну функцію [144]³⁾, і як характеристику правової держави [9; 31; 173; 73]⁴⁾.

¹⁾ [77] Конституційне право України / За ред. В. Ф. Погорілка.- К. : Наукова думка, 1999. - С. 156, 160-161; [180] Тодька Ю. Н. Основы конституционного строя Украины: Учеб. пособие. - Харьков: Факт, 1999. - С. 15,42.

²⁾ [127] Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. - К : Генеза, 1997. - С. 330; [229] Якушик В. М. Проблеми типології правової держави // Філософ. і соціол. думка. - 1993. - № 9 - 10. - С. 179.

³⁾ [144] Див.: Рабінович П. М. Соціальна держава. - С. 374

⁴⁾ [9] Див.: Aragon M. Los problemas del Estado social. - P. 23.; [31] Государственное право Германии. - Т. 1. - С. 17, 32; [173] Танчев Е. Проблеми на социалната държава в модерния конституционализъм // Правна мисъл. - С., 1994.- Г. 35, кн. 2. - С.6; [73] Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учеб. в 4-х т. Т. 1 - 2. / Отв. ред. Б. А. Страшун. - М.: БЕК, 1996. - С. 221.

Характерно, що при цьому одні автори використовують термін "соціальна держава [144; 4]¹⁾", інші - "соціальна правова [9; 31; 197]²⁾", треті - "держава соціально-демократичної орієнтації" або "соціальної демократії [24; 41; 142]³⁾".

Їх аналіз дає підстави визнати, що хоча терміни використовуються і різні, однак за своєю сутністю вони майже не відрізняються між собою.

Серед підходів до організації дослідження соціальної держави інтерес викликає позиція П.М. Рабіновича, яка може бути взята за основу. Вона, зокрема, передбачає можливість розгляду соціальної держави в двох значеннях: по-перше, як теорії, і, по-друге, як практики, що спирається на конституційне визнання країни соціальною державою [144]⁴⁾.

Якщо соціальну державу розглядати в значенні "практики", то дослідження додатково ускладнюється проблемою неоднакового підходу до визначення місця цієї держави серед держав, що несуть соціальну відповідальність за розвиток суспільства. З метою визначення цього місця вдаються до методу проведення різних класифікацій. Їх існує декілька. Наприклад, класифікація Й. Альбера. Її основу складає складна система критеріїв. В результаті їх застосування йому вдалося виділити наступні регіональні типи "держави добробуту": 1) скандинавський і англосаксонський варіант (Великобританія, Данія, Швеція та ін.). Відмітною рисою держав цього типу є концентрація соціальної політики на соціальних послугах; 2) континентальний варіант (Італія, Франція, ФРН та ін.). Увага цих держав зосереджена переважно на соціальних трансфертних виплатах, які пов'язані з заробітною платою [26]⁵⁾.

¹⁾ [144] Див.: Рабінович П. М. Соціальна держава. - С. 374; [4] Алексеев С.С. Право: азбука - теория - философия: Опыт комплексного исследования. - С. 682.

²⁾ [9] Див.: Aragon M. Los problemas del Estado social. - P. 23.; [31] Государственное право Германии. - С. 17, 32; [197] Хессе К. Основы конституционного права ФРГ. - С. 108.

³⁾ [24] Brockhaus - Enzyklopadie: in 24 Bd. - 19., vollig neubearb. Aufl. - Mannheim: Brockhaus, 1993. - P. 556; [41] Диманис М. Д. Социально-демократическая концепция государства // Полит. исследования. - 1992. - № 4. - С. 185,186; [142] Рабінович П. М. Основы загалльної теорії права і держави. - С.45-46 .

⁴⁾ [144] Див.: Рабінович П. М. Соціальна держава. - С. 374.

⁵⁾ [26] Див.: Гаджиев К. С. "Государство благосостояния" в трактовке современных западных политологов. - С.16.

Головним критерієм у схожих між собою класифікаціях Т. Тілтона, Н. Ферніса і Н. Фурміо є співставлення рівня витрат на соціальні потреби [25; 131; 150]¹⁾. Вони вважають, що наявні в цьому питанні розбіжності найкраще відображають розходження в соціальній філософії країн Заходу. Відповідно до цих класифікацій заведено виділяти такі види. 1) "Позитивна держава" (Австралія, США). Її головною метою є захист власника як від небезпек "стихійного ринку", так і від здійснення державою перерозподілу прибутків. У процесі свого функціонування така держава категоріями неекономічного порядку майже не керується. Соціальне забезпечення засновано тут на принципах індивідуалізму і захисту корпоративних інтересів, а соціальна політика в цілому розглядається переважно як засіб контролю.

2) Держава "соціальної безпеки" або "соціального страхування" (Великобританія). Категорія "загальний добробут" сприймається в ній як універсальна. На відміну від попередньої, ця модель передбачає дію принципу, згідно з яким мінімум матеріальних благ надається усім, хто їх потребує, незалежно від трудового стажу і професійного статусу. Девізом її функціонування є "сприяти не тому, чого бажає більшість, а тому, в чому існує потреба у меншості".

3) "Держава загального добробуту" або "держава соціальної рівності" (Нідерланди, Швеція). Вона заснована на принципах рівності, кооперації та солідарності. Соціальна політика уніфікована для всіх верств населення. В її межах здійснюється вирівнювання шансів і можливостей громадян, визначаються межі як нерівності, так і багатства, започатковується "виробнича демократія".

Існують і інші (Р. Тітмуса, П. Флора) класифікації, проте за своєю сутністю вони близькі до вище означених [190]²⁾.

¹⁾[25]Див.: Гаджиев К.С. Буржуазные концепции "государства благосостояния": Особенности эволюции в современных условиях // Концепция "государства благосостояния" (Дискуссия в запад. лит. 80-х гг.): Реф. сб. в 2-х ч. / Редкол.: Борко Ю.А. (отв.ред.). - М.: АН СССР ИНИОН, 1988. - Ч. 1. - С. 174, 175; [131] Правовое государство в современной американской либеральной мысли (свод. реф.) // Актуал. пробл. правоведения за рубежом: Пробл. правового государства: Реф. сб. Вып. 2. - М.: АН СССР ИНИОН, 1989. - С. 162; [150] Риттер Г. А. Социальное государство: возникновение и развитие, сравнительный анализ / Реф. Соколовой В. И. // РЖ: Обществ. науки за рубежом. - М.: АН СССР ИНИОН, 1990. - № 6. - С. 29. (Сер. 4. Государство и право).

²⁾ [190] Див.: Флора П. Введение к книге "Рост до предела. Западноевропейские государства благосостояния после второй мировой" / Реф. Штернгарца М. З. // Концепция "государства благосостояния": Дискус. в зап. лит. 80-х гг.: Реф. сб./ Ред. кол.: Борко Ю. А. (отв. ред.). - М.: АН СССР ИНИОН, 1988. - Ч. 2. - С. 7.

Аналіз наведених класифікацій дозволяє зробити такі висновки. 1. Різноманітність шляхів і конкретних засобів втілення ідеї про соціальну державу приводить до ситуації, коли держави, які згідно з однією класифікацією належать до різних моделей, відповідно до іншої - об'єднуються в межах одного варіанту.

2. Існує історична мінливість інституціональних меж і можливостей держав. Вона обумовлена як різницею в економічному потенціалі країн, так і їх прагненням зберегти рівновагу між принципами свободи і рівності, на яких вона заснована. Ця рівновага, яка перебуває в стані постійної напруги, динамічна, а отже допускає певні зміни і інтерпретації. Така ситуація припустима, оскільки мова йде про демократичні системи, що засновані на принципі плюралізму [9]¹⁾. Внаслідок такої мінливості стає можливим перехід держави з однієї моделі до іншої, а також зворотний рух, що ускладнює дослідження і розмиває межі моделей.

3. Спроба визначити сутність соціальної держави на підставі узагальнення практики її реалізації не дає можливості встановити її співвідношення з іншими засадами державності. В цьому зв'язку слід відмітити, що суттєво ускладнюється процес розмежування держави, яку ми досліджуємо, від інших держав.

Все це дає підстави визнати, що хоча засоби реалізації соціальної держави мають важливе значення, проте в процесі її визначення вони відіграють вторинну роль. Головним критерієм для визначення конкретної держави як соціальної слід вважати спосіб її конституювання в означеній якості, оскільки саме він дає можливість пролити світло на сутність теоретичної моделі соціальної держави. Тому в дисертаційному дослідженні аналізу і конкретизації будуть піддані переважно конституційні моделі цієї держави. Що ж до конкретних засобів і шляхів втілення теоретичних положень про соціальну державу, то вони будуть розглянуті в тій частині роботи, яка присвячена питанням її функціонування.

Вихідним пунктом для більш чіткого визначення змісту поняття "соціальна держава", як уявляється, може послужити з'ясування слова "соціальний". Воно

---

¹⁾ [9] Див.: Aragon M. Los problemas del Estado social. - P. 24.

може вживатись у різних значеннях. Так, наприклад, логічно буде припустити, що під соціальною державою може розумітися будь яка держава, що виконує соціальні функції. Це буде прикладом максимально широкого і абстрактного тлумачення терміну. В цьому випадку, зазначає Ф. Фабрициус, під соціальною державою можна розуміти, наприклад [186]¹⁾: 1) зобов'язання держави турбуватися про всі верстви населення і особливо про соціально вразливі групи; 2) бажання і обов'язок, завдання і повноваження держави створювати соціальний порядок; 3) вплив нових і різних форм і інтересів на власність, зокрема її перерозподіл; 4) зобов'язання індивіда брати участь у вирішенні загальних завдань, проблем спільного життя, навіть якщо для цього виникає потреба в застосуванні сили; 5) "соціальний" - це те, що "соціальні бюрократи" називають "соціальним", та інше.

Наявність такої різноманітності має своєю підставою неоднозначне трактування терміну "соціальний". Звернемося до словників. Слова "соціальний" і "соціалістичний" мають етимологічну близькість - в основі обох слів лежить латинське *socialis*, тобто товариський, суспільний [39]²⁾. Це призвело до того, що на початку свого становлення термін "соціальний" мав подвійне значення, наприклад, "соціальний" - це такий, який відноситься до 1) соціальності (суспільність, громадянськість, взаємні відносини і обов'язки у громадянському побуті, житті) або 2) соціалізму (заснований на принципах соціалізму) [37]³⁾. Слід відмітити, що така подвійність в тлумаченні може бути використана для аргументації протилежних позицій. Так, наприклад, С.С. Алексєєв вважає, що термін "соціальна держава" є сором'язливим аналогом терміну "соціалістична держава" і що лише страхіття сталінського "соціалізму" та гітлерівського "націонал-соціалізму" змусили здійснити термінологічне корегування - замінити дискредитоване поняття "соціалістична держава" на більш невизначене "соціальна держава" [4]⁴⁾.

¹⁾ [186] Див.: Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. - С. 53, 54.

²⁾ [39] Дворецкий И. Х. Латино-русский словарь. - 3-е изд., испр. - М.: Рус. яз., 1986. - С. 713.

³⁾ [37] Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1 - 4. - М.: Рус. яз., 1978 - 1980. - Т. 4, 1980. - С. 284.

⁴⁾ [4] Алексєєв С. С. Право: азбука - теория - философия: Опыт комплексного исследования. - С. 683, 684.

З цими висновками погодитися важко. Проти них свідчать праці Ад. Пренса, Г.Ф. Шершеневича, Г. Хеллера та інших вчених, в яких вони для визначення прогнозованої ними держави вживали поняття "соціальна держава", чим підкреслювали не лише в назві, але й у перелічених ознаках нетотожність означеної держави ані існуючим суспільним устроєм, ані "соціалістичній державі".

Цілком закономірно, що в міру того, як розвиваються обидві теорії, відбувається розмежування означених понять. Слово втрачає своє подвійне значення і відповідно до сучасних правил граматики "соціальний" - це суспільний, такий, що стосується життя людей і їх відносин у суспільстві, тоді як "соціалістичний" - це заснований на принципах соціалізму [112]¹⁾.

У найбільш загальному вигляді соціальну державу можна було б окреслити як таку, що з метою турботи про забезпечення добробуту своїм громадянам втручається в процес саморегуляції економічної і соціальної сфер життя громадянського суспільства. Але тоді відразу ж закономірно постає питання: як визначити ті межі втручання держави в економіку, в сферу трудових відносин, в системи освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо, в рамках яких вона буде вважатись соціальною, тоді як поза ними вона отримає характеристику чи то патерналістичної, чи соціалістичної, чи мінімальної?

Відповідь на це, як і на низку інших питань, неможливо дати, не здійснивши значних теоретичних пошуків. Аналіз літератури свідчить, що проведення такого пошуку є процесом складним і тернистим. Спочатку правознавці дійшли згоди відносно того, що якщо брати "соціальний" у найбільш загальному плані, не вкладаючи в нього оцінних суджень, то слово означає пов'язаність з сумісним життям людей у суспільстві і державі. Відповідно термін "соціальна держава" слід розуміти в аспекті прийняття державою на себе відповідальності за існування суспільства. Автономія держави не абсолютна. Неприпустима ситуація, коли

---

¹⁾ [112] Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под ред. Н.Ю. Шведовой. - 20-е изд., стереотип. - М.: Рус. яз., 1988. - С. 614.

держава панує, підкоряє собі суспільство, але згубна і протилежна позиція, згідно з якою держава обмежується роллю "нічного сторожа" [31]¹⁾.

Наступним кроком у напрямку зазначеної мети стало трактування слова "соціальний" в аспекті суспільного статусу людини, її пов'язаності з суспільством. Людина повинна сприйматись як особистість, що наділена почуттям власної гідності і можливістю вільного розвитку, але одночасно залежна як член суспільства від сім'ї, церкви, соціальних і політичних груп і не в останню чергу від держави. Це означає право і обов'язок людини брати участь у формуванні людського співжиття - на цій основі оформлюється соціальна держава [197]²⁾.

Проте найбільшого значення набула інтерпретація, яка була отримана в процесі системного тлумачення конституційних принципів і передусім основних прав людини, оскільки у зв'язку з недоторканністю гідності людини її права вважаються основою "всякого людського суспільства, миру і справедливості на землі" (ст. 1, абз. 2 Конституції ФРН) [201]³⁾.

Висновок, що був отриманий внаслідок такого тлумачення, виглядає таким чином: певне розуміння основних цінностей суспільства передбачає відповідне бачення сутності соціальної держави. Виходячи з цієї передумови, якщо ми будемо оцінювати термін "соціальна держава" відповідно до принципів захисту людської гідності і свободи, то під ним необхідно розуміти сприяння з боку держави самостійності і відповідальності особистості. Разом з тим він передбачає надання субсидіарної допомоги тим громадянам, які не з власної вини нездатні нести відповідальність за своє життя і, зокрема, за підтримання належного рівня добробуту. Якщо ж враховувати вимоги принципів рівності і соціальної справедливості, то термін охоплює соціальні зв'язки і обов'язки суб'єктів суспільних відносин. Таким чином, ця трактовка сприймає ідеї двох попередніх.

Загальновідомо, що з другої половини ХХ ст. терміни "соціалістична" і "соціальна" держава використовуються для визначення альтернативних концепцій

¹⁾ [31] Див.: Государственное право Германии. - С. 65.

²⁾ [197] Див.: Хессе К. Основы конституционного права ФРГ. - С. 67, 68.

³⁾ [201] Основний закон ФРН (1949 р.) // Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. - С. 451.

суспільного розвитку, внаслідок чого термін "соціальна держава" вживається як узагальнююче поняття для всіх західних моделей, незалежно від того, яку назву вони отримали згідно з національною традицією. З огляду на цю обставину соціальна держава справедливо вважається одним із фундаментальних елементів системи цінностей, що властива цивілізації Заходу.

Розгляд соціальної держави як узагальнюючого поняття повинен разом з тим супроводжуватись певними коментарями і застереженнями. По-перше, слід визнати, що не існує єдиної концепції соціальної держави. Насправді дослідник має справу з цілим комплексом концепцій, які супроводжуються різними типами організації і спираються на національні політичні традиції. З огляду на цю обставину можна говорити про "welfare state" у Великобританії, "Estado sociale" в Іспанії, "Verzorgingsstaat" у Нідерландах, "Etat-Providence" у Франції чи "socialstaat" у ФРН тощо.

Лише інтеграційні процеси останніх десятиліть, які передбачають розбудову "соціальної" Європи, створили передумови для реалізації ідеї К.Г. Мюрдаля щодо виходу за межі організації благоденства в національному масштабі і розгляду соціальної політики як однієї з ключових засад міжнародних відносин [54]¹⁾.

По-друге, як узагальнююче поняття з "соціальною державою" конкурує "держава добробуту". Причому, як зазначає ряд авторів (Д.В. Гудименко, К.С. Гаджиєв, І.В. Гришин, М.М. Клеман, А.М. Силагадзе, Ф. Фабрициус), в цьому сенсі на Заході переважно використовують саме поняття "держава добробуту", тоді як "соціальна держава" розглядається як її специфічна модель [25; 34; 161; 186]²⁾. Саме в такому значенні автор розглядає в подальшому цей термін.

На цьому тлі невиправданим є дещо довільне поводження з означеними термінами в науковій літературі. Так, зокрема, рідко вказується на існування різної термінології з сформульованої проблематики, на відмінності, які існують між тими

¹⁾ [54] История политических и правовых учений: Учеб. / Под ред. О.Э. Лейста. - М.: Юрид. лит., 1997. - С. 530.

²⁾ [25] Див.: Гаджиев К.С. Буржуазные концепции "государства благосостояния": Особенности эволюции в современных условиях. - С. 174; [34] Гудименко Д. В. Дискуссия о "социальном государстве" и позиция либералов ФРГ // Пробл. общ.-полит. мысли в зеркале новой рос. политологии / Под ред К.С. Гаджиева. - М.: РАН МЭ и МО, 1994. - С. 120; [161] Силагадзе А. Н. Концепция "социального государства" в работах западногерманских неоконсерваторов и либералов. - С. 141; [186] Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. - С. 72.

чи іншими моделями і відповідно термінами. Натомість, як правило, вживається словосполучення "соціальна держава". Це свідчить про те, що проблема визначення змісту і сутності цієї держави, яка у вітчизняній юридичній науці була піднята в працях М.І. Козюбри і П.М. Рабіновича [70; 142]¹⁾, в подальшому не отримала свого повного вирішення, що говорить про її актуальність.

Здійснюючи дослідження соціальної держави, слід пам'ятати, особливо в процесі її розмежування з державою добробуту, застереження П. Флора [190]²⁾. Італійський вчений підкреслює, що хоча і існують загальні для країн Європи історичні умови виникнення держави добробуту, однак існують і серйозні інституціональні відмінності. З огляду на останні узагальнюючі судження щодо сутності і змісту держави добробуту часто виявляються неконструктивними.

Враховуючи цю обставину, слід погодитись з П. Флора щодо необхідності використання в процесі дослідження тієї чи іншої моделі (в нашому випадку - соціальної держави) розробленої С. Рокканом макромоделі політичного розвитку Європи [190]³⁾. Це передбачає розгляд соціальної держави крізь призму розвитку чотирьох процесів: утворення держави, формування нації, еволюції демократії і перерозподілу прибутків та еволюції держави добробуту.

У сучасних конституціях країн Заходу соціальна спрямованість держав відображена неоднаково. Одні країни, як наприклад Австрія, Великобританія, Швейцарія, використовують формулу "держава добробуту" і уникають конституційного закріплення будь-яких соціальних програм або мети. Ряд країн у конституціях містять різні формулювання соціальної мети, як наприклад: "Завдання республіки – ліквідувати перешкоди економічного і соціального порядку, які ... заважають повному розвитку людської особистості" (ст. 3 Конституції Італії) [74]⁴⁾, або "Особистий економічний і культурний добробут

¹⁾ [70] Див.: Козюбра М. І. Державна влада: межі здійснення та форма організації (політико-правові аспекти) // Укр. право. - 1995. - Число 1. - С. 4 - 13; [142] Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави. - С. 43-48.

²⁾ [190] Див.: Флора П. Введение к книге "Рост до предела. Западноевропейские государства благосостояния после второй мировой" / Реф. Штернгарца М. З. - С. 7.

³⁾ [190] Див.: Флора П. Введение к книге "Рост до предела. Западноевропейские государства благосостояния после второй мировой" / Реф. Штернгарца М.З. - С. 7.

⁴⁾ [74] Конституция Италии // Конституции буржуазных государств. Учеб. пособие / Сост. В. В. Маклаков. - М.: Юрид. лит., 1982. - С. 124.

приватних осіб повинен бути основною метою діяльності держави" (пар. 2. Форми правління Швеції) [79]¹⁾. Тоді як Конституція Іспанії (ст. 1, абз. 1), Конституція Туреччини 1983 р. (ст. 2), Конституція Франції (ст. 2, абз. 1), Основний закон ФРН (ст. 20, абз. 1 і ст. 28, абз. 1) прямо проголошують ці країни соціальними.

Отже, саме спосіб досягнення конституційної визначеності слід визнавати як ключовий критерій, оскільки лише він дозволяє однозначно віднести останню групу країн до специфічної моделі держави добробуту – соціальної держави.

Вже на рівні вибору способу надання визначеності моделям і інтерпретації відповідних їм термінів простежується суттєва різниця між соціальною державою і державою добробуту у вузькому значенні слова, як однієї з існуючих моделей. Ця різниця має бути визначена і повинні бути пояснені причини, згідно з якими в межах західної концепції загального блага вона виникла.

Саме філософська концепція "загального блага" задала вектор розвитку цивілізації Заходу. В його форватері відбувається ствердження ідеї свободи, правової рівності, прав і свобод людини, правової держави і держави добробуту. При цьому необхідно зважити на те, що в межах концепції "держави добробуту" різні моделі зароджувалися і стверджувалися не одночасно, а за різних обставин, що зумовило появу існуючих між ними розбіжностей.

Аналіз причин їх виникнення необхідно починати з дослідження традицій, на яких були засновані обидві моделі. Якщо їх розглядати не як тотальне заперечення ліберальної держави, а як зміну її підвалин, що передбачає поєднання тотожності (в політичній і правовій сфері) і відмінності (в соціальній і економічній), то слід визнати, що в їх основі лежить все ж таки традиція лібералізму.

Специфіка лібералізму континентальної Європи порівняно з лібералізмом Великобританії і особливо США дала вихідний поштовх до подальшого розгалуження на певні моделі ідеї про соціальну відповідальність держави. Яскраво вис-

---

¹⁾ [79] Конституція Швеції. - М.: Юрид. лит., 1981. - С. 20.

вітлює цю специфіку приклад порівняльного аналізу лібералізму США і континентальної Європи Р. Ісаака [52]¹⁾, в якому він звертає увагу на таке.

1. Якщо європейський лібералізм виріс на тому ж ґрунті, що і феодалізм, соціалізм, фашизм, то американський таких історичних зв'язків і досвіду не має.

2. На відміну від Європи в США широкого розповсюдження набула велика власність, активне сприйняття свободи, що передбачає ризик в усіх життєвих ситуаціях. Це в цілому відповідає кальвініському світогляду, який зорієнтований на особистий успіх. В Європі, навпаки, домінує середня і невелика приватна власність, пасивне сприйняття свободи, що передбачає намагання уникнути життєвих ризиків, нестабільності.

3. Європейський лібералізм певною мірою відчуває себе винним, по-перше, у виникненні фашизму і тих наслідках, які він приніс. Це знайшло свій прояв, наприклад у ФРН, з одного боку, у заснуванні конституційного правопорядку на цілісній системі незмінних принципів: непорушності основних прав і свобод, демократичної, соціальної і правової державності, а з іншого – в діяльності держави, яка спрямована на повернення грошових заощаджень і культурних цінностей жертвам Голокосту, виплату грошових компенсацій іноземним громадянам, які працювали в третьому Рейху. Ця діяльність стала проявом сутності соціальної держави, яка полягає в служінні суспільству, тоді як добробут розцінюється як необхідна для цього матеріальна основа.

По-друге, європейці відчувають незручність від того, що поряд з їх високим рівнем життя, захищеністю людини в більшості країн існує голод і злидні, які значною мірою зумовлені їх попередньою колоніальною політикою. США не властиве відчуття покаяння за власну протиправну політику та її наслідки.

На відміну від Європи політичну історію США відкрили вільні і рівноправні від народження громадяни, тому тут не приживаються політичні ідеології, які не відповідають ліберально-демократичному світосприйняттю цього етносу.

---

¹⁾[52] Исаак Р. О превратном понимании европейского и американского либерализма / Обзор Ю.С. Пивоварова // Либерализм, консерватизм, марксизм: Пробл.-темат. сб. /Гл. ред. Ю.С. Пивоваров. - М.: РАН ИНИОН, 1998. - С. 40. (Полит. наука).

Такі судження дають підстави для висунення припущення про те, що спроба теоретичного осягнення феномену соціальної держави без урахування її єдності з ліберальними і демократичними традиціями може завершитися надуманими, догматичними висновками і заважатиме пошукові наукової істини.

Слід звернути увагу і на те, що модель держави добробуту зароджується в ХІХ ст. на етапі утвердження в політичному житті країн, які сприйняли цю ідею, демократичних і ліберальних інститутів і стає їх природним і закономірним продовженням. Соціальна держава утверджується в середині ХХ ст. як один з головних принципів конституційного ладу ряду європейських країн. Її поява знаменує собою набуття правовою державою нової якісної характеристики.

Заснування такої досить складної і внутрішньо напруженої форми існування соціальної держави було обумовлено бажанням компенсувати слабкі історичні традиції лібералізму і демократії. ФРН, а згодом Іспанія, Туреччина та ряд інших країн, створювались як демократичні і правові держави. Проте в процесі розбудови цієї державності вони мали подолати наслідки свого тоталітарного минулого. Тому конституційне закріплення організаційних і процедурних принципів (демократизму, правової держави, федералізму, республіки) в умовах соціально-політичної нестабільності було важливою, але недостатньою гарантією розвитку в продекларованому напрямку. Ю.С. Пивоваров з цього приводу пише, що для стабілізації політичної системи необхідно було знайти додаткові неполітичні за своїм характером опори. Найбільш важливою з них є економічний розвиток. Проте він не здатний автоматично стабілізувати політичну систему. "Між економікою і політикою, - підкреслює Ю.С. Пивоваров, - повинна існувати сфера опосередкування, "переведення" економічних досягнень у політичний позитив [125]¹⁾". Як така опора була обрана соціальна держава. Отже, з моменту свого виникнення вона розглядається як невід'ємна складова концепції демократичної, соціальної правової держави.

---

¹⁾ [125] Пивоваров Ю. С. Социальная политика как момент истины в идеологии германских консерваторов и либералов // Либерализм, консерватизм, марксизм: Пробл.-темат. сб. / Гл. ред. Ю.С. Пивоваров. - М.: РАН ИНИОН, 1998. - С. 63, 64. (Полит. наука).

З іншого боку, треба пам'ятати, що держава добробуту виникає в епоху, коли соціальний прогрес ототожнювався головним чином з прогресом матеріальним, а тому акцентування уваги саме на добробуті в цій моделі є досить закономірним.

Взагалі державу добробуту слід визнати поняттям, в сутності і змісті якого переважають соціально-економічні аспекти діяльності держави, а не правові. Тому ряд вчених (К. Джоунс, Т. Тілон, Н. Ферніс, Т. Шиллер та ін.) вважають за доцільне термін "держава добробуту" замінити на "капіталізм добробуту" [25; 34]¹⁾. Їх аргументи сприяють висвітленню ще одного аспекту розбіжностей між моделями, які ми обговорюємо.

Т. Шиллер нагадує загальновідомий факт [218]²⁾. У ФРН поряд з власно німецьким поняттям "соціальна держава" ("socialstaat") існує і використовується англосаксонське "держава добробуту" ("wohlfahrtsstaat"). Різниця між ними полягає в обсязі їх змісту. Якщо під поняттям "соціальна держава" слід розуміти виключно сукупність власне соціальних функцій держави, діяльність, яка спрямована на пом'якшення наслідків економічних криз за допомогою соціальної політики, то зміст держави добробуту значно ширший. Останнім поняттям охоплюється вся система заходів, які спрямовані на подолання різноманітних "вузьких місць" у суспільному розвитку, в тому числі в економіці, тоді як діяльність соціальної держави прямо не зачіпає функціонування економічного фундаменту суспільного життя.

Фактично англосаксонський термін "держава добробуту" при детальному розгляді є набагато ближчим за змістом до німецького поняття "соціальна ринкова економіка", яке засноване на тій же системі цінностей (свобода, солідарність, справедливість), що і соціальна держава³⁾. Соціальна ринкова економіка, в свою

¹⁾ [25] Див.: Гаджиев К.С. Буржуазные концепции "государства благосостояния": Особенности эволюции в современных условиях. - С. 172-176; [34] Гудименко Д. В. Дискуссия о "социальном государстве" и позиция либералов ФРГ. - С. 120

²⁾ [218] Чаликова В. А. К вопросу об истоках: Переключка старого и нового в консервативной мысли // Либерализм, консерватизм, марксизм: Пробл.-темат. сб. / Гл. ред. Ю.С. Пивоваров. - М.: РАН ИНИОН, 1998. - С. 120. (Полит.наука).

³⁾ Соціальна держава і соціальна ринкова економіка, авторами якої є В.Ойкен, А. Мюллер-Армак, А. Рюстов, Л.Ерхард, були задумані як невід'ємні і взаємодоповнюючі компоненти механізму саморегуляції "сформованого суспільства" Л.Ерхарда.

чергу, наближається за змістом до "капіталізму добробуту" ("welfare capitalism") або "економіки добробуту" ("welfare economics").

Отже, хоча в політологічній літературі поняття "соціальна держава" і "держава добробуту" часто розглядаються як тотожні, але насправді це не зовсім так. Саме тому, вважає К. Джоунс, значно коректніше замість "держави добробуту" було б використовувати термін "капіталізм добробуту". Категорії "добробут" і "капіталізм", які зведені в єдине поняття, означають сполучення цінностей "конкуренції і обміну", з одного боку, і "відшкодування і дарування", - з іншого, а відтак краще за "державу добробуту" передають сутність соціальної політики, яку практикують країни Заходу [25]¹⁾.

Взагалі, слід визнати, що порівняно з соціальною державою термінологія, яка використовується в моделі держави добробуту, є не досить вдалою. Саме через неї вона зазнає найбільш гострих критичних зауважень. Крім вищенаведених звернемо увагу ще й на такі.

У процесі законодавчої конкретизації держави добробуту неминуче постає питання про тлумачення цього поняття. О. Хьоффе з цього приводу зауважує, що поняття "благоденство" чи "добробут", які використовуються в цій моделі, за змістом наближаються до "благополуччя" і "щастя". Проте твердження, згідно з якими держава повинна служити щастю людей, він вважає невиправданими і такими, що не можуть бути здійснені в державі. "На рівні державно-правового порядку, навіть абсолютно справедливого, вирішується питання лише про принципіву можливість людського прагнення до щастя, але конкретний пошук і здійснення такої можливості залишаються завданнями індивіда і групи [198]²⁾".

Тобто мова повинна йти про те, що оскільки ідеалом і метою розвитку суспільства, як зазначав І. Кант, є особистість, яка повина бути зобов'язана "своїм існуванням і утриманням не сваволі когось іншого в складі народу, а своїм

¹⁾ [25] Див.: Гаджиев К. С. Буржуазные концепции "государства благосостояния": Особенности эволюции в современных условиях . - С. 176.

²⁾ [198] Хьоффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства. - М.: Изд-во ГНОЗИС. Ред.- изд. групп. Логос, 1994. - С. 298.

власним правам і силам [121]¹⁾", то компетенція держави полягає лише "в створенні обмежуючих фундаментальних умов, а не в безпосередньому конкретному здійсненні" щастя і розвитку міжособистісних зв'язків [198]²⁾.

Принципово іншою визнається ситуація з соціальною державою. Її заснування необхідно розглядати крізь призму тих змін, які відбуваються в шкалі цінностей і пріоритетів громадянського суспільства. Мова йде про те, що теорія і практика соціальної держави виявляються затребуваними тоді, коли суспільство починає усвідомлювати таке. Роль держави в забезпеченні прогресу цивілізації має оцінюватися не лише з точки зору її спроможності сприяти створенню і відтворенню багатства, оскільки прерогатива з реалізації цього завдання з моменту остаточного утвердження громадянського суспільства належить ринковій економіці. Здатність сприяти зміцненню соціальних зв'язків, піднесенню моральності, досягнення громадянського миру і злагоди в суспільстві - ось той головний критерій, який виправдовує в очах останнього саме існування і подальший розвиток держави в епоху Новітнього часу. На тлі означених змін, хоча і не одразу, добробут починає сприйматися не як самоціль, а як одне із знарядь цивілізації, як важлива, але лише одна з багатьох умов звільнення і розкріпачення особистості.

Справедливість і обґрунтованість означеної позиції засвідчують міркування західних вчених. Так, К. Маннгейм звертає увагу на таке. Відтоді як церква втратила роль головної інтегруючої сили в суспільному житті, духовна сфера та регулювання людських відносин підпали під владу конкуруючих суспільних інститутів. Досвід людей став значно різноманітнішим, в їх розум впроваджувались ідеї спонтанності і експерименталізму, що супроводжувалось постійним переглядом наявних цінностей. Конкуруючі між собою системи цінностей взаємно знищували одна одну, що призвело на якийсь час до нейтралізації цінностей взагалі. Саме тому ліберальне суспільство виявилось не

¹⁾ [121] Пезов С. В. Правовое государство в интеллектуальной традиции // Актуал. пробл. правоведения за рубежом (Пробл. правового государства): Реф. сб. Вып. 2. - М.: АН СССР ИНИОН, 1989. - С. 12.

²⁾ [198] Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположение критической философии права и государства. - С. 298.

здатним протидіяти духов-ному і політичному виклику тоталітаризму в першій половині ХХ ст. [89]¹⁾.

На думку Р. Дарендорфа, головна проблема ліберальних інститутів, зокрема політичної демократії і ринкової економіки, полягає в тому, що вони можуть вирішити багато суттєвих проблем, проте не здатні створювати моральних цінностей. Саме останні забезпечують існування і розвиток соціальних зв'язків, поза якими і без яких ні людина, ні демократія, ні ринкова економіка існувати не можуть. В умовах, коли людина втрачає відчуття злиття з суспільством, навіть механізми відкритого суспільства не спрацьовують. Основним засобом оновлення зруйнованих зв'язків у цих умовах стає соціальна держава, яка наповнює демократичну, правову державу "соціальною плоттю і кров'ю"[89]²⁾.

Все це дає підстави ще раз визнати правомірність висновку про те, що теорія соціальної держави і заснована на ній практика розглядаються в середині ХХ ст. як актуальна конкретизація змісту моделі "держави добробуту" стосовно вимог, які постали перед деякими країнами Заходу.

Як недолік держави добробуту порівняно з соціальною державою слід визнати і спосіб набуття нею правової визначеності. Аналізуючи правову природу останньої, Ф. Фабрициус приходить до висновку про те, що ця модель не відповідає серцевині держави загального добробуту, оскільки остання не має правового "якоря" [186]³⁾.

Це дійсно так. Термін "держава добробуту" не закріплено в жодному законодавчому акті. Він виник історично і являє собою певну традицію, що в цілому характерно для англосаксонської правової сім'ї. Тому конкретизація цієї моделі відбувається на рівні законодавства. Оскільки останнє порівняно з конституцією в значно більшій мірі піддається змінам, то і зміст цієї моделі характеризується відносною стабільністю. Справедливість такого висновку засвідчує досвід Великобританії. Наприкінці 70-х років уряд М. Тетчер розірвав

---

¹⁾ [89] Див.: Максимова Н. В., Филиппов Б. А. Социальное учение Католической церкви и либеральные институты. - С. 185.

²⁾ [89] Там же. - С.186.

³⁾ [186] Див.: Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. - С. 72.

міжпартійний консенсус, який склався після 1945 року і структурним елементом якого вважалася політика добробуту. Наслідком цього став докорінний перегляд системи поглядів на теорію і практику держави добробуту. Було створено нову філософію добробуту, засновану на неприязні до колективістської держави. Вона проголосила позитивну альтернативу – приватизацію, можливість індивідуального вибору і споживацький суверенітет [66]¹⁾. Це означало перегляд попередньої концепції, яка передбачала розвиток у напрямку до більшої рівності, справедливості, забезпечення. Схожа ситуація виникла і за президентства Р. Рейгана в США.

Крім того, необхідно визнати, що при такому способі набуття визначеності держави добробуту важко встановити її співвідношення з основними засадами конституційного ладу. Проблема полягає в тому, підкреслює Г. Ріттер, що регулювання ринкових відносин, як стрижньова ідея держави добробуту, властива також і багатьом авторитарним режимам, наприклад соціалістичному [150]²⁾, а тому за умов відсутності чіткої пов'язаності правом, правами людини соціальна діяльність держави добробуту при досить вільному і розширеному тлумаченні потенційно здатна вийти за межі існуючої на Заході традиції і трансформуватись у патерналістичну за своїм характером державу.

Пояснення щодо вибору такої теоретичної конструкції слід шукати в позиції теоретиків і практиків цієї моделі відносно бачення її сутності і місця. Справа в тому, що держава добробуту розглядається не як одна з фундаментальних засад конституційного і державного ладу цих країн, а як важливий елемент політики в певній сфері суспільного життя. До такого висновку спонукає результат аналізу визначень, які наводяться зарубіжними авторами. Так, наприклад, Й. Альбер характеризує державу добробуту як систему політики, в якій відповідальність держави іде далі простого забезпечення внутрішнього порядку і зовнішньої безпеки і поширюється до відповідальності суспільства за добробут громадян, чи

---

¹⁾ [66] Див.: Клеман Н. М. "Государство благосостояния" в Великобритании: Теория и практика. - С. 44.

²⁾ [150] Див.: Риттер Г. А. Социальное государство: возникновение и развитие, сравнительный анализ. - С. 30.

як "комплекс політичних відповідей на процес модернізацій [26]¹⁾", або вона ототожнюється із свідомим використанням державної влади з метою модифікації ринкових сил [26]²⁾. П. Флора бачить у ній "інтегративний механізм, який покликаний нейтралізувати руйнівні елементи модернізації, і його сутність лежить в урядовій відповідальності за матеріальне забезпечення і рівність [26]³⁾", а Г. Майрдел - "обов'язки і зобов'язання держави в багатьох сферах економічного розвитку [186]⁴⁾".

Таким чином, розглядаючи державу добробуту як один з компонентів державної політики, який стосується соціальної і економічної сфери, теоретики цієї моделі сприймають як аксіому тезу щодо її відповідності фундаментальним засадам державного устрою. Саме тому не виникає потреби у додатковому узгодженні держави добробуту з принципами демократизму, правової держави.

Принципово відмінною є ситуація з соціальною державою. Вона конститується як одна з фундаментальних засад державності. Проте, враховуючи ту напругу, яку спричиняє цей крок, вона позбавляється властивостей самодостатності, самодії і саморегулювання. Н.А. Михальова підкреслює, що "хоча кожний конституційний принцип має певну самостійність, він не може бути усвідомлений поза системою, поза цілим [180]⁵⁾". Внаслідок цього соціальну державу, як принцип конституційного ладу, пропонується розглядати як складову частину дескриптивної концепції демократичної, соціальної правової держави, що надає їй того специфічного характеру, завдяки якому вона відокремлюється від усіх інших моделей. Цю обставину не враховує С.С. Алексєєв, коли критикує соціальну державу [4]⁶⁾.

Ця концепція поєднує ідеї про права і свободи людини, політичну демократію, правову державу, республіканську форму правління, федералізм, соці-

¹⁾ [26] Див.: Гаджиев К. С. "Государство благосостояния" в трактовке современных западных политологов.- С. 15, 26.

²⁾ [26] Див.: Там же. - С. 25

³⁾ [26] Див.: Там же. - С. 26.

⁴⁾ [186] Див.: Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. - С. 47.

⁵⁾ [180] Див.: Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины. - С. 27.

⁶⁾ [4] Див.: Алексєєв С. С. Право: азбука - теория - философия: Опыт комплексного исследования. - С. 684.

альну державу в цілісну систему, в якій вони узгоджуються між собою. При цьому в ній у результаті дифузії з'являється те нове, чого не існувало в жодному з елементів, які цю систему утворили, і що не може бути представлено як адитивна сума властивостей елементів. Саме тому стає можливим обговорювати ідею щодо економічної і соціальної демократії, або після конституційного визнання соціальної держави і втілення на практиці її вимог, розглядати як реальність факт примирення лібералізму і демократії, демократії і правової держави, а також визнати той факт, що заснований правовою державою лад є ладом соціальної правової держави [197]¹⁾.

Пропозиція щодо розгляду соціальної держави в такому контексті вимагає визначення місця, яке вона займає, і ролі, яку вона виконує, в сучасній теорії державотворення.

Перш за все слід звернути увагу на факт існування безпосереднього зв'язку між демократичною і соціальною державами. Загальновідомо, що держава Нового часу первісно конститується як демократична. Одним з головних завдань демократії стає ліквідація політичного відчуження громадян від суспільства, а особливо – від держави. Наслідком ствердження буржуазної демократії стало створення системи демократичних інститутів (парламентаризму, загальних виборів, розподілу влади, прав і свобод людини, політичного плюралізму) і принципів (верховенства права, рівності всіх перед законом і судом, законності тощо).

Не дивлячись на такі досягнення, постає питання, а чи можна охарактеризувати буржуазну демократію як таку, що вела до справжнього народовладдя? Мабуть для такого висновку не знайдеться достатніх підстав. Будемо пам'ятати, що значною мірою вона була формальною і обмеженою, оскільки залежала від матеріальних можливостей, якими обумовлювалось право брати в ній участь. Однак, з іншого боку, питаємо себе, а чи правомірно вимагати від буржуазної демократії більшого? Адже держава, а демократія належить до державних явищ, є продуктом суспільного розвитку. Саме зміни в громадянському

---

¹⁾ [197] Див.: Хессе К. Основы конституционного права ФРГ. - С. 108, 109.

суспільстві визначають темпи, форми і методи змін у державі і пов'язаних з нею явищ. На момент свого утвердження для громадянського суспільства пріоритетною була політико-правова сфера. Відповідно до цих потреб розвивається політична демократія. Наприкінці XIX - на початку XX ст. актуальності набуває проблема зростання соціальної і культурної нерівності - як наслідок, зазначає В.Майхофер, відбувається друга, після демократизації політико-правової сфери, фаза демократичної революції: утверджується поняття соціальної і економічної демократії [125]¹⁾.

Демократія, яка намагається не допустити перетворення свободи на завершеність, сприяє шляхом визнання соціально-економічних прав процесу утвердження соціальної держави. Крім того, зазначимо, що функціонування соціальної держави в умовах демократії передбачає, зокрема, що соціальні програми, в яких втілюється це конституційне положення, повинні прийматись і реалізовуватись у межах демократичних процесів і за допомогою демократичних механізмів. Таким чином, вимоги демократії мають перешкодити виникненню ситуації, при якій ідея про соціальну відповідальність держави могла б бути використана для тотального маніпулювання масами.

Однак не слід вважати, що у відносинах між соціальною державою і демократією вдалося досягти повної гармонії. Напруга існує і вона обумовлена кризою самої демократії, на що звертають увагу її дослідники [69]²⁾.

Покажемо є той факт, що країни Заходу на сьогодні виявляються неготовими реалізувати в повному обсязі деякі з основних прав і свобод, проголошених ще в рамках буржуазної демократії, зокрема право вільного пересування людей. І. Валлерстайн підкреслює, що основні права включають право людини на вільне пересування, однак більшість розвинутих країн на практиці виступають проти відкритих кордонів [26]³⁾. Ці країни не безпідставно побоюються, що свобо-

---

¹⁾ [125] Див.: Пивоваров Ю. С. Социальная политика как момент истины в идеологии германских консерваторов и либералов. - С. 84.

²⁾ [69] Ковлер А. И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века. - М.: РАН ИГП, 1997. - 101 с. (Новое в юр. науке и практ.).

³⁾ [26] Див.: Гаджиев К. С. "Государство благосостояния" в трактовке современных западных политологов. - С. 60.

да імміграції негативно позначиться на можливостях країн, які приймають, здійснювати належним чином соціальний захист. М. Арагон підкреслює, що питання « якою мірою для соціальної держави допустима політика "відкритих дверей" відносно іноземців - вихідців із слаборозвинутих країн» залишається болючим і на сьогодні остаточно не вирішеним [9]¹⁾.

І все ж, попри існуючу неузгодженість в окремих моментах, слід визнати, що ідея сполучення демократії з теорією соціальної держави виявилась надзвичайно плідною. На думку П. М. Рабіновича, на теоретичному рівні вона є відображенням процесу переходу до громадянського правового суспільства соціальної демократії і відповідно формування перехідного типу держави - держави соціально-демократичної орієнтації або, інакше кажучи, держави соціальної демократії [142]²⁾. З цієї точки зору соціальну державу необхідно визнати різновидом держави означеного типу.

Не менш тісний зв'язок існує між правовою і соціальною державами. Перш за все зазначимо, що само по собі питання конкретизації сутності правової держави достатньо складне, а відтак вирішується в процесі поступального розвитку в міру того, як цього вимагає практика державотворення.

В певному значенні "правова держава" є поняттям ідеологічним, яке виливається переважно в понятійні конструкції програмного характеру, до того ж з історично мінливим змістом, на що звертає увагу В. Четвернін [209]³⁾. У реальному житті держава сприймає їх як мету і девіз, на втілення яких вона спрямовує свої зусилля, проте "не здійснює його повністю і не в змозі цього зробити [65]⁴⁾". В силу означеної властивості зміст ідеї про правову державу піддається певним змінам залежно від того, які фактори визнаються конституюючими або особливо значущими в політичному відношенні в той чи інший період історії. Прикладом цього і є трансформація ліберальної правової держави в соціальну правову.

---

¹⁾ [9] Див.: Aragon M. Los problemas del Estado social. - P. 23.

²⁾ [142] Див.: Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави. - С. 45, 46.

³⁾ [209] Див.: Четвернін В. А. Понятие права и государства. Введение в курс теории права и государства. - С. 115.

⁴⁾ [65] Див.: Кистяковский Б. А. Государство правовое и социалистическое. - С. 149.

Для усвідомлення сутності і закономірностей розвитку соціальної держави важливо здійснювати її дослідження в контексті розгляду еволюції теорії правової держави, для чого використовують типологію останньої.

Типологій правової держави існує чимало. Узагальнюючи уже напрацьований з цієї тематики матеріал, певною мірою розвиваючи і удосконалюючи його, В. Якушик пропонує власну систему типологій [229]¹⁾. Відповідно до однієї з них місце соціальної правової держави визначено між ліберальною і гуманістичною правовою державами. Розгляд соціальної держави в такому контексті є важливим з кількох причин.

По-перше, ця типологізація дозволяє відмовитися від традиції протиставляти соціальну і ліберальну державність. Дійсно, соціальну державу можна розглядати як антитезу ліберальній, але за умови, що протиставленням і порівнянням цих концепцій ми збираємося проілюструвати відмінності в сутності різних етапів в процесі розвитку правової держави. Разом з тим таке протиставлення втрачає сенс, коли ми обговорюємо правову природу цих держав, оскільки обидві вони існують в межах одного і того ж "ідеального" типу - правової держави.

Соціальна держава генетично походить з ліберальної правової держави і "водночас є необхідною умовою для розгортання внутрішнього потенціалу наступного типу [229]²⁾". Отже, важко заперечити як той факт, що започаткування ідеї про досліджувану нами державу відбувається в межах ліберальної політичної доктрини, так і те, що сучасна соціальна правова держава є ліберальною в політичній сфері. На це звертають увагу і німецькі державознавці, коли розглядають соціальні і ліберальні начала як різні акценти в сутності сучасної держави [31]³⁾.

По-друге, розгляд соціальної держави в межах типології правової держави, яка відносно неї виступає як "ідеальний" тип, на що вказує М. Каетану [229]⁴⁾,

---

¹⁾ [229] Див.: Якушик В. М. Проблеми типології правової держави . - С. 180-184.

²⁾ [229] Див.: Якушик В.М. Проблеми типології правової держави. - С. 180.

³⁾ [31] Див.: Государственное право Германии. - С. 58, 59.

⁴⁾ [229] Див.: Якушик В. М. Проблеми типології правової держави . - С. 186.

сприяє її розмежуванню з соціалістичною державою, яка, як відомо, належить до іншого "ідеального" типу.

Перед тим як продовжити розгляд сутності соціальної держави, слід зазначити таке. З причини існування в межах означеної концепції певних національних особливостей її втілення доцільно взяти за основу для подальшого дослідження досвід конкретної країни по розбудові соціальної держави і вважати його в подальшому відправним. Разом з тим передбачається обов'язкове звернення до досвіду інших країн, що буде сприяти досягненню необхідної глибини розкриття проблеми і виявленню наявних у них закономірностей і тенденцій.

За базову обрана конституційна модель ФРН. Цей вибір обумовлений її сталим характером, високим рівнем наукового обґрунтування, ефективністю при застосуванні на практиці. Крім того, німецька модель традиційно служить основою для зарубіжних авторів в процесі їх дослідження соціальної держави [9; 173]¹⁾. Для усвідомлення її сутності крім аналізу Конституції ФРН великого значення набуває вивчення практики Федерального конституційного суду, правової доктрини, загальних принципів права, традицій німецького конституціоналізму.

Прообразом сучасної моделі соціальної держави не лише у ФРН, але й у всій Європі, традиційно прийнято вважати модель, що була втілена у Веймарській конституції. Вона була одним з перших конституційних законів, що суттєво розширив спектр основних прав людини шляхом включення до нього низки соціально-економічних прав (статті 119-122, 151, 153, 157-162, 165) [201]²⁾. Таким чином, Веймарська конституція закріпила переважну більшість положень, які складають зміст сучасної соціальної держави.

Необхідно визнати, що теорія, і в першу чергу конституційна, на той час дійсно містила прогресивні підходи щодо вирішення соціальних проблем. Видатний правознавець Веймарського періоду Г. Хеллер, якого прийнято вважати батьком німецької моделі соціальної держави, відкидаючи суто класовий підхід,

---

¹⁾[9] Див.: Aragon M. Los problemas del Estado social. - P. 23.; [173] Танчев Е. Проблеми на социалната държава в модерния конституционализъм. - С. 3-13.

²⁾ [201] Див.: Конституція Німецької імперії (Веймарська) (1919) //Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. - С. 422-430.

визначав державу як "суспільне утворення, яке як вища інстанція забезпечує упорядковану узгодженість всіх суспільних дій на певній території" [41]¹⁾. Він вважав, що держава неодмінно має існувати у формі держави правової, розвиток і зміцнення інституцій якої дозволить зробити значний крок у напрямку поширення демократії на соціальну сферу, що облагородить державу [41]²⁾. На відміну від теорії на практиці в цей період переважали традиції кайзерівського періоду. Тому перша спроба конституювання соціальної держави була фактично приречена на поразку.

Основний закон в ст. 28, абз. 1 прямо проголошує ФРН соціальною правовою державою [201]³⁾. Цей спосіб отримання правової визначеності суттєво відрізняється від того, який існував у Веймарській конституції. Висновок про соціальний характер останньої робився на підставі аналізу сукупності конституційних норм, які закріплювали соціально-економічні права громадян та відповідні їм обов'язки держави. Отже, у цій конституції була зроблена спроба започаткувати "соціальну державу" як збірне поняття. Цей підхід виявився невдалим, оскільки значна кількість норм, що складали це поняття, була неузгодженою з реаліями життя, перевантаженою змістом. Ефективність означеного підходу з самого початку була піддана сумніву. Це змусило суди зайняти позицію, згідно з якою ці норми розглядалися як програмні заяви. Вони визначалися такими, що не мають сили позову в суді, і вважалися "політичними керівними вказівками" [186]⁴⁾.

У контексті розгляду цієї проблеми доречно буде підкреслити, що як у Веймарській Німеччині, так і у ФРН надзвичайно важливу роль у процесі становлення і функціонування соціальної держави відведено суду, який слідкує за здійсненням чіткої конституційно-правової регламентації конституційного ладу, як передумови оптимального функціонування усіх державних інститутів.

Повертаючись до Веймарського етапу в історії соціальної держави, слід відзначити, що якщо законодавець і проектував Німеччину як соціальну державу,

¹⁾ [41] Див.: Диманис М. Д. Социально-демократическая концепция государства. - С. 185.

²⁾ [41] Там же. - С. 185.

³⁾ [201] Див.: Основний закон ФРН // Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. - С. 456.

⁴⁾ [186] Див.: Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. - С. 52.

то обраний ним спосіб її правового закріплення виявився позбавленим юридичної сили. Цей досвід було враховано при розробці Конституції 1949 р.

Як відомо, автори цієї Конституції вважали, що її метою повинно стати заснування парламентської демократії, республіканської форми правління, федеративної і соціальної правової державності, закріплення її форм, але не формулювання деталізованої концепції державності. Внаслідок цього від визначення того, що слід розуміти, зокрема під соціальною державою, законодавець відмовився. Вважається, що сутність такого нормативного регулювання повинна бути розкрита на практиці. Це пояснюється тим, що поняття "соціальна держава" важко вивести лише із сукупності конституційних норм, оскільки воно повинно передувати цим нормам, визначаючи їх зміст як ключовий принцип конституційного ладу. Проте, на думку Й. Ізензеє, це зовсім не виключає можливості, а інколи і доцільності здійснення реконструкції таких понять шляхом їх тлумачення. "Воно, - продовжує він далі, - може скорегувати однобічні уявлення про конституційне регулювання, які зумовлені потребами юридичної практики, в інтересах системного державно-правового підходу, а також виявити змістовні і функціональні зв'язки і заповнити прогалини конституційного тексту [31]¹⁾".

Звернемося до сучасної конституційної практики соціальних держав Європи. Стаття 20 абз. 1 і ст.28 абз. 1 Конституції ФРН проголошують її демократичною, соціальною правовою і соціальною федеративною державою; ст. 2 Конституції Франції визначає останню як демократичну і соціальну Республіку [201]²⁾; Іспанія відповідно до ст. 1 Конституції конститується в правову соціальну і демократичну державу [74]³⁾.

У наведених прикладах інтерес для нас становить спосіб викладення положення щодо соціальної держави. По-перше, зазначимо, що країна, яка визначається як соціальна, завжди одночасно характеризується як демократична. На цю закономірність вже зверталася увага і пояснювалося, що поєднання цих кон-

¹⁾ [31] Див.: Государственное право Германии. - С. 9.

²⁾[201] Див.: Основний закон ФРН (1949 р.) // Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. - С. 455, 456, 484.

³⁾ [74] Див.: Конституция Италии // Конституции буржуазных государств. - С. 276.

ституційних засад знаменує собою формування держави перехідного типу, політика, правопорядок і управління якої формується державним ладом з певними цілями і засобами втручання, що окреслені в конституції. По-друге, поняття "соціальна держава", як правило, вживається не самотійно, а в сполученні з іншими характеристиками держави, наприклад, соціальна федеративна, соціальна республіка, але найчастіше - соціальна правова держава. Таким чином, на думку П. М. Рабіновича, "підкреслюється функціональна єдність формальних і матеріальних елементів, що стосуються принципів організації держави [144]¹⁾".

Все це дає підстави погодитися з М. Арагоном, який вважає, що соціальна держава не може бути визнана формою держави [9]²⁾, а також з Х. Цахером, який підкреслює, що вона також не є і метою діяльності держави, хоча на підставі визнання її як соціальної постає питання про переслідувану нею мету [32]³⁾.

Соціальна держава має розглядатися як якісна характеристика, як матеріальний зміст правової держави – на таке співвідношення між цими поняттями фактично вказував Б. Кистяковський. Він підкреслював, що правова держава є найвищою формою буття і наступні, більш високі форми державності, повинні сприйматися як її принципи [65]⁴⁾.

У зв'язку з тим, що в Конституціях Македонії, Франції та Хорватії термін "соціальна держава" вживається без будь-яких посилань на правову державу [201; 76]⁵⁾, виникає питання, а чи може ця держава існувати в іншій якості, окрім характеристики правової держави?

Тут необхідно нагадати, що правова держава належить до принципів конституційного ладу, які набувають своєї конкретизації за допомогою низки конституційних норм. Тому, якщо навіть конституція прямо не вказує на цей

¹⁾ [144] Див.: Рабінович П. М. Соціальна держава. - С. 374.

²⁾ [9] Див.: Aragon M. Los problemas del Estado social. - P. 23

³⁾ [32] Див.: Государственное право Германии. - С. 63.

⁴⁾ [65] Див.: Кистяковский Б. А. Государство правовое и социалистическое. - С. 143.

⁵⁾ [201] Див.: Конституція Франції // Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. - С. 484; [76] Конституції Македонії, Хорватії // Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. - К.: Укр. правн. фундація. Право, 1996. - С. 158, 373.

принцип, то це лише означає, що він може в ній діяти на рівні сукупності норм, тобто існувати як збірне поняття.

Виходячи з такого припущення і на підставі аналізу текстів означених Конституцій можна стверджувати, що принцип правової держави в них ніби "розчинений" у відповідних конституційних нормах і може бути реконструйований з їх допомогою. Все це дає підстави визнати, що і в цих випадках соціальна держава повинна бути визначена як характеристика правової держави.

Якщо питання співвідношення соціальної держави з демократією і правовою державою отримало в літературі певне, хоча і недостатнє висвітлення, то проблема її взаємодії з принципами федералізму і автономії залишається поза увагою правознавців, що надає актуальності цьому аспекту проблеми дослідження.

Основний закон не лише характеризує ФРН у цілому як соціальну федерацію, але й вимагає, щоб конституційний устрій земель відповідав головним принципам соціальної правової держави (ст. 28, абз.1) [201]¹⁾. Відповідно до позиції, яку зайняв Федеральний конституційний суд, конституційні приписи, що складають зміст згаданих статей, виконують дві узгоджені між собою функції. Якщо перша з них полягає в тому, що ці нормативні приписи безпосередньо визначають принципи, якими повинні керуватися землі при розбудові свого конституційного устрою, то зміст другої функції передбачає здійснення такого правового регулювання відносин у федерації, яке б забезпечило однорідність конституційного ладу земель і федерації, що необхідно для здійснення федерацією контролю за землями [32]²⁾. Внаслідок цього дія соціальної держави не може бути обмежена виключно кордонами земель або компетенцією федерації.

Хоча ФРН і конституюється в соціальну федеративну державу, було б помилкою вважати, що між цими характеристиками відсутній стан напруги. Федералізму далеко не просто узгодитися з соціальною державою. Остання, намагаючись зменшити соціальні відмінності, досягти вирівнювання соціального і економічного становища окремих регіонів, привносить з собою унітарні основи.

---

¹⁾ [201] Основний закон ФРН. - С. 456.

²⁾ [32] Див.: Государственное право Германии. - С. 14.

Необхідно погодитися з висновками німецьких спеціалістів у галузі державного права, які полягають у тому, що унітарна за своєю сутністю соціальна держава не передбачає федеративних диференціацій повноважень у сфері законодавства і соціального забезпечення, фінансів [32; 45]¹⁾. В цьому зв'язку одразу необхідно зазначити таке. Спроба зняти існуючу напругу шляхом усунення однієї із конституційних засад не має сенсу і, більш того, є неконституційною, оскільки обидві ознаки держави надійно захищені від таких спроб самою Конституцією (ст. 79) [201]²⁾. Це, в свою чергу, змушує здійснювати пошук точок зіткнення між означеними поняттями, які безумовно існують.

У процесі взаємного узгодження федералізму і соціальної держави вирішальна роль відведена принципу субсидіарності. Цей принцип, який є визначальною рисою як соціальної держави, так і федералізму, передбачає, що "лише ті функції, які не можуть бути досить ефективно здійснені на нижчому рівні, підпадають під юрисдикцію вищого рівня [187]³⁾".

Насправді федералізм має об'єктивну потребу в соціальній державі. Вона полягає в тому, що федерація об'єднує достатньо різні за розміром, економічним потенціалом, а відтак і можливостями землі. Це передбачає необхідність регулювання складного процесу вирівнювання соціального і економічного становища земель, здійснення якого без втручання федерації не є можливим.

Нагальність потреби в такого роду діяльності продемонструвала після возз'єднання в 1990 р. Німеччина, коли постало питання про відбудову нових федеральних земель. Здійснюваний з цією метою трансферт зі старих у нові землі, який в 1998 р. склав 982 млрд. марок, є наочним прикладом діяльності соціальної держави [188]⁴⁾. Важливим кроком на шляху вирішення існуючих проблем є намагання реалізації ідеї щодо "кооперативного федералізму", хоча і вона не здатна

¹⁾ [32] Див.: Государственное право Германии. - С. 29; [45] Ельвайн Т. Федералізм і самоврядування: єдність назовні, багатоманітність усередині, успіх німецької історії // Deutschland . - Frankfurt am Main. - 1996.- №2. - С. 42.

²⁾ [201] Див.: Основний закон ФРН. - С. 456.

³⁾ [187] Фадеєва Т. М. Единая Европа: идея и реальность. Концепция культурной идентичности . - М.: РАН ИНИОН, 1997. - 33.

⁴⁾ [188] Див.: Федеративній Республіці Німеччина - 50 років: інформаційний додаток // Deutschland . - Frankfurt am Main. - 1998.- №6. - С. 4.

зняти всі проблеми. Здійснювана на засадах кооперації, координації і субсидіарності співпраця земель, земель і федерації може сприяти досягненню однакового і ефективного виконання державних завдань, чого вимагає соціальна держава, і разом з тим дозволить уникнути зайвої централізації.

Соціальна мета держави адресується як федерації, так і землям, що її утворюють. Ця мета є імперативною вимогою для законодавця, проте, зазначає К. Хессе, вона зовсім не надає імперативного характеру способам і шляхам її здійснення [197]¹⁾, що звільняє від необхідності їх конституційної конкретизації. В цьому зв'язку постає питання щодо масштабів гомогенізації соціальної держави, оскільки спільна відповідальність за загальне благо передбачає дію принципу субсидіарності.

Суб'єкти федерації здатні взяти у своє відання реалізацію правомочностей у соціальній і економічній сферах. Як засвідчує досвід і підказує здоровий глузд, децентралізація установ, які надають соціальну допомогу, існування різноманітних її форм дозволяє не лише уникнути зайвої бюрократизації цієї діяльності, але й знайти значно досконаліші форми реалізації такої допомоги, наблизити її до конкретної людини, зробити її адресною і більш диференційованою. Німецькі правознавці підкреслюють, що саме "з точки зору принципу субсидіарності словосполучення "соціальна держава"... виникнення якого в історичному аспекті визначалося лише редакційним завданням, набуває матеріального сенсу [32]²⁾".

Разом з тим необхідно пам'ятати, що соціальна держава передбачає і вимагає проведення єдиної політики в соціальній і економічній сферах, оскільки є потреба в дотриманні принципу рівності і збереження рівноваги при її здійсненні.

Взагалі, варто визнати, що самі по собі вимоги щодо гомогенізації діяльності соціальної держави не підривають федералізм, скоріше вони надають йому більшої врівноваженості і поміркованості. Ці вимоги походять як із норми, що проголошує державу соціальною, так і із інших норм конституції. Так, наприклад, питання щодо державного соціального забезпечення, піклування про інвалідів і

---

¹⁾ [197] Див.: Хессе К. Основы конституционного права ФРГ. - С. 11.

²⁾ [32] Див.: Государственное право Германии. - С. 28, 29.

жертв війни, робітниче і соціальне страхування (ст. 74, пп. 7, 10, 12) віднесено до конкуруючої законодавчої компетенції федерації і земель [201]¹⁾. Проте на практиці діє загальна презумпція, згідно з якою питання компетенції в сфері визначення соціальної мети і шляхів її досягнення вирішується на користь федерації. При цьому йде посилення на ст. 72, абз.2, п. 3, яка обґрунтовує цю позицію необхідністю дотримання правової і економічної єдності і, зокрема, однакових життєвих умов на всій території [201]²⁾.

Однак це зовсім не означає, що землям є сенс чинити опір "експансії" соціальної федерації в означеній сфері, адже вона надає суттєві фінансові асигнування з федерального бюджету. Це, до речі, передбачено ст. 104, абз. 4, яка уповноважує федерацію надавати фінансову допомогу, яка необхідна для усунення порушень загального економічного балансу держави.

Так історично склалося, що ще з моменту утворення ФРН федералізм через складнощі повоєнного часу вимушений був примиритися з дією в соціальній і економічній сферах унітаристських основ соціальної держави. В подальшому тенденція зміцнення позицій соціальної держави посилювалась, що, на думку Т. Ельвайна, кожен раз пояснювалось "важливістю економічної та соціальної політики, яку проводить федерація і яку землі можуть лише доповнювати [45]³⁾".

У контексті розгляду цього питання необхідно вказати на специфіку співвідношення соціальної держави з принципом автономії, який проявляє себе в унітарних державах, до складу яких входять автономні утворення. Розглянемо її на прикладі Іспанії. В цих країнах соціальна держава, проявляючи свою унітаристську сутність, також діє як на загальнодержавному рівні, так і на рівні автономних утворень і місцевої влади. В цьому зв'язку постає питання про ті обмеження, які покладає на принцип автономії принцип рівності, який безпосередньо пов'язаний із застереженням про соціальну державу.

---

¹⁾ [201] Див.: Основний закон ФРН. - С. 465.

²⁾ [201] Див.: Там же. - С. 464.

³⁾ [45] Див.: Ельвайн Т. Федералізм і самоврядування: єдність назовні, багатоманість усередині, успіх німецької історії. - С. 49.

Конституція Іспанії закріплює територіальну систему розподілу влади. Згідно з нею автономії отримують статус, відповідно до якого вони здатні втілювати в життя різні соціальні і економічні програми. Але саме в цьому аспекті дії принцип автономії зустрічає певну протизагу в особі соціальної держави, яка вимагає проведення єдиної політики в означених сферах. Необхідність такої єдності обгрунтовується не лише приписом про соціальну державу, але й іншими конституційними приписами. Так, наприклад, ст. 138.1 Конституції Іспанії, керуючись принципом солідарності, вимагає від держави спрямовувати свою діяльність на встановлення справедливої і адекватної рівноваги між різними частинами країни і подолання економічних диспропорцій, а частина 2 цієї ж статті наголошує на тому, що різниця в статусах окремих автономій не може передбачати економічних і соціальних привілеїв [74]¹⁾. Особливого значення в цьому плані набуває ст. 149.1.1, яка закріплює за державою виключну компетенцію щодо регулювання основних умов, які гарантують рівність всіх іспанців у питаннях здійснення ними своїх прав і виконання конституційних обов'язків [74]²⁾. М. Арагон звертає увагу на те, що в цій статті мова йде про регулювання "головних умов, які гарантують рівність" [9]³⁾. Це застереження, на його думку, свідчить про мету соціальної держави. Йдеться лише про досягнення єдності умов, які не можуть бути ні чим іншим, як "матеріальними умовами, що відповідно, гарантують соціальну рівність" [9]⁴⁾. Внаслідок такого тлумачення ця стаття повністю узгоджується зі ст. 9.2 Конституції Іспанії, яка передбачає, що держава повинна створювати умови для того, аби свобода і рівність особистості були реальними і ефективними [74]⁵⁾.

Виходячи з конституційного визнання прав громадян, зокрема соціально-економічних (ст. 139), а також конституційного припису щодо неможливості існування будь-яких привілеїв економічного або соціального характеру,

¹⁾ [74] Див.: Конституція Іспанії. - С. 312.

²⁾ [74] Див.: Там же. - С. 316.

³⁾ [9] Aragon M. Los problemas del Estado social. - P. 23.

⁴⁾ [9] Там же. - P. 28.

⁵⁾ [74] Див.: Конституція Іспанії. - С. 278.

керуючись вищезгаданою ст. 149.1.1, законодавець здійснює визнання принципу рівності громадян в їх праві на отримання від соціальної держави допомоги, незалежно від того, в якій автономії вони мешкають [74]¹⁾.

Разом з тим було б неправильно робити висновок щодо прагнення соціальної держави досягти зрівняння прав автономій у соціальній сфері, оскільки ці наміри суперечили б вимогам правової держави, характеристикою якої є соціальна держава, і ст. 138.2, яка однозначно говорить про існування різниці в статусах автономій [74]²⁾. В плані забезпечення гомогенності соціальної політики мова повинна йти про однорідність, а не однаковість правомочностей автономій.

Отже, необхідно погодитися з думкою М. Арагона про те, що застереження щодо соціальної держави означає таке: територіальна автономія не передбачає соціальних привілеїв для громадян, які мешкають в тій чи іншій частині Іспанії, або, інакше кажучи, територіальна автономія не може породити "соціальну дискримінацію" [9]³⁾. Соціальна держава лише гарантує, що незалежно від того, хто надає соціальну допомогу, вона в цілому буде рівною для усіх громадян.

Підсумовуючи викладене, можна дійти висновку про те, що "інтервенціоналістська" політика соціальної держави, якій не здатні протидіяти автономні утворення (суб'єкти федерації) в першу чергу через те, що в її наслідках безпосередньо зацікавлене населення цих утворень, є важливим фактором функціонування сучасної державності цих складних територіальних утворень, завдяки якому без руйнації політичної, культурної, національної самобутності окремих частин забезпечується їх політична єдність і функціональність.

Результати співвідношення соціальної держави з традиційними конституційними принципами дають підстави для визнання її як принципу, аналогічно іншим принципам державного ладу. Закріплюючи соціальну державу в такій якості, законодавець тим самим окреслює ті межі, в рамках яких він повинен діяти. Це означає, що його зміст не може суперечити принципам, які складають поняття

¹⁾ [74] Див.: Там же. - С. 312, 316.

²⁾ [74] Див.: Там же. - С. 312.

³⁾ [9] Див.: Aragon M. Los problemas del Estado social. - P. 29.

"демократична, правова держава", і передусім принципу людської гідності. На це звертає увагу Ф. Фабрициус, коли пише, що громадянське суспільство, в якому "гідність людини, так само як і право на свободу і рівність всіх людей, що юридично зафіксоване як суб'єктивне право, не може обходитися без форми держави загального добробуту, але здатна досягнути її лише як частину вільної, індивідуалістичної, демократичної, соціальної правової держави [186]¹⁾".

Виходячи з цього застереження, логічно буде зробити ще один крок у процесі визначення сутності соціальної держави: оскільки вона є ознакою правової держави, яка розглядається як форма організації громадянського суспільства, то закономірно буде визнати її продуктом останнього.

Конституційна невизначеність змісту поняття "соціальна держава" дозволяє громадянському суспільству залежно від своїх потреб і матеріальних можливостей за допомогою демократичної процедури виборів суттєво впливати на напрямки і обсяги діяльності соціальної держави. Позиція окремих професійних груп, суспільних організацій, верств населення і суспільства в цілому створює той клімат, в якому здійснюється процес прийняття рішення як щодо долі соціальної держави, так і окремих соціальних програм, в яких вона отримує свій безпосередній прояв. Однак у цьому криється і протиріччя. Справа в тому, що громадянськість не сприймає соціальну державу як щось неподільне ціле. Вона підтримує не принципи, покладені в її основу, а певні соціальні програми і інститути.

З іншого боку, буде помилкою вважати, що із тези, згідно з якою зміст існування соціальної держави полягає в обслуговуванні інтересів громадянського суспільства, випливає висновок про пасивну роль держави. Імперативом для соціальної держави є вимога служіння громадянському суспільству, сприяння його функціонуванню. Що стосується визначення пріоритетів у межах цього завдання, прийомів і засобів його реалізації, то в цьому держава має бути достатньо

---

¹⁾ [186] Див.: Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. - С. 79.

самостійною і незалежною, при умові дотримання нею рамочних угод, які створює формула "демократична, соціальна правова держава".

Успіх реалізації завдань, що стоять перед соціальною державою, залежить інколи від її здатності порушити, а вірніше, проігнорувати окремі егоїстичні інтереси. В цьому зв'язку постає питання про правильне розуміння і тлумачення цінності тих чи інших інтересів, їх пріоритетності і відповідності концепції "загального блага".

Л. Мамут підкреслює, що цінність певних явищ для суспільства в цілому не означає їх однакової значущості для всіх людей та їх організацій: "Умови, загальні для всіх, за своїм соціальним змістом зазвичай не однакові для різних за станом у суспільстві і менталітетом індивідів (груп), які сприймають і оцінюють ці умови з власних, партикулярних позицій [90]¹⁾". Виходячи з цього, держава як представник всього суспільства не повинна допускати ототожнення інтересів окремих груп, навіть якщо вони складають більшість, з інтересами суспільства в цілому. Дотримання цієї вимоги є імперативом для соціальної держави.

На тлі викладеного постає питання про визначення соціальної держави, оскільки без виведення дефініції об'єкту дослідження обійтись неможливо. Це пояснюється тим, що, з одного боку, "точкою відліку всякого послідовного вивчення будь-якого питання повинно бути визначення, аби можна було зрозуміти, про що саме розмірковувати [205]²⁾", а з іншого, - виявивши сутнісне, методологічне, дефініція стає кульмінацією узагальненого знання.

Внаслідок застосування різних критеріїв і методів, орієнтації на певні аспекти сутності об'єкту дослідження в сучасній науковій літературі представлена ціла низка дефініцій соціальної держави. Наприклад, "соціальна держава – це тип організації державного і громадянського життя, заснованого на пріоритеті соціальних цінностей, насамперед права людини на "гідне життя" [127]³⁾", або "соціальна держава - це держава, яка, ставлячи за мету реалізацію права людини на

¹⁾ [90] Мамут Л. С. Государство в ценностном измерении. - М.: Норма, 1998. - С. 51.

²⁾ [205] Цицерон. О старости. О дружбе. Об обязанностях. - М.: Наука, 1974. - С. 60.

³⁾ [127] Див.: Політологічний енциклопедичний словник. - С. 330.

гідне життя, бере на себе соціальну функцію [144]¹⁾", чи таке: "соціальна держава – це характеристика (принцип), яка відноситься до конституційно-правового статусу держави, що передбачає конституційне гарантування економічних і соціальних прав і свобод людини і громадянина та відповідні обов'язки держави [14]²⁾" тощо.

На підставі висновків, які отримані під час дослідження, а також аналізу наведених дефініцій пропонується підхід до визначення соціальної держави з точки зору її розгляду як специфічної моделі "держави добробуту", сутність якої полягає в тому, що мова в ній іде "не про соціальну державу, урізану в ім'я гарантій правової державності, і не навпаки - про правову державу, що урізана заповідями соціальності [185]³⁾", а про єдність правової, демократичної і соціальної державності.

Як демократична вона слугує свободі як вищій цінності, сприяє її піднесенню до рівного доступу до власності, рівних виборів, рівності прав на участь у здійсненні політичної влади, забезпечення багатоманітності політичного і культурного життя.

Як правова вона забезпечує організацію суспільного і державного життя на принципах права, гарантує правопорядок, сприяє досягненню особистістю самостійності і відповідальності за свої дії, раціональну обґрунтованість юридичних рішень, стабільність правової системи.

Як соціальна ця держава визнає людину найвищою соціальною цінністю, надає соціальну допомогу індивідам, які знаходяться у важкій життєвій ситуації, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя, перерозподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості і своє призначення вбачає в забезпеченні громадянського миру і злагоди в суспільстві.

Таким чином, втілення принципів демократичної, правової держави створює певні передумови для досягнення соціальної рівності, тоді як реалізація положень

¹⁾ [144] Див.: Рабінович П. М. Соціальна держава. - С. 374.

²⁾ [14] Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских. - М.: ИНФРА-М, 1998. - С. 647.

³⁾ [185] Урьяс Ю. П. Традиции и современность в буржуазной теории государства (на материалах ФРГ) // Пробл. бурж. государственности и полит.-прав. идеология / Отв. ред Ю.П.Урьяс. - М.: АН СССР ИГП, 1990. - С. 23.

соціальної держави можна розглядати як діяльність, яка у підсумку сприяє попередженню руйнації цінностей держави демократичної і правової. На це звертає увагу Е. Тухтфельт, коли пише, що порушення вимог соціальної держави в політичному плані призводить до розмивання правової державності внаслідок зростання радикалізму в суспільстві [161]¹⁾.

При аналізі конституцій вище означених держав мимоволі звертаєш увагу на те, що в них певним чином пояснюється сутність традиційних принципів державного ладу, тоді як питання про зміст принципу соціальної держави залишається відкритим. Це можна пояснити тим, що принципи демократизму, правової держави, унітарності або федералізму надають державі певної форми, в межах якої належить функціонувати соціальній державі. За їх допомогою забезпечується політична єдність і правильне розуміння завдань, які поставлені суспільством перед державою. Це вимагає їх чіткого конституційного визначення хоча б в головних параметрах. Внаслідок цього закріплення принципу соціальної держави не потребує суттєвих змін в організації влади, яка передбачена демократичною, правовою державою.

Соціальна держава є гранично загальною категорією. Саме тому вона не може бути піддана детальній правовій стандартизації. Навпаки, питання про її зміст відкривається для вільної політичної дискусії, оскільки, як писав Є. Бьорк, "справа теоретика-філософа - вказати істинні цілі держави, справа ж політика-практика - це знайти відповідні засоби для досягнення цих цілей і успішно користуватися цими засобами [19]²⁾". Такий підхід прийнято розглядати як додаткову конституційну гарантію вільного прийняття рішення при реалізації цього положення, яке неоднозначно сприймається.

Теоретичний зміст соціальної держави важко визначити у вигляді однозначної дефініції, оскільки для цього конституційний текст не надає необхідного понятійного матеріалу. Це ускладнює з'ясування її сутності, оскільки

---

¹⁾ [161] Див.: Силагадзе А. Н. Концепция "социального государства" в работах западногерманских неоконсерваторов и либералов. - С. 149.

²⁾ [19] Василенко И. А. Административно-государственное управление в странах Запада: США, Великобритания, Франция, Германия. Учеб. пособие. - М.: Изд. корпорация Логос, 1998. - С. 23.

сфера її дії виявляється не захищеною спеціальними конституційними нормами. В процесі осягнення феномену соціальної держави необхідно звертатись до норм поточного законодавства, судової практики та аналізу існуючих традицій. Таким чином, формування її моделі відбувається в процесі руху від висунення загального поняття соціальної держави і далі, через аналіз позитивно-правової конкретики.

Однак поточне законодавство порівняно з конституційними нормами є менш стабільним. Це породжує додаткові труднощі, бо якщо допустити досить вільний та гнучкий підхід до інтерпретації матеріального змісту соціальної держави, то це неодмінно негативно позначиться на здатності принципу здійснювати свої регулюючі функції. Отже, необхідно визнати, що існує потреба в певному мінімальному змісті цього поняття, який би зв'язував як законодавчу, так і виконавчу владу в їх діяльності.

У контексті обговорюваної проблеми гострим і складним є питання: чи є принцип соціальної держави збірним поняттям, яке утворюється з положень, що закріплені в поточному законодавстві, або він повинен сприйматися як автономний принцип з власним змістом?

Можна погодитися з думкою М. Арагона про те, що якщо б конституції не містили відповідного визначення, юридична сила соціальної держави як конституційного принципу, наявність якого лише припускається, не впливала без сумніву з інших правових приписів [9]¹⁾. Тільки пряме визнання держави соціальною дозволяє стверджувати, що конституційному ладу певної країни притаманний принцип соціальної держави, через що він набуває вищої імперативної сили і стає загальнозначущим.

Разом з тим оскільки соціальна держава не являє собою специфічної форми буття держави і її зміст на конституційному рівні не конкретизований, то посилення на цю норму-принцип як на норму, що має пряму дію, в судовій практиці фактично не використовується. При вирішенні конкретних справ

---

¹⁾ [9] Див.: Aragon M. Los problemas del Estado social. - P. 24.

перевага має надаватися конкретним конституційним нормам, якщо такі мають місце, а також нормам, які містяться у відповідних законах.

Проте і в цьому випадку не всі проблеми знаходять своє вирішення. Так, залишається відкритим питання, а чи відповідають змісту принципу соціальної держави норми поточного законодавства і ті заходи влади, які вона спрямовує на його реалізацію? У процесі такої перевірки як критерій обираються принципи соціальної держави.

В процесі дослідження природи соціальної держави важливе місце відведено визначенню і подальшому з'ясуванню її принципів. Наявність останніх передбачає зокрема ст. 28, абз. 1 Конституції ФРН. Хоча як незаперечні загальні вимоги, що походять із сутності соціальної держави, вони мають не абияке значення для усвідомлення якісної своєрідності об'єкту дослідження, вчення про принципи, як складову частину теорії, що вивчається, не існує. Проблема визначення змісту поняття "принципи соціальної держави" залишається поза увагою науковців. Слід визнати, що надто обмежена кількість наукових праць присвячена цій проблемі. Сьогодні взагалі мало хто з вчених (М.М. Клеман, Ю.С Пивоваров, В. Роік, А.М. Силагадзе) вказують на існування цих принципів [228; 154; 161]¹⁾. Наявність такої прогалини в теорії є недопустимою і потребує якнайшвидшого усунення. Цього вимагає і практика державного будівництва.

Оскільки ми розглядаємо соціальну державу як одну з головних конституційних засад демократичної, правової державності, то ці принципи необхідно сприймати як підсистему в системі принципів демократичного устрою суспільства. По відношенню до останніх вони знаходяться у субординаційних зв'язках, відображуючи дію загальних принципів у конкретній сфері суспільного життя.

Принципи соціальної держави відображають закономірності її розвитку і функціонування. В силу свого об'єктивного характеру їм властива, по-перше, стабільність – вони залишаються незмінними протягом тривалого часу, по-друге,

---

¹⁾ [228] Яковюк І.В. Про обсяг поняття "соціальна держава" (на основі порівняльного аналізу моделей ФРН і України) // Право України. - 1998. - №11. - С.26-28; [154] Роік В. Социальное государство и гражданское общество // Человек и труд. - 1996. - №11. - С. 9; [161] Силагадзе А. Н. Концепция "социального государства" в работах западногерманских консерваторов и либералов. - С. 144, 149.

імперативний характер вимог. Це означає, що вони носять незаперечний характер; ілюструють зв'язок соціальної держави з такими явищами суспільного життя, як демократія, право, громадянське суспільство тощо; притаманні саме соціальній державі як одному з найважливіших елементів у механізмі державно-політичної системи розвинутих країн Заходу, а тому не характерні для інших держав, хоча останні і виконують соціальні функції.

Зазвичай зміст принципів соціальної держави отримує свою деталізацію у групі норм права, а відображення - у відповідних статтях конституцій і законів. Разом з тим вони знаходять свій вияв і в ряді міжнародно-правових актів, зокрема в Загальній декларації прав людини (1948 р.), конвенціях і рекомендаціях МОП, декларації і програмі дій, які прийняті на Копенгагенському соціальному саміті в 1995 р., тощо. Спираючись на існуючий в юридичній літературі аналіз принципів, можна зробити висновок про те, що основними принципами соціальної держави є: 1) принцип людської гідності; 2) соціальної справедливості; 3) соціального партнерства або солідарності; 4) автономії суспільних відносин та процесів; 5) субсидіарності; 6) соціальних зобов'язань.

Принцип людської гідності. Стрижньовим у системі принципів необхідно визнати принцип людської гідності, який, на думку І. Канта, дістає конкретизацію завдяки природженому і невід'ємному праву людини на свободу і рівність, що нерозривно пов'язані між собою [186]¹⁾. Німецькі правознавці зазначають, і на це вже зверталась увага, що він є наріжним каменем соціальної правової державності, оскільки становить основу конституційно організованого суспільства і утворює багатомірний захищений простір, який оберігає його конституційно-правові надбання [31]²⁾.

Треба також зробити наголос на тому, що принцип людської гідності, який конкретизують права на свободу і рівність, що, до речі, можуть в силу своєї значущості розглядатися як самостійні принципи соціальної правової держави, утворює своєрідне ядро незмінних прав людини. Навколо нього формуються інші,

---

¹⁾ [186] Див.: Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. - С. 29.

²⁾ [31] Див.: Государственное право Германии. - С. 16.

похідні від нього категорії прав і свобод. Розгляд гідності людини в контексті трансцендентального масштабу людської особистості вимагає відійти від абстрактного ставлення до проблеми прав і свобод людини. Історія свідчить, що без узгодження з принципом соціальної справедливості, тобто з правом людини на їжу, житло, освіту, медичне обслуговування, відпочинок, справедливу оплату праці тощо, проголошені в конституціях основні права для переважної більшості суспільства можуть стати фікцією. Таким чином, похідні від основних права, і насамперед соціально-економічні, тісно пов'язані з принципом людської гідності: кожна категорія прав конкретизує той чи інший аспект змісту даного принципу, сприяє його захисту. Саме завдяки непорушності гідності людини визнаються недоторканими і невідчужуваними права людини, в силу чого вони складають основу будь-якого людського суспільства і справедливості.

Вимоги принципу людської гідності конституують соціальну державу і зобов'язують її керуватися ними як безпосередньо діючим правом. Це є гарантією того, що остання в своїй діяльності не відмовиться від принципів демократичної, правової держави. Те, що принцип безпосередньо пов'язаний з соціально-економічними правами, робить правомірною соціальну діяльність держави. Таким чином, визнання того факту, що тісний зв'язок, який існує між різними категоріями прав людини, поєднує їх у систему, яка ґрунтується на принципі гідності людини, означає нове бачення сутності соціальної держави як певної сходинки у процесі еволюції правової держави.

Принцип соціальної справедливості. Зміст категорії "соціальна справедливість" - це певна відповідність між практичною роллю різних індивідів (соціальних груп) у житті суспільства та їхнім соціальним становищем, між діями і відплатою, працею і винагородою [127]¹⁾.

Згідно з цим принципом дії та вчинки людей повинні оцінюватися за допомогою моральних критеріїв, які спираються на гідність людини. Вимога соціальної справедливості полягає у реалізації заходів, що сприятимуть

---

¹⁾ [127] Див.: Політологічний енциклопедичний словник. - С. 337.

вирівнюванню становища членів суспільства, які перебувають у складній життєвій ситуації. Суспільство зобов'язане піклуватися про таких людей, надаючи їм підтримку, яка відповідає їх специфічним потребам, спонукає до самопомоги, гарантує гідне людині існування. Ф. Фабрициус підкреслює, що оскільки попередньою умовою надання соціальної допомоги таким людям є праця інших, то відповідно до принципу соціальної справедливості ця категорія людей не може претендувати на такий розмір допомоги, який одержують ті, що отримують її за рахунок виплат, обумовлених їх попередньою працею [186]¹⁾.

Принцип солідарності. Солідарність означає спільність інтересів, єдність дій, спільну відповідальність. Кожна людина як член суспільства несе відповідальність за існування інших в його складі і ця відповідальність має взаємний характер. Визначенню цього принципу значною мірою сприяли труднощі війни і повоєнного періоду. М.М. Клеман зазначає, що проблеми, які були пережиті спільно, змінили погляди, цінності і позиції людей: "Моральний горизонт людей розширився, вони навчилися уявляти себе на місці інших і відповідно оцінювати соціальну політику [184]²⁾".

Німецькі неоконсерватори К. Біденкопф, Л. Шпет та інші визнають цей принцип поряд з принципом субсидіарності як ключовий і вимагають їх синтезу [124]³⁾. Вони повинні бути засновані на свободі і незалежності індивідів та їх соціальних утворень. Держава має заохочувати особистість до служіння суспільству. Оптимальною є така ситуація, коли особа, що зазнала соціального ризику, отримує не анонімну допомогу від держави, а персоніфіковану підтримку своїх близьких (родини, друзів, сусідів, спілок, членом яких вона є) в спробі завдяки власним зусиллям та ініціативі вийти з такої ситуації.

Проте бувають випадки, коли можливість отримати таку допомогу відсутня або її недостатньо. На цей випадок існує державна система соціального

¹⁾ [186] Див.: Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. - С. 81.

²⁾ [184] Унгвицкий В.В. Проблемы демократии в структуре неолиберальной идеологии (на примере Ф. Хайека) // Либерализм, консерватизм, марксизм: Пробл.-темат. сб./ Гл. ред. Ю. С. Пивоваров. - М.: РАН ИНИОН, 1998. - С. 51. (Полит. наука).

³⁾ [124] Пивоваров Ю. С. Социальная политика как момент истины в идеологии германских консерваторов и либералов. - С. 67-69.

забезпечення. Можливість реалізації права особи вимагати від держави забезпечення і захисту у разі настання соціального ризику існує завдяки механізму "передачі добробуту", який є втіленням ідеї солідарності. Кожен індивід (покоління) своєю працею робить внесок у суспільний добробут для того, аби суспільство мало можливість здійснити підтримку у разі необхідності конкретного індивіда (наступного покоління). Фактично неоконсерватори закликають повернутися до своєрідного "суспільного договору".

Принцип автономії суспільних відносин та процесів. Здійснення цього принципу на пряму залежить від виконання вимог, які він кореспондує суб'єктам суспільних відносин. Це, зокрема, повага до свободи праці і автономія сім'ї; можливість для індивіда отримати належну йому частину благ, які забезпечують його існування, а також володіти, користуватися і розпоряджатися ними; можливість для суспільних сил забезпечити окремих людей належними благами та послугами; право об'єднуватися в колективи; заборона монополії держави на надання соціальної допомоги [31]¹⁾.

Вказаний принцип тісно пов'язаний із загальним конституційним принципом особистої свободи. В його основу покладена вимога щодо особистої відповідальності. Природна свобода людини полягає в тому, що вона від природи самодіюча. Додержуючись своїх власних внутрішніх законів, вона сама на свій розсуд визначає свою долю. Проте, безумовно, на людину можна впливати до певної міри зовні. Питання полягає в тому, яким чином це буде зроблено і до яких наслідків приведе.

Можна, як це мало місце в країнах соціалізму, ігнорувати властиву людині внутрішню доцільність, зводячи громадянина до рівня, коли він починає сприйматися переважно як суб'єкт обов'язків та об'єкт розпоряджень. Позбавивши людину власності, свободи праці, можливості вільно виявляти свою господарську ініціативу, тобто природних регуляторів людського життя, влада замінила їх на власні накази, заборони і "соціальні замовлення". В підсумку держава отримала

---

¹⁾ [31] Див.: Государственное право Германии. - С. 67.

громадянина, покiрність якого в умовах обмеження свободи звалась до "мертвої" лояльності режиму. За цим станом особистості приховувався занепад правосвідомості і чесності, творчості та ініціативи в процесі праці, соціальний паразитизм, а зрештою виявилось, і патріотизму. Людина відвернулася від колективного сектора і заглибилась у приватну сферу життя. Держава, яка обмежила свободу особистості, обмежила і її відповідальність. Підточуючи сили керованого нею народу, вона закономірно прийшла до власного занепаду.

Протилежний підхід сповiдується в концепції соціальної держави. Необхідно пам'ятати про те, що остання є характеристикою ліберально-демократичної за своєю сутністю держави, а отже, головною її цінністю є вільна особистість. Соціальна держава демонструє дбайливе ставлення до людської особистості, її гідності і свободи. Вона виходить з того, що свобода людини визначає її самостійність і незалежність, що в свою чергу обумовлює відповідальність індивіда. Саме свобода і відповідальність становлять основу правосуб'єктності особи, яка повинна звільнитися від соціальної опіки держави, позбутися статусу об'єкта і стати суб'єктом приватно-правових відносин, який сам забезпечує гідний рівень свого життя, життя своєї сім'ї, в тому числі і шляхом страхування від можливих соціальних ризиків.

Важливою вимогою цього принципу є надання автономного статусу сім'ї. Провідні політичні сили і особливо ті з них, які сповiдують принцип соціального християнства, все частіше закликають суспільство до реабілітації "первинних чеснот" (любові до ближнього, готовності прийти на допомогу, особистої відповідальності), до повернення в оновленому вигляді таких доіндустріальних цінностей, як "людина з корінням", мала соціальна група, невеликі підприємства і в першу чергу до міцної сім'ї [125]¹⁾.

В цьому зв'язку наголос робиться на тезі, згідно з якою сім'я - це природний осередок громадянського суспільства і як такий він потребує захисту і підтримки з боку держави. Сім'я несе відповідальність за дітей і їх виховання - це її природне

¹⁾ [125] Див.: Пивоваров Ю. С. Социальная политика как момент истины в идеологии германских консерваторов и либералов. - С. 81.

право і обов'язок. Втручання суспільства і держави у ці відносини можливе у ряді випадків. По-перше, коли батьки належним чином не виконують покладені на них обов'язки, але підстави такого втручання, процедура і його наслідки повинні бути чітко визначені в законі. По-друге, коли можливості сім'ї щодо самозабезпечення з об'єктивних причин недостатні. Тоді держава зобов'язана надати допомогу, яка має носити субсидіарний характер. З цієї ж причини державі кореспондується обов'язок забезпечити доступність для широких верств населення таких важливих благ та послуг, як харчі, житло, допомога на випадок хвороби тощо.

Із обов'язку індивіда бути незалежним і відповідальним за свої дії логічно виводиться право людини на працю. Праця для переважної більшості громадян є головним, а іноді і єдиним джерелом засобів до існування як самого індивіда, так і його сім'ї. Таким чином, праця людини повинна розглядатися як одна з важливих гарантій її матеріальної незалежності. Саме тому країни-члени Ради Європи, підписавши Європейську Соціальну Хартію, взяли на себе зобов'язання визнати головною метою і обов'язком досягнення і підтримання високого і стабільного рівня зайнятості, маючи на увазі досягнення повної зайнятості (ст. 1) [186]¹⁾.

Для соціальної правової держави важливо, щоб праця була вільною. Право на вільний розвиток особистості є запорукою виконання цієї вимоги. Воно передбачає, що особа має можливість працювати як підприємець чи робітник і взагалі заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає чи на яку вільно погоджується.

Питання про працю в контексті обговорення проблеми удосконалення механізмів соціальної держави торкається Р. Дарендорф. Він зокрема наголошує на необхідності в межах переходу від "суспільства добробуту" до "суспільства благоденства" здійснити перехід від "суспільства праці" до "суспільства діяльності" [125]²⁾. Якщо "праця" – це вимушене заняття, то під "діяльністю" він розуміє добровільні "автономні" заняття згідно з вільно обраною метою. Перевага

---

¹⁾ [186] Див.: Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. - С. 170.

²⁾ [125] Див.: Пивоваров Ю. С. Социальная политика как момент истины в идеологии германских консерваторов и либералов. - С. 93.

цього суспільства, на його думку, полягає в тому, що тут буде заохочуватися самодіяльність, децентралізація, зміна професій [125]¹. Це ще раз підтверджує, що будь-яке питання в демократичному суспільстві розглядається крізь призму його відношення до свободи.

Праця, яка необхідна для підтримання, формування і удосконалення життя, перебуває у нерозривному зв'язку з певною формою економіки та управління. З цього приводу директор боннського інституту економіки і суспільства М. Мігель зазначає, що соціально орієнтована ринкова економіка являє собою "ідеальний зв'язок вільного підприємництва індивідів, їх сумісних дій і державного управління [89]²".

Дійсно, ринкова економіка, яка з другої половини ХХ ст. набула соціального спрямування, є наріжним каменем суспільного ладу країн Заходу. Її ключовим елементом є право приватної власності. Необхідно визнати, що воно було одним з тих принципів питань, з приводу яких кардинально розійшлися позиції прихильників соціалізму і їх опоненти з демократичного табору. Долю суперечки вирішила історія, яка засвідчила, що теорія, яка передбачає розбудову економічних відносин на запереченні природного характеру права власності, його значення для ефективного функціонування економіки, приречена на загибель. Безглуздими є сподівання на тривалу особисту ініціативу в економічній сфері, якщо за людиною не визнається право вільного розпорядження засобами, які необхідні для її утвердження.

На сьогодні право приватної власності визнано невід'ємним і непорушним, одним з фундаментальних прав людини, яке до того ж отримало своє філософське обґрунтування. Воно розглядається як неодмінна умова забезпечення свободи і гідності особистості. Приватна власність надає людині можливість відчувати себе захищеною від злиднів; вільною в обранні напрямів розвитку своєї особистості; незалежною від держави, різних суспільних утворень, окремих індивідів при

---

¹) [125] Див.: Там же.

²) [89] Див.: Максимова Н. В., Филиппов Б. А. Социальное учение Католической церкви и либеральные институты. - С. 195.

розбудові свого життя. Бенжамен Констан писав, що завдяки власності "приватні особи сильніші за політичну владу: багатство є силою всюдисущою, яка більше співвідноситься з усіма інтересами, а відтак більш реальна [72]¹⁾". Природний характер цього права вимагає його поширення на всіх і кожного. Проте в силу природної нерівності не всі особи мають хист до підприємницької діяльності і тому вони повинні мати право і можливість вільно обрати іншу сферу застосування своїх здібностей. В цьому випадку працюючий має право на справедливу і задовільну винагороду, яка б забезпечила гідне людині існування для нього і його сім'ї.

В ряді випадків для реалізації певних намірів, досягнення конкретних цілей, відстоювання прав і законних інтересів власних зусиль індивіда буває недостатньо. Розглядуваний принцип передбачає в цих випадках вирішення таких проблем індивідом шляхом об'єднання власних зусиль із зусиллями інших осіб у межах різного роду колективів і об'єднань. Держава, сприяючи формуванню і розвитку механізмів саморегуляції громадянського суспільства, на конституційному рівні закріплює право людини на утворення союзів і спілок для задоволення різноманітних інтересів, а також профспілкових об'єднань для охорони і поліпшення умов праці трудящих. Разом з тим держава покликана здійснювати контроль за тим, щоб ці утворення своєю діяльністю не загрожували конституційному ладу і правам людини, не порушували б відповідних законів.

Очевидно, що далеко не в усіх випадках особистість при вирішенні життєвих проблем може покластися лише на себе і свою сім'ю. Часто вона об'єктивно потребує сторонньої допомоги. В цьому зв'язку цей принцип вимагає ліквідації монополії держави на надання соціального забезпечення і її заміну конкуренцією між державною, підприємницькою і приватною системами.

З принципом незалежності пов'язаний **принцип соціальних зобов'язань**, на який вказує Ф. Фабрициус [186]²⁾. Він передбачає обов'язки індивіда додержуватися певної поведінки, певних зобов'язань перед суспільством і державою, а

¹⁾ [72] Див.: Констан Б. О свободе у древних в ее сравнении со свободой у современных людей. - С. 104.

²⁾ [186] Див.: Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. - С. 39, 40.

також обов'язки держави перед людиною. В контексті аналізу даного принципу доречно зазначити, що оскільки основні права людини інкорпоровані в модель ринкової економіки, зміст соціальних зобов'язань повинен відповідати її вимогам.

З правом людини на свободу кореспондується її обов'язок бути незалежною і самостійною. Незалежність особи тісно пов'язана з правом приватної власності. Первісне право на неї надає праця. Отже, аби забезпечити свою соціальну автономність, людина повинна працювати. Цей обов'язок складається з двох частин. По-перше, кожний індивід має в цьому плані певні зобов'язання перед собою і своєю сім'єю. По-друге, оскільки людина є членом суспільства, де тільки і можливий вільний і всебічний розвиток її особистості, вона несе перед ним не забезпечений правовою санкцією соціальний обов'язок, що передбачає ст. 29 Загальної декларації прав людини [217]¹⁾. Цей обов'язок тлумачиться широко. Він зокрема передбачає додержання вимоги щодо власності, яка зобов'язує. Однак це зобов'язання повинно мати не тільки негативний характер. Власність має виконувати і певну позитивну соціальну функцію щодо людей, які не здатні працювати. Вони повинні мати інші заняття, які відповідають їх здібностям і можливостям, а держава - сприяти соціальній інтеграції цих людей.

Декларації, які були прийняті на конференціях ООН з навколишнього середовища (Стокгольм, 1972 р. і Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) визнали поряд з правом на свободу і рівність як основне право людини на сприятливі умови життя. Разом з тим вони наголосили, що людина несе і головну відповідальність за охорону і покращення навколишнього середовища [17]²⁾. Цей соціальний обов'язок може виявлятися у вигляді "зобов'язання людини перед самою собою, або перед іншими людьми, або по відношенню до держави і суспільства, або як зобов'язання відповідно до приватного і публічного права [186]³⁾". Тут існує проблема

¹⁾ [217] Шестаков Л. Н. Права человека: Сборник универсальных и региональных международных документов. - М.: Изд-во МГУ, 1990. - С. 33.

²⁾ [17] Див.: Бринчук М. М. Экологические права граждан: условия и гарантии реализации // Социальное государство и защита прав человека / Отв. ред. Е.А. Лукашева. - М.: РАН ИГП, 1994. - С. 102, 103.

³⁾ [186] Див.: Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. - С. 41.

визначення форм зобов'язань у конкретній ситуації, що вимагає збалансування вимог усіх сторін з огляду на конкретні умови життя.

Принцип субсидіарності. Т. Фадеева підкреслює, що своїм походженням субсидіарність зобов'язана католицизму, який розглядає її як важливе установлення власної доктрини [187]¹⁾. З огляду на ту обставину, що церква протягом двох тисяч років демонструвала визначальний вплив на західну цивілізацію, виглядає цілком природним факт запозичення європейською політичною думкою цього принципу у католицизму.

Спочатку, завдяки Іоганну Альтузіусу (1557-1638 рр.), субсидіарність розглядалася як основний принцип федералізму [187]²⁾. Однак у подальшому дія цього принципу стала набагато ширшою. Маючи своїм корінням теорію солідаризму, яка заснована на співпраці і злагоді, субсидіарність з моменту виникнення ринкового лібералізму зазнає певного занепаду, оскільки виявилась несумісною з останнім. Нову сторінку в історії її розвитку відкрила соціальна держава, яка розглядає субсидіарність як один з провідних своїх принципів.

З правом на працю пов'язані питання про те, хто його забезпечує, і чи є задоволення права на працю обов'язком держави. На підставі вимоги щодо субсидіарного характеру втручання держави в соціальне життя Конституційний суд ФРН заперечує такий обов'язок держави. Ця позиція обумовлена тим, що вимоги щодо автономності особи передбачають скасування соціального опікунства держави в трудовому житті. В суспільстві, яке функціонує на засадах ринкової економіки, держава повинна утримуватися від керівництва економічними підприємствами, а відтак не може бути зобов'язана реалізувати право на працю. Вирішення цієї проблеми покладено на інститути громадянського суспільства.

На думку Р. Дарендорфа, пожвавлення та активізація структур і осередків громадянського суспільства буде сприяти "трансформації державного суспільства в суспільство ринкове [125]³⁾". Загального добробуту в такому суспільстві буде

¹⁾ [187] Див.: Фадеева Т. М. Единая Европа: идея и реальность. Концепция культурной идентичности. - С. 33, 34.

²⁾ [187] Див.: Там же. - С. 33.

³⁾ [125] Див.: Пивоваров Ю. С. Социальная политика как момент истины в идеологии германских консерваторов и либералов. - С. 95.

досягнуто за рахунок зусиль окремих громадян і автономних організацій. Втручання держави, яке повинно мати субсидіарний характер, дозволяється лише в тих сферах суспільного життя і в тих межах, що не можуть бути вирішені громадянським суспільством самостійно. Зокрема таке втручання передбачається в процесі вирішення проблеми безробіття. Підприємці, робітники, робітничі комітети, організації роботодавців і профспілки, які несуть первинну відповідальність за попередження безробіття, не в змозі самостійно вирішити цю проблему і вимагають втручання держави як допоміжного агента.

Вимога щодо суворого дотримання принципу субсидіарності обумовлена на сьогодні ще й тим, що в сучасних розвинутих країнах Заходу значна кількість соціально-економічних прав, наприклад право на освіту, на медичне обслуговування, на житло тощо, вже не потребує від держави значних фінансових витрат для своєї реалізації. Багато що з отримуваних благ та послуг громадяни можуть оплатити самі. Разом з тим Р. Дарендорф наголошує на тому, що істотне скорочення бюджетних коштів виправдане в тих сферах життєдіяльності, де "або права громадян вже багато в чому реалізовані і не потребують значної фінансової підтримки, або високий рівень особистого добробуту дозволяє переглянути співвідношення державних і особистих витрат на реалізацію того чи іншого права на користь особистих [125]¹⁾".

Підводячи підсумок викладеному, можна констатувати таке.

1. Соціальна держава розглядається як одна з моделей держави добробуту, що взята в широкому значенні цього поняття. Її специфіка полягає в способі набуття нею правової визначеності - держава конститується в означеній якості.

2. Становлення соціальної держави розглядається як закономірний продукт процесу еволюції громадянського суспільства, його розвитку в напрямку до громадянського правового суспільства соціальної демократії. Конституційне визначення держави соціальною розцінюється як супровідні цьому процесу зміни в природі правової держави, як набуття нею нового аспекту своєї сутності.

---

¹⁾ [125] Див.: Пивоваров Ю.С. Социальная политика как момент истины в идеологии германских консерваторов и либералов. - С.94.

3. Соціальна держава визнається принципом конституційного ладу. В означеній якості вона є елементом системи фундаментальних конституційних принципів: демократії, правової держави, як правило, республіканської форми правління, унітарності (федералізму). Внаслідок цього вплив держави на соціальні відносини і процеси має не автономний характер, а комплексний і системний, що сприяє здійсненню оптимального і ефективного регулювання.

4. Сутність принципу соціальної держави на конституційному рівні традиційно не розкривається. Конкретизація його змісту відбувається шляхом аналізу притаманних соціальній державі принципів, соціально-економічних прав, норм соціального права, а також рішень конституційного суду, в яких дається тлумачення цього принципу.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗРОБКИ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

2. 1. Функції соціальної держави

В літературі, присвяченій проблемам функціонування соціальної держави, відсутні наукові розробки власне питань про функції останньої, не дивлячись на ту важливу роль, яку має відігравати поняття "функція соціальної держави" не лише в її понятійному ряду, але й в теорії держави взагалі. Автори, як правило, торкаються цього аспекту проблеми побіжно, а тому можна зустріти різні за обсягом і змістом класифікації функцій, яким до того ж бракує системності [34; 223; 166]¹⁾. Якщо ця ситуація є не суттєвою для західної юридичної науки, де питання про функції держави не розглядається, а натомість мова йде про її мету і завдання, то для вітчизняної науки вона є актуальною.

Доповнення традиційних конституційних аксіом принципом соціальної держави передбачає визначення державою для себе нових завдань. Проте, підкреслює Г.Ф. Шершеневич, це не означає, що всі інші завдання відкидаються. Історичне завдання слід розуміти як питання, що надало державі історичного типу [215]²⁾. Отже, мова йде про розширення кола вже існуючих завдань.

Головним завданням, яке постає перед правовою державою на такому етапі її розвитку, коли вона починає характеризуватися як соціальна, визнається сприяння функціонуванню громадянського суспільства. Це головне завдання може бути диференційоване на більш дрібні і конкретні завдання, в яких концентрується і відбивається вплив економіки і політики на розвиток функцій держави.

Спираючись на традиційний підхід до визначення функцій держави, в даному дослідженні під функціями соціальної держави будуть розумітися головні напрями її діяльності, в яких отримують свій вираз сутність, завдання і цілі цієї держави [47]³⁾. Це пояснюється тим, що поняття "функції соціальної держави" є однопорядковими з поняттям "основні функції держави". В цих функціях з максимальною повнотою розкривається та роль, яку соціальна держава виконує

¹⁾ [34] Див.: Гудименко Д. В. Дискуссия о "социальном государстве" и позиция либералов ФРГ. - С. 125; [223] Штернгарц М. З. Государство благосостояния на повороте: очерки будущей социальной политики // Концепция "государства благосостояния": Дискус. в зап. лит. 80-х гг. : Реф. сб. / Редкол.: Борко Ю. А. (отв. ред.). - М.: АН СССР ИНИОН, 1988. - Ч. 1. - С. 56-71; [166] Сокольский С. Л. Западногерманские социал-демократы о путях преодоления кризиса "социального государства" // Концепция "государства благосостояния": Дискус. в зап. лит. 80-х гг. : Реф. сб. / Редкол.: Борко Ю. А. (отв. ред.). - М.: АН СССР ИНИОН, 1988. - Ч. 1. - С. 106.

²⁾[215] Див.: Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. - С. 243.

³⁾[47] Загальна теорія держави і права / За ред. В. В. Копейчикова. - К.: Юрінком, 1997. - С. 71.

відносно потреб громадянського суспільства як соціальної системи більш високого рівня організації, і інтересів індивідів та їх груп, що його утворюють.

Найбільш глибоко і всебічно підійшов до дослідження означеної проблеми П.М. Рабінович, але він розглянув її ширше, в контексті визначення системи всіх функцій держави соціально-демократичної орієнтації [142]¹⁾.

Певною мірою проблеми визначення функцій соціальної держави торкалися і деякі інші автори. Так, наприклад, В. Роїк виділяє функції "формування громадянського суспільства" і "сприяння формуванню різних форм власності [155]²⁾". Щодо першої функції, то, думається, В. Роїк ототожнює поняття "завдання" і "функції держави", хоча "формування громадянського суспільства" не може бути визначено і як завдання соціальної держави. Це з очевидністю випливає з того факту, що соціальна держава остаточно утверджується в другій половині ХХ ст., тоді як громадянське суспільство починає складатися ще з ХУІІІ ст. Підхід В. Роїка слід визнати невірним навіть за умови, що він мав на увазі формування громадянського суспільства в сучасній Росії.

Тепер відносно "сприяння формуванню різних форм власності". Це не функція соціальної держави, це завдання соціальної ринкової економіки. В крайньому разі її можна було б ще розглянути як функцію "держави добробуту", яка, на що зверталась увага раніше, за змістом ширше за поняття "соціальна держава", оскільки остання прямо не торкається економічного фундаменту суспільства.

М.З. Штернгарц виділяє функцію пом'якшення соціальних наслідків [223]³⁾, а Р. Левенталь розглядає "подвійну функцію соціальної держави - як знаряддя соціальних гарантій і як знаряддя перерозподілу первинних прибутків [166]⁴⁾".

Т. Гульдман і І Редель вказують на компенсаційну (при втраті працездатності), конститууючу (регулювання трудових відносин і підвищення квалі-

¹⁾ [142] Див.: Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави. - С. 47, 48.

²⁾ [155] Див.: Роїк В. Социальное государство и гражданское общество. - С. 9, 10.

³⁾ [223] Див.: Штернгарц М. З. Государство благосостояния на повороте: очерки будущей социальной политики. - С. 56-71.

⁴⁾ [166] Див.: Сокольский С.Л. Западногерманские социал-демократы о путях преодоления кризиса "социального государства". - С. 106.

фікації), контрольну (запобігання поведінці, що відхиляється від норми), а Т.Шиллер характеризує як "невід'ємні" функції соціальної держави: підтримання мінімального життєвого рівня, забезпечення майбутнього і забезпечення безпеки від соціального ризику [34]¹⁾.

З урахуванням сказаного функціями соціальної держави пропонується вважати такі: функцію забезпечення, охорони і захисту соціально-економічних прав людини; функцію соціального захисту; функцію соціального вирівнювання і екологічну функцію.

Особливої уваги в системі функцій заслуговує аналіз **функції забезпечення, охорони і захисту прав і свобод людини**, зокрема соціально-економічних прав. Відомий громадський діяч Польщі Т. Мазовецький звертає увагу на те, що "існує два підходи до прав людини: вузький та широкий. В першому випадку права людини сприймаються лише як знаряддя захисту особистості, тоді як в другому випадку... містять у собі певну модель соціального порядку [189]²⁾". Саме другий підхід з 50-х років ХХ ст. стає домінуючим у політико-правовій доктрині Заходу.

Ламперт Хайнц підкреслює, що головний соціальний зміст, який простежується в певному економічному порядку, залежить від співвідношення економічних і соціальних норм [194]³⁾. Сучасне громадянське суспільство тому і характеризується високим ступенем зрілості, що спромоглося досягти паритету в цьому питанні. Правова держава, яка була доповнена соціальною державністю, закріпила значну кількість соціально-економічних прав, що сприяло гуманізації економічної сфери. Це дало змогу здійснювати свідоме і планове регулювання та контроль за виробничим і соціальним життям, стихією ринку, підкоривши їх моральним імперативам, здоровому глузду, загальнолюдським цінностям.

Акцентування уваги на соціально-економічних правах має в даному випадку на меті підкреслити, що соціальна держава є певним етапом у процесі розвитку правової державності.

¹⁾ [34] Див.: Гудименко Д. В. Дискуссия о "социальном государстве" и позиция либералов ФРГ. - С. 125.

²⁾ [189] Филиппов Б. А. Папы и проблемы прав человека. - С. 211.

³⁾ [194] Хайнц Л. Социальная рыночная экономика. Германский путь. - М.: Дело ЛТД, 1994. - С. 52-57.

Раніше вже зверталася увага на ту обставину, що викладені в Європейській Соціальній Хартії, інших міжнародних документах та окремих конституціях право на працю, право на справедливі та сприятливі умови праці, право на соціальний захист тощо не є правами, які мають безпосереднє юридичне значення, дію та охорону. Насправді це певні соціальні стандарти, політико-правові завдання, намір реалізації яких декларують держави. З цією метою вони зобов'язані здійснювати діяльність, спрямовану на їх забезпечення, охорону та захист. На виконання цього завдання держава здійснює переведення означених прав на рівень конкретних громадянських прав і обов'язків з подальшим їх закріпленням у відповідних нормативно-правових актах.

Разом з тим необхідно зазначити, що свою частку відповідальності за реалізацію цієї функції окрім соціальної держави несуть також індивід і громадянське суспільство. Історія переконливо довела, що втілення цих прав у життя вимагає принаймні високого рівня суспільного добробуту, а його створення – це спільне завдання для індивіда, суспільства і держави.

Охорона і захист прав цієї категорії також не є виключною компетенцією органів держави. Активна роль у здійсненні цього завдання належить інститутам громадянського суспільства. Зокрема мова йде про примирливо-третейські методи вирішення трудових спорів, а також про роботу трудових та соціальних судів.

Необхідно визнати, що під час реалізації означеної функції, можливо, як не в жодній іншій, простежується тісна взаємодія громадянського суспільства і соціальної держави.

Сьогодні на Заході проблеми, пов'язані з працею і соціальним захистом, є ключовими при здійсненні державою внутрішньої і зовнішньої політики. Це наочно доводять і інтеграційні процеси в Європі: Маастрихтський "Договір про Європейський союз" (1991 р.) супроводжується протоколом про соціальну політику та Угодою про соціальну політику, яка є невід'ємною складовою частиною договору [181]¹⁾.

---

¹⁾ [181] Топорнин Б. Н. Европейское право: Учеб. - М.: Юристъ, 1998. - С. 176.

Варто звернути увагу на той факт, що раніше було заведено вважати, що міжнародне і конституційне визнання і закріплення прав цієї категорії відбувалося під тиском СРСР. З огляду на це в політико-правовій думці Заходу панувало критичне ставлення до цих прав. Проте протягом останніх десятиліть, тобто в період занепаду соціалізму, саме тут зроблено революційний прорив у плані їх забезпечення та охорони. Як на рівні теорії, так і практики відбувається усвідомлення того, що гуманніше і рентабельніше "надати сім'ї можливість виконувати свої функції виховання, аніж фінансувати дорогі установи по відшкодуванню шкоди, яка виникла внаслідок недостатньої турботи; попереджувати нещасні випадки, аніж пом'якшувати їх наслідки; берегти здоров'я, аніж боротися з хворобою; попереджувати виникнення злиднів, аніж підтримувати бідних [125]¹⁾". Внаслідок цих процесів соціальне право, яке як самостійна галузь з'явилося після Другої світової війни, є на сьогодні поряд з цивільним і трудовим правом провідною галуззю.

Не дивлячись на те, що більшість країн ЄС визнали підтримання високої і стабільної зайнятості як головну свою мету і завдання, дія соціальної держави на ринку праці на відміну від соціалістичної заснована на суворому додержанні принципів субсидіарності та соціального партнерства. Якщо в СРСР у сфері правового регулювання праці панували централізація, імперативні методи, а нормативний акт вважався головною формою в трудовому праві, то на Заході ситуація є принципово іншою.

При наявності національної специфіки загальною тенденцією розвитку методів правового регулювання трудових відносин є досягнення оптимального співвідношення законів і колективних угод. В ряді країн (Італія, Франція, ФРН) дія новацій в галузі трудового права перевіряється шляхом їх закріплення в колективних угодах, після чого вони відтворюються в законах [63]²⁾. Разом з тим нормативні акти як національні, так і міжнародні (конвенції МОП, регламенти

---

¹⁾ [125] Див.: Пивоваров Ю. С. Социальная политика как момент истины в идеологии германских консерваторов и либералов. - С. 73.

²⁾ [63] Кисилев И. Я. Зарубежное трудовое право: Учеб. для вузов. - М.: Изд. групп. НОРМА-ИНФРА-М, 1998. - С.17-19.

ЄС), також не втрачають свого значення, оскільки вони закріплюють і гарантують недоторканий мінімум трудових прав.

Автономія підприємств, превалювання диспозитивних методів у механізмах регулювання дозволяють краще враховувати виробничі, регіональні, освітні особливості. Крім того, вони краще узгоджуються з конкуренцією, як ключовим принципом ринкової економіки.

Діючи на основі принципу субсидіарності, соціальна держава створює сприятливі умови для загального змагання за кращі можливості вирішення проблем у сфері трудових відносин, що є додатковою гарантією збереження простору свободи індивіда, його незалежності від держави.

Так, наприклад, у сфері надання посередницьких послуг по найманню робітників діяльність державних бірж має факультативний характер. Більшість роботодавців вважає за краще самостійно здійснювати підбір кадрів шляхом оголошень у засобах масової інформації або звертаючись безпосередньо в навчальні заклади. Дедалі більше набувають значення приватні біржі і контори з працевлаштування. Вони краще адаптовані до потреб економіки, оперативніше реагують на динаміку змін на ринку праці, надають ширший спектр послуг.

Попри всі зусилля соціальній державі не вдається вирішити проблему безробіття, яка демонструє тенденцію до загострення. З цього приводу слід зазначити, що цей процес супроводжується переглядом норм, які визначають рівень соціальної захищеності робітників. При цьому корегування правових норм відбувається як в напрямку підвищення правових гарантій (захист від прямої і непрямой дискримінації; захист робітника від зловживань держави, корпорації і приватних осіб відносно збирання, зберігання, використання конфіденційної інформації тощо), так і в напрямку їх зниження.

Про останнє свідчать суттєві зміни в регламентації режимів праці. Реальністю є проведення пенсійних реформ, які передбачають підвищення пенсійного віку. Безумовно, такі кроки урядів не є популярними, але в цілому сприймаються з розумінням і отримують підтримку. Цей феномен, який важко уявити

реалізованим на сьогодні в Україні, пояснюється тим, що, наприклад, у ФРН, на основі концепції "сформованого суспільства" Л. Ерхарда почала складатися модель "суспільства консенсусу". Вона передбачає підкорення всіх груп населення ідеї суспільного блага; реалізацію принципів соціальної держави і соціальної ринкової економіки; примирення усіх класів і груп з існуючим соціальним ладом; утвердження "плюралістичного суспільства союзів".

Те, що сьогодні Німеччина долає кризову ситуацію шляхом порозуміння, є наслідком реалізації цієї моделі. Показово, що 56% молоді готові погодитися на меншу заробітну плату, якщо це допоможе зберегти старі чи створювати нові робочі місця. 78% опитуваних вважають, що люди повинні більше допомагати один одному, а не покладати всі соціальні справи на державу [139]¹⁾. За результатами дослідження в 1996 р. 18% німців працювали на громадських засадах добровільно і без оплати, об'єднавшись в 300000 організацій громадських ініціатив. Аналогічна ситуація склалася у Великобританії, Нідерландах, США, Швеції [202]²⁾.

Помітним кроком у справі подолання безробіття стала реалізація ідеї лідера профспілок металістів ФРН К. Цвікеля щодо збереження робочих місць. Висунуті ним пропозиції трансформувалися в тристоронній (державна, спілки промисловців і профспілки) проект "Спілка за працю і збереження робочих місць", який не має аналогів, а також у підготовлену на його основі "Програму дій щодо інвестицій і збереження робочих місць" федерального уряду [105]³⁾. В основу утворюваних спілок покладено принцип: працедавець гарантує збереження робочих місць або створює нові, а працівники йдуть на поступки в питаннях щодо розмірів плати і режиму робочого часу.

Громадські ініціативи сприяють функціонуванню демократії і соціальної держави. Виконання добровільно і безоплатно роботи, яка коштує мільярди марок,

---

¹⁾ [139] Про що думає молодь? Дані опитування // Deutschland (UK). - Frankfurt am Main. - 1996. - №2. - С. 43.

²⁾ [202] Цандер Б. Задурно, але не намарне: робота на громадських засадах // Deutschland (UK). - Frankfurt am Main. - 1998. - №2. - С. 18-21.

³⁾ [105] Наступ зайнятості: "Спілка за працю" // Deutschland (UK). - Frankfurt am Main. - 1996. - №2. - С. 12.

допомагає подолати проблеми на ринку праці, зростанню суспільного добробуту, а в підсумку - забезпеченню і захисту соціальних прав громадян.

Необхідно визнати, що перехід до "суспільства добробуту", до чого закликали К. Бінденкопф, Р. Дарендорф, Л. Шпет та інші [125; 64]¹⁾, реалізується в наш час в більшості розвинутих країн Заходу. Однак при цьому тут не відмовляються від соціальної держави, без якої неможливо уявити механізм саморегуляції сучасного громадянського суспільства.

Соціально-економічні права потребують не тільки законодавчого закріплення і забезпечення, але й охорони і захисту. Важливою складовою частиною соціальної держави стали у ФРН трудові і соціальні суди, які розглядають конфлікти у відповідних сферах.

Прийоми та способи розв'язання конфліктів залежать від їх типу. В трудовому праві на Заході розрізняють: 1) конфлікти інтересів (мають економічний характер і пов'язані з вимогами встановлення або зміни існуючих умов праці) і 2) конфлікти права (це юридичні конфлікти, які торкаються тлумачення або застосування норм права). Вони можуть бути як індивідуальними, так і колективними, тоді як конфлікти інтересів - лише колективними [64]²⁾.

Колективні трудові конфлікти розглядаються в межах примирливо-третейської процедури за допомогою одного з трьох методів. А). Пошук компромісу шляхом переговорів сторін без залучення третіх осіб. Б). Примирення сторін за допомогою посередників. В ролі останніх виступають залежно від складності конфлікту: приватні особи (професори університетів, економісти, юристи, парламентарі, представники церкви) або державні чиновники аж до міністра праці, голови уряду чи президента. Індивідуальне посередництво може замінюватись на колегіальне під головуванням державного чиновника. В). Передача спору на розгляд арбітра або арбітражної колегії. Як арбітри виступають судді, державні чиновники, професори, парламентарі, які виконують ці обов'язки на громадських

---

¹⁾ [125] Див.: Пивоваров Ю. С. Социальная политика как момент истины в идеологии германских консерваторов и либералов. - С. 75-79; [64] Кисилев И. Я. Сравнительное трудовое право стран развитой рыночной экономики: Учеб. пособие. - М.: Акад. труда и соц. отношений, 1995. - С. 157.

²⁾ [64] Див.: Кисилев И. Я. Сравнительное трудовое право стран развитой рыночной экономики. - С. 157.

засадах. Приймаючи рішення, вони мають зважати на економічну політику уряду, якій не може суперечити рішення [63]¹⁾.

Індивідуальні і колективні юридичні конфлікти розглядаються судами. Відповідно до ст.96, абз.1 Конституції і закону про трудову юстицію (в редакції 1979 р.) у ФРН діє система спеціалізованих судів з трудових справ. Її утворюють суди трьох рівнів: суд у трудових справах (палати), який діє як суд першої інстанції; земельний суд у трудових справах (сенати) займається розглядом апеляцій; федеральний суд у трудових справах (великий сенат і сенати) має право змінити або відмінити рішення будь-якого трудового суду [64; 192; 194]²⁾.

Діяльність цих судів побудована на принципі трипартизму. Так, наприклад, земельний суд складається з голови і двох засідателів. Голову суду після попередньої консультації з представницькими органами профспілок і підприємців призначає міністр праці довічно. Він же призначає засідателів на чотири роки по одному від підприємців і робітників з числа функціонерів профспілок, асоціацій підприємців, менеджерів. За своїм статусом вони є незалежними і підкоряються лише закону. Діяльність трудових судів спрямована на досягнення примирення сторін на основі компромісу. Якщо це вдається, то судові витрати в суді першої інстанції не стягуються, а у інших судах – скорочуються на половину.

Крім зазначених спеціалізованих судів судочинство у трудових справах здійснюють конституційні суди федеральних земель, а також Федеральний конституційний суд, який розглядає конституційні скарги на рішення інших судів (у 1996 р. ним було розглянуто 180 трудових і 200 соціальних скарг) [192]³⁾.

Судочинство у соціальних справах у ФРН здійснюють соціальні суди [192; 194]⁴⁾. Вони розглядають публічно-правові спори з питань загальносоціального страхування і по виконанню законів з соціальних питань. Структура цих судів подібна до системи трудових судів.

---

¹⁾ [63] Див.: Кисилев И. Я. Зарубежное трудовое право.- С. 158.

²⁾ [59] Див.: Кисилев И. Я. Сравнительное трудовое право стран развитой рыночной экономики. - С. 165-168; [192] Фромме Ф. К. "Рішення оскарженню не підлягає": Федеральний конституційний суд // Deutschland (UK). - Frankfurt am Main. - 1997. - №6. - С. 24-30; [194] Хайнц Л. Социальная рыночная экономика. Германский путь. - С. 202, 203.

³⁾ [192] Див.: Фромме Ф. К. "Рішення оскарженню не підлягає": Федеральний конституційний суд. - С. 27-30.

⁴⁾ [192] Див.: Там же. - С. 27-30; [194] Хайнц Л. Социальная рыночная экономика. Германский путь. - С. 202-203.

Діяльність всієї системи судів має велике значення для захисту соціальних прав громадян. З цього приводу можна згадати і внесок Федерального конституційного суду в процес реалізації ст.3, абз.2 Основного закону щодо рівних прав чоловіків і жінок або позицію трудових судів на сьогодні, яка полягає в тому, що робітник може бути фактично позбавлений роботи лише після вступу в силу судового рішення щодо законності і обґрунтованості звільнення [63]¹⁾.

Отже, слід зазначити, що судові системи країн Заходу є важливою ланкою соціальної держави. Їх діяльність охоплює реалізацію функцій держави шляхом здійснення правосуддя, що сприяє реалізації спрямованості соціальної держави на захист соціально-економічних прав, забезпечення соціального миру та стабільності в суспільстві.

Функціональне призначення соціальної держави полягає також в здійсненні **соціального захисту**. Соціальний захист є категорією, яка хоча і увійшла в науковий обіг порівняно недавно, але встигла стати основою для розвитку двох самостійних наукових теорій.

Наприкінці ХІХ ст. виникає теорія соціального захисту як напрямок у науці кримінального права. В ній під "соціальним захистом" розумівся засіб раціоналізації заходів боротьби зі злочинністю [14]²⁾. В ХХ ст., особливо в його другій половині, спостерігається, з одного боку, подальший розвиток означеного напрямку, що знаходить свій прояв у формуванні "нової школи соціального захисту". Її представники (М. Ансель) виступили за сполучення заходів покарання, виховання та нагляду. Ця позиція була врахована в 1948 р. при створенні секції соціального захисту ООН – було схвалено формулу: попередження злочинів і виправний вплив на злочинців [67]³⁾.

З іншого боку, в цей же період в юридичній науці починає фігурувати поняття "соціальна захищеність", яке визначається сукупністю прав і свобод, що забезпечують основні матеріальні інтереси трудящих. Щоправда, слід визнати, що

¹⁾ [63] Див.: Кисилев И. Я. Зарубежное трудовое право.- С. 90.

²⁾ [14] Див.: Большой юридический словарь. - С. 647.

³⁾ [62] Див.: Кобец Н. Г. Социальное право: понятие, предмет, функции, система и принципы . - С. 16.

як категорія, яка має власний зміст, вона впродовж тривалого часу не розглядалася, а вживалася поряд з поняттям "соціальне забезпечення" для позначення одного і того самого виду діяльності.

Розвиток демократії, поширення її на нові сфери життя, взаємодія розвинутих країн у питаннях забезпечення прав і свобод людини дали поштовх до розвитку останнього напрямку, що знайшло свій прояв в створенні відповідної концепції соціального захисту. Свідченням її визнання стало закріплення у 1989 р. права на соціальний захист (п. 10) у Хартії основних соціальних прав робітників ЄЕС [195]¹⁾, а також в Конституціях Македонії (ст. 35), Молдови (ст. 47), Росії (статті 7; 72 п. Ж), України (статті 17, ч. 5; 46), Хорватії (ст. 56) [201; 78]²⁾.

Разом з тим слід визнати, що ані в цих документах, ані в юридичній науці, ані в праві соціального забезпечення це поняття досі чітко не сформульоване. Більш того, серед вчених спостерігаються значні різночитання з приводу змісту "соціального захисту". Наприклад, професор М. Кобець вважає, що "соціальне обслуговування" в широкому значенні слова рівнозначно "соціальному захисту" [67]³⁾, а В. Галаганов відносить останній до "державної соціальної допомоги", яка є організаційно-правовою формою "соціального забезпечення" [27]⁴⁾. Більшість правознавців Росії взагалі намагаються не помічати цю категорію [14; 177]⁵⁾. Не фігурує це поняття і на законодавчому рівні.

Ця ситуація є неприйнятною, оскільки невизначеність змісту означеного поняття перешкоджає як реалізації конституційного права громадян на соціальний захист, так і становленню нової галузі права – соціального права.

¹⁾ [195] Хартія основних соціальних прав робітників ЄЕС // Диалог. - 1991. - №13. - С. 78.

²⁾ [201] Див.: Конституції Македонії, Молдови, Росії, Хорватії // Конституції нових держав Європи та Азії. - С.165, 204, 384, 408; [78] Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. - К.: Україна, 1996. - С. 6, 14.

³⁾ [67] Див.: Кобець Н. Г. Социальное право: понятие, предмет, функции, система и принципы. - С. 17.

⁴⁾ [27] Галаганов В. П. Российское социальное обеспечение: проблемы и перспективы развития // Государство и право. - 1992. - №12. - С. 39.

⁵⁾ [14] Див.: Большой юридический словарь; [177] Тихомирова Л. В., Тихомиров М. Ю. Юридическая энциклопедия / Под ред. М. Ю. Тихомирова. - М., 1997.

При визначенні поняття "соціальний захист" слід керуватися відповідними нормами Конституції України і Конституції Росії, міжнародно-правовими нормами, світовим досвідом соціального розвитку, довідковою літературою.

В буквальному розумінні термін "захист" означає охорону, запобігання посяганням. Порівнявши його із значенням слів "забезпечення", "гарантія" [112]¹⁾, можна зробити висновок про те, що "соціальний захист" – це діяльність, спрямована на запобігання певному порушенню соціально-економічних прав; на те, щоб зробити їх можливими, реально здійсненими або, інакше кажучи, це діяльність, що спрямована на гарантування прав цієї категорії. До такого розуміння цього терміну можна дійти і в результаті аналізу змісту ст. 46 і ст. 7 відповідно Конституції України і Конституції Росії. Отже, слід погодитися з правомірністю визначення соціального захисту через "систему соціальних та юридичних гарантій, які забезпечують кожному члену суспільства реалізацію його найбільш важливих соціально-економічних прав [129]²⁾".

Здійснення соціального захисту є функцією в першу чергу громадянського суспільства. Сприйняття її соціальною державою як одного з головних напрямів своєї діяльності розкриває призначення означеної держави – сприяти функціонуванню механізму саморегуляції громадянського суспільства.

За інституціональним статусом прийнято розрізняти такі типи соціального захисту: державний, суспільний і змішаний. Провідним з них слід визнати державний тип.

Неможливо не визнати той факт, що цей тип не позбавлений серйозних недоліків. Мова йде і про фактичну відсутність контролю з боку громадськості за соціальним станом тих, хто потребує допомоги; і про те, що державний інститут соціального забезпечення, який є його складовою частиною, певною мірою "провокує" формування досить стабільних груп з утриманською психологією. Надаючи їм систематичну допомогу, яка є близькою до соціальної норми спо-

¹⁾ [112] Див.: Ожегов С. И. Словарь русского языка. - С. 104, 185, 342.

²⁾ [122] Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. - М.: Изд-во Моск. коммерч. у-та, 1993. - С. 111.

живання, держава натомість не вимагає ніякої соціальної віддачі і навіть не враховує їх здатність до самозабезпечення.

Ці недоліки, однак, цілком компенсуються позитивними рисами такого типу. Серед них: можливість здійснювати централізований контроль за кількістю осіб, що потребують допомоги; наявність значних фінансових коштів і ресурсів, які виступають матеріальною основою більшості видів соціальних гарантій; регулярність надання допомоги; наявність широко розгалуженої соціальної інфраструктури і професійно підготовлених кадрів; здійснення правового (законодавчого) регулювання в означеній сфері тощо.

Стосовно України, де, як і в решті країн СНД, розпочався процес модернізації, державний тип соціального захисту є на сьогодні чи не єдино можливим. Такий висновок обумовлений низкою факторів, а саме: різким зростанням маргінальних, неадаптованих членів суспільства; неготовністю людей в існуючих умовах допомагати іншим, а інколи – і собі; нерозвинутістю приватної соціальної інфраструктури, недостатньою професійністю її персоналу, спрямуванням їх на обслуговування лише платоспроможних клієнтів.

Рівень розвитку соціального захисту безпосередньо залежить від мети соціального розвитку, від соціальної політики, що проводиться державою. Впродовж тривалого часу вважалося, що соціальна держава покликана захищати лише "маргінальні групи споживачів певного блага" (біосоціальні групи – жінки, молодь, літні люди, інваліди, а також іммігрантів та національні меншини), які включають усіх потенційних його споживачів, прибуток яких нижче рівня, який дає можливість отримати це благо за ринковими цінами в обсягах, що визначені соціальною нормою споживання.

Цей підхід був виправданий на етапі становлення інституту соціального захисту. Однак з того часу відбулися істотні зміни щодо тлумачення сутності і змісту означеного поняття. На сьогодні соціальний захист – це комплексний інститут, який увібрав у себе історично попередні форми допомоги. Генеральний директор Міжнародного бюро праці МОП запропонував розглядати соціальний

захист як концепцію переростання системи соціального страхування у широкі системи соціального забезпечення і далі – їх трансформацію в універсальні системи соціального захисту [102]¹⁾. Цей підхід був сприйнятий і знайшов своє відображення в Конституції Росії (статті 39; 72 п.ж) і Конституції України, яка відобразила його в ст. 46, а також у ряді законів, що були прийняті Верховною Радою України відповідно до п. 6 ст. 92.

Однак слід все ж таки визнати, що в означених конституціях соціальний захист розглядається у вузькому значенні, тобто як сукупність прав і свобод (в першу чергу право на соціальне забезпечення), які забезпечують основні матеріальні інтереси громадян. Це зумовлено об'єктивними можливостями країн, що переживають перехідний період.

У розвинутих країнах Заходу питання щодо соціальної захищеності ставиться значно ширше, тобто "мається на увазі весь спектр людських цінностей, прав і свобод, у тому числі законні інтереси особистості, охорона безпеки, майна і гідності громадян, враховуючи і нові матеріальні вимоги (наприклад, захист зайнятих на підприємствах-банкротах), а також постматеріальні цінності (вільний час, дозвілля, участь у керуванні тощо) [104]²⁾". Істотне розширення змісту об'єкта дозволяє здійснити диференціацію соціального захисту на види: економічний, правовий, екологічний, медичний та моральний.

Соціальний захист є загальносоціальною функцією, яка повинна здійснюватися державою на рівні індивіда, родини, групи чи спільноти людей, які об'єднані за територіальною (зона стихійного лиха, екологічна катастрофа), виробничою (важкі і небезпечні умови праці, великі виробничі аварії) ознакою чи схожою проблемою (інваліди, біженці, іммігранти).

Використання методу диференційованого підходу при вирішенні завдань соціального захисту, крім того, вимагає враховувати особливості соціального становища кожного, а відтак визначати в кожному конкретному випадку обсяг

---

¹⁾ [102] Миронова Т. К. Развитие законодательства о социальном обеспечении: новые подходы // Государство и право. -1995. - №2. - С. 45, 46.

²⁾ [104] Москвин Л. Б. Роль социальной сферы в развитии СНГ (Проблемы формирования "единого социального пространства") // Соц. полит. журн. - 1994. - №11-12. - С. 5.

соціального захисту (одного, кількох або всієї сукупності видів), що потрібен для того чи іншого об'єкта.

Перехід від поняття "соціальний ризик" ("вірогідна подія, яка наступила в результаті втрати заробітку або іншого трудового прибутку, падіння рівня життя нижче відмітки прожиткового мінімуму, і з об'єктивних соціально важливих причин створює необхідність соціального захисту з боку держави") [97]¹⁾, як підстави здійснення соціального захисту у вузькому значенні слова, до поняття "важка життєва ситуація" (ситуація, що об'єктивно порушує життєдіяльність громадян незалежно від того, до "маргінальної", чи до "благополучної" соціальної групи вони належать) стало підставою для визнання "універсальності" і "рівномірності" поширення соціальних гарантій і благ як ключових принципів соціального захисту. При цьому принцип універсальності, який, до речі, критики соціальної держави пропонують замінити принципом "селективності", передбачає, що об'єктом соціального захисту є всі громадяни, але різною мірою.

Цей момент є надзвичайно важливим для усвідомлення як сутності функції, що розглядається, так і призначення соціальної держави. Сучасне громадянське суспільство Заходу, яке часто називається суспільством "двох третин", є соціально однорідним. Саме тому в ньому склалися умови для заміни "сукупності умов, що визначають реальне становище та ступінь задоволення основних потреб робітничого класу [104]²⁾", як критерію соціальної захищеності, на рівень соціальної захищеності усіх громадян. Отже, слід погодитися з У. Пальме, який, обґрунтовуючи такий підхід, зазначав, що споживач соціальних благ та послуг держави і платник податків не повинні протистояти один одному [33]³⁾. Якщо допустити дію принципу: соціальна політика - переважно для одних, а податки -

¹⁾ [97] Мачульская Е.Е. Социальный риск как объективная основа социального обеспечения // Вестн. Моск. ун-та. - 1999. -№1. -С. 16, 27. (Право).

²⁾ [104] Москвин Л. Б. Роль социальной сферы в развитии СНГ. - С. 4.

³⁾ [33] Гришин И. В. Социальная политика Швеции в 80-е годы: "Аномальный" вариант?//Эволюция теории и практики "государства благосостояния" в 80-е годы: Сб. обзор. / Отв. ред. О. В. Сальковский. - М.: АН СССР ИНИОН, 1991. - С. 106, 107.

для інших, то соціальний сектор, який спрямований лише на захист бідних, зазнає фінансових проблем, а суспільна солідарність – краху [33]¹⁾.

В цьому зв'язку увагу потрібно звернути на таке. Раніше вже підкреслювався той факт, що на межі століть соціальне законодавство емансипується від поняття "робітник" до поняття "людина". В цьому зв'язку суттєвим кроком назад виглядає закріплення в ст. 56 Конституції Хорватії права на соціальний захист лише за робітниками і членами їх сімей [201]²⁾. Не повною мірою відповідає вимогам дня і зміст відповідних статей Конституцій Македонії, Росії, України, в яких це право закріплено виключно за громадянами.

Стосовно України слід зазначити таке. Стаття 46 Конституції, яка закріпила право громадянина на соціальний захист і соціальне забезпечення, певним чином протирічить ст. 3, яка передбачає відповідальність держави за свою діяльність перед людиною, як найвищою соціальною цінністю [78]³⁾. Однак не лише цим обумовлена неприйнятність формулювання ст. 46. Зміст цієї статті протирічить чинним нормам Європейського соціального права, зокрема регламенту 1408/71 Ради Європи від 14.06.71 р., а також міжнародним договорам, зокрема Конвенціям №118 (1962 р.) і №157 (1982 р.) МОП.

Конвенція №118 про рівноправ'я в сфері соціального забезпечення передбачає, що члени МОП, які ратифікували цю конвенцію, зобов'язані надати на своїй території громадянам будь-якої країни – члена МОП, а також біженцям і особам без громадянства однакові права зі своїми громадянами відносно видів соціального забезпечення, які передбачені Конвенцією №102 (1952 р.) [96]⁴⁾.

Конвенція №157 про встановлення міжнародної системи збереження прав в сфері соціального забезпечення, яка поширюється на усі загальні та спеціальні системи соціального забезпечення, що фінансуються за рахунок страхових внесків, поширює свою дію на аналогічне коло осіб [96]⁵⁾.

¹⁾ [33] Див.: Там же.

²⁾ [201] Див.: Конституція Хорватії. - С. 384.

³⁾ [78] Див.: Конституція України. - С. 4, 14.

⁴⁾ [96] Мачульская Е. Е. Право социального обеспечения: Учебн. пособие для вузов. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Книжный мир, 1999. - С. 214.

⁵⁾ [96] Див.: Там же. - С. 215, 216.

Ці документи є обов'язковими для виконання після їх ратифікації парламентами країн-членів МОП. Отже, Україна, яка проводить політику інтеграції в європейські і міжнародні організації, змушена буде привести своє законодавство у відповідність до вимог цих та багатьох інших актів. В противному разі будь-яка країна-член МОП, національні організації трудящих або підприємців, міжнародні організації отримають право звернутися зі скаргою в Адміністративну раду МОП. Якщо запропоновані рекомендації не приймаються, то Генеральний директор МОП передає скаргу в Міжнародний Суд, рішення якого є остаточним.

Згідно із ч. 2 ст. 9 Конституції України "Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України [78]¹⁾". Отже, ратифікації тих чи інших актів, що суперечать Конституції, повинно передувати внесення відповідних змін, зокрема до ст. 46. З огляду на це пропонується викласти цю статтю в такій редакції: "Кожен має право на соціальний захист" і далі за нині діючим текстом.

Завершуючи розгляд цієї функції, хотілося б коротко зупинитися на аналізі соціальної роботи, як одній з важливих гарантій реалізації соціальних прав людини. Це поняття зовсім не досліджено у вітчизняній літературі, хоча значною мірою саме воно визначає обличчя сучасної системи соціального захисту.

За своєю сутністю соціальна робота є принципово новим різновидом соціальної допомоги. З попередніми видами (милостиня; конфесійна, державна, особиста благодійність; общинно-традиційне або державно-регламентоване піклування) її об'єднує загальна альтруїстична настанова, але на цьому їх спорідненість закінчується. Як справедливо підкреслює Т. Шанін, за "метою, методами і структурою, а також тим, що пов'язано з особливою підготовкою працівників-виконавців, вони досить суттєво різняться [213]²⁾".

Соціальна робота, в основу якої покладено концепцію держави загального добробуту, представляє собою "діяльність з надання допомоги індивідам, сім'ям,

¹⁾ [78] Конституція України. - С. 4.

²⁾ [213] Шанін Т. Социальная работа как культурный феномен современности // Вопр. философии. - 1997. - №11. - С. 56.

групам щодо реалізації їх соціальних прав і компенсації фізичних, психічних, інтелектуальних, соціальних та інших недоліків, які перешкоджають повноцінному соціальному функціонуванню [96]¹⁾". За змістом вона нагадує соціальне обслуговування, включає його до свого складу, але ним не вичерпується, оскільки її мета є значно ширшою – це "реалізація права на щастя і саморозвиток, на повноцінне і всебічне соціальне функціонування [96]²⁾". Окрім мети, від соціального обслуговування вона відрізняється і за колом об'єктів. Вважається, що потребу в соціальній роботі відчувають усі верстви, групи і індивіди, "хоча деякі потребують її потенційно, а інші – вже актуально [96]³⁾".

Соціальну роботу заведено розглядати і як професійну діяльність, і як навчальну дисципліну, і як науку. Її аналіз, який годен стати об'єктом окремого дисертаційного дослідження, здатний зробити суттєвий внесок у розкриття сутності соціальної держави. На жаль, вітчизняна наука суттєво відстає в плані розробки теорії соціальної роботи і її реалізації на практиці не лише від країн Заходу, але і Росії⁴⁾.

Соціальна робота, яка належить до прикладних наук, в той же час характеризується як міждисциплінарна. Її теоретичну основу складають ряд суміжних наук (соціальна філософія, соціологія, право, психологія тощо). Отже, вона має тісний зв'язок з юридичною наукою в цілому та з теорією держави і права, соціальним правом зокрема. Означені обставини свідчать на користь активної співпраці юристів-науковців з соціологами, психологами, філософами, істориками в процесі дослідження і розробки теорії соціальної роботи в Україні.

Зі здійсненням державою соціального захисту безпосередньо пов'язана **функція соціального вирівнювання** або, інакше кажучи, справедливого перерозподілу прибутків між різними соціальними верствами, групами, територіями.

¹⁾ [96] Див.: Мачульська Е. Е. Право социального обеспечения: - С. 31, 32.

²⁾ [96] Див.: Там же. - С. 34.

³⁾ [96] Див.: Там же. - С. 36.

⁴⁾ У Росії за спеціальністю "соціальна робота" впроваджено навчальний курс "Теорія і методика соціальної роботи". Протягом останніх років видано низку як перекладних, так і власних праць з цієї проблематики. Зокрема, Беркер Р. Словарь социальной работы. В 2 т. М., 1994; Тезаурус социальной работы. М., 1995; Словарь-справочник по социальной работе. М., 1997; Панов А. М. Социальное обслуживание населения и социальная работа за рубежом. М., 1994 та багато інших видань.

Відповідно до класифікації Р. Тітмуса прийнято розрізняти "інституціонально-розподільчу", "маргінальну" і проміжну моделі соціальної допомоги. Якщо цю класифікацію співвіднести з типологією держави добробуту Н. Ферніса і Т. Тілтона, в основу якої покладено рівень соціальних витрат, то цей зв'язок стане більш ніж очевидним [25]¹⁾.

Торкаючись аналізу цих напрямів діяльності, Р. Левенталь охарактеризував їх як подвійну функцію соціальної держави, зауваживши при цьому, що якщо соціальні гарантії для всіх повинні діяти постійно, то "соціальний розподіл є бажаним, але його існування пов'язано зі станом в економіці [166]²⁾". Це, однак, не означає, що соціальне вирівнювання належить до факультативних функцій держави. Навпаки, ця функція, підкреслює Ф. Шміттер, є основною, оскільки її реалізація покликана створити матеріальну базу для діяльності соціальної держави [26]³⁾.

Наведену Р. Левенталем характеристику слід розуміти в тому сенсі, що саме в політиці соціального вирівнювання, яка проводиться державою, простежується залежність останньої від ефективності функціонування ринкової економіки, хоча і не лише від неї. В цій функції, як не в жодній іншій, помітний вплив політичного фактору, дія якого переконує нас в тому, що соціальна держава це не лише правовий, але в першу чергу політичний феномен. Динаміка перерозподілу прибутків часто залежить не стільки від стану економіки, скільки від того, які партії утворюють уряд, яка розстановка сил у парламенті, коли проводитимуться наступні вибори і яке безпосереднє ставлення населення до соціальної держави.

Хоча функція соціального вирівнювання притаманна соціальній державі як такій, між країнами може існувати суттєва різниця щодо її обсягу і змісту. Розмежування моделей, як правило, проводять за двома параметрами: показниками витрат на соціальну політику і питомою вагою держави в національній

¹⁾ [25] Див.: Гаджиев К. С. Буржуазные концепции "государства благосостояния": Особенности эволюции в современных условиях. - С. 174.

²⁾ [157] Див.: Сокольский С. Л. Западногерманские социал-демократы о путях преодоления кризиса "социального государства". - С. 106.

³⁾ [26] Див.: Гаджиев К. С. "Государство благосостояния" в трактовке современных западных политологов. - С. 30-37.

системі соціального захисту. Вибір моделі соціальної політики залежить від мети, яку ставить перед собою держава щодо здійснення соціального захисту.

"Маргінальна" модель будується на принципі, згідно з яким інститут соціального забезпечення починає діяти лише тоді, коли для задоволення потреб індивіда недостатньо його власних зусиль, а ринок і родина, як "природні механізми задоволення соціальних потреб" зазнали краху [190]¹⁾. Заходи соціальної політики мають допоміжний характер і діють вибірково щодо найбільш вразливих груп населення. Відповідно показник витрат на соціальну політику тут мінімальний, так само, як і частка держави в системі соціального захисту. Характерною рисою цієї моделі є те, що будь-які соціальні витрати розглядаються з точки зору їх позитивного або негативного впливу на ринкову економіку.

Коли обговорюється питання щодо соціальної допомоги, то традиційно мають на увазі індивіда або сім'ю. Але крім цієї групи об'єктів існує й інша група, яку складають виробничі фірми. Ф. Шміттер нагадує, що держава надає прями послуги фірмам у вигляді грошових субсидій, протекціоналізму, маніпулювання процентними ставками тощо [26]²⁾. Саме цей компонент у соціальній політиці держав, що дотримуються "маргінальної" моделі, набуває пріоритетного значення, тоді як соціальна допомога на рівні індивіда відіграє вторинну роль.

Боротьба з бідністю ведеться відповідно до принципів "шкали вибіркового приросту [66]³⁾". Так, наприклад, вважається недоцільним здійснювати значний перерозподіл ресурсів з метою збільшення витрат на соціальне забезпечення. Натомість пропонується перейти до допомоги, яка пов'язана із рівнем прибутку, і до приватної системи допомоги. Це, в свою чергу, передбачає проведення перевірки нужденності. Послідовники цієї школи, зокрема Біденкопф, вважають, що такий підхід сприяє зниженню як бідності, так і державних витрат. Аргументуючи свою позицію, вони справедливо звертають увагу на таку обставину. Активна соціальна політика дає можливість робітникам страйкувати, надаючи їм

¹⁾ [190] Див.: Флора П. Введение к книге "Рост до предела. Западноевропейские государства благосостояния после второй мировой" / Реф. М.З. Штернгарца. - С. 7.

²⁾ [26] Див.: Гаджиев К.С. "Государство благосостояния" в трактовке современных западных политологов. - С. 32.

³⁾ [66] Див.: Клеман Н. М. "Государство благосостояния" в Великобритании: Теория и практика. - С. 62, 63.

страхування з безробіття; дозволяє відмовлятися від дешевої і непрестижної праці (це, до речі, призводить до притоку іноземної робочої сили, а відтак ще більше ускладнює ситуацію), використовуючи соціальну допомогу як альтернативний прибуток. Крім того, значну частину соціальних витрат поглинає бюрократичний апарат, що демонструє стійку тенденцію до зростання [161]¹⁾.

Однак і сама "маргінальна" модель не позбавлена істотних вад. Так, зокрема, вона передбачає створення не менш громіздкого і дорогого бюрократичного адміністративного апарату, який займається перевіркою нужденності. По-друге, сама процедура перевірки є для багатьох принизливою, через що значна кількість людей утримується від такого шляху отримання допомоги. По-третє, заміна інституту державного соціального забезпечення на приватний хоча і дозволяє зробити допомогу адресною та індивідуальною, але в той же час породжує інші недоліки. Людина втрачає солідні виплати на законних підставах, а натомість отримує: нерегулярну і незначну допомогу, яка має благодійницький характер; зростання соціального контролю з боку оточуючих людей і груп, що більш гостро, ніж при державній системі допомоги, зачіпає індивідуальні свободи; виникнення регіональних соціальних відмінностей, що криє у собі скорочення мобільності і позбавляє економіку гнучкості [26]²⁾.

Протилежністю "маргінальної" є "інституціонально-розподільча" модель (Швеція та інші скандинавські країни). Питомий показник витрат на соціальну політику в ній складає більше третини від валового національного продукту, а частка приватного сектора в національній системі соціального захисту мінімальна. Соціальна політика та її інститути розглядаються як інтегральна частина механізму суспільного відтворення. Шляхом здійснення значних перерозподільчих заходів державі вдається, обминаючи ринок, надавати споживачам значну кількість благ та послуг. Інституціональна модель охоплює переважну частину суспільства, що досягається за допомогою податків, які збираються за більш високою прогресією.

¹⁾ [161] Див.: Кисилев И. Я. Сравнительное трудовое право стран развитой рыночной экономики. - С. 157.

²⁾ [26] Див. : Гаджиев К. С. "Государство благосостояния" в трактовке современных западных политологов. - С. 40.

Виникнення цієї моделі обумовлено еволюцією поглядів на мету соціального захисту. Ф.Бородкін звертає увагу на ту обставину, що "оцінка стану злиденності та бідності в розвинутих країнах тепер пов'язана... з соціальною нормою споживання. Вона є різною... не лише в залежності від рівня економічного багатства... країни, але й від ідеологічного характеру моделі споживання і політичного устрою країни [15]¹⁾". В результаті соціальний захист виявляється зорієнтованим на рівень соціальної норми, який прийнятий у країні.

Зміна підходів призвела до необмеженого зростання числа споживачів соціального захисту (від 9,8% активного населення у 1885 р. до 81,8% у 1975 р. в ФРН) [34]²⁾, що є виявом переходу політики захисту робітників від соціального ризику, який вже настав, до політики превентивного захисту всього населення шляхом охорони здоров'я, освіти, будівництва житла тощо.

Реалізація нових завдань може бути здійснена лише за умови значного перерозподілу прибутків. За даними 1988 р. частка податків і соціальних внесків у національному доході Швеції складає 70% проти 51-52% у ФРН та Англії (проміжна модель) і 35-36% - в США ("маргінальна" модель) [33]³⁾. Однак зазначимо, що майже дві третини податків у Швеції повертаються назад у вигляді соціальних трансферів і суспільних споживацьких благ.

Зворотним боком цих перерозподільчих процесів є зниження первинних особистих прибутків. Кінцевий середній прибуток робітника, який складається з частини заробітної плати і отриманих від держави трансферів, дорівнював у середині 80-х років у Швеції 72-75% проти 80% у США, Англії, ФРН [33]⁴⁾. Тобто інституціонально-перерозподільча модель набуває прояву як на загальнонаціональному (державна), так і мікросоціальному (сім'я) рівні.

На думку П. Тейлора-Губі, який спирається на висновки широкого спектру вчених від Р. Тітмуса до Ле Гранда, принцип універсалізму, взятий сам по собі, не

¹⁾ [15] Бородкин Ф. М. Движение российского социума к государству благоденствия // Социолог. исслед. - 1997, - №7. - С. 21.

²⁾ [34] Див.: Гудименко Д. В. Дискуссия о "социальном государстве" и позиция либералов ФРГ. - С. 50.

³⁾ [33] Див.: Гришин И. В. Социальная политика Швеции в 80-е годы: "Аномальный" вариант? - С. 112, 125.

⁴⁾ [33] Див.: Там же. - С. 110.

здатний гарантувати суспільству більшу рівність [66]¹⁾. Ф Шміттер ще більш категоричний у своїх судженнях. Він вважає, що "державі добробуту" взагалі і в першу чергу її інституціональній моделі не вдалося виконати свою головну функцію щодо перерозподілу прибутків. Їх досягнення обмежуються вирівнюванням прибутків у межах соціальних класів і між регіонами. Однак у межах соціальної ієрархії це завдання залишилося невиконаним, оскільки значна частка коштів, що перерозподілялася, припала на "середній клас" [26]²⁾.

Як своєрідний компроміс Р. Тітмусс запропонував "проміжну" модель [66]³⁾. В ідеалі вона мала поєднати в собі кращі риси як інституціонально-перерозподільчої, так і маргінальної моделей. На практиці більшість країн Заходу дотримуються тих чи інших модифікацій саме цього підходу, оскільки він є досить "м'яким" у можливості зміщувати акценти то до одного, то до іншого полюсу, залежно від того, як складається економічна і політична ситуація в країні і за її межами.

Стосовно реалізації означеної функції в Україні слід зазначити таке. Вибір певної моделі буде обумовлений двома факторами. З одного боку – економічними і фінансовими можливостями країни, з іншого – фактором суб'єктивного порядку. В умовах багаторазового розриву в прибутках окремих верств і груп населення застосування "інституціональної" моделі не буде сприйнято позитивно більшістю людей і не зможе забезпечити солідаризацію суспільства.

Україна, яка перебуває в стані змін, розвитку, сприймає деякі елементи західних моделей, але в той же час зберігає ще і значну кількість традиційних соціалістичних інститутів. На сьогодні у нас фактично реалізується "перехідна" модель соціальної політики. Отже, в ній є елементи соціалістичного універсально-перерозподільчого підходу. Прикладом цього є надання допомоги на дитину кожній сім'ї, де є дитина, незалежно від міри нужденності, що, до речі, порушує принцип адресності соціального захисту. Разом з тим у ній присутні і елементи

¹⁾ [66] Див.: Клеман Н. М. "Государство благосостояния" в Великобритании: Теория и практика. - С. 50.

²⁾ [26] Див.: Гаджиев К.С. "Государство благосостояния" в трактовке современных западных политологов.- С. 32.

³⁾ [66] Див.: Клеман Н. М. "Государство благосостояния" в Великобритании: Теория и практика. - С. 50.

"маргінальної" моделі: надання субсидій на комунальні платежі фактично супроводжується перевіркою нужденності. У подальшому, залежно від ситуації, яка буде складатися, можна передбачити трансформацію "перехідної" моделі в "проміжну" або "маргінальну".

Соціалній державі властива також **екологічна функція**. Вона не належить до традиційних напрямів діяльності держави. Її започаткування пов'язано з екологічною кризою, загроза якої стала реальністю, починаючи з 70-х років. Усвідомлення того факту, що людство підійшло до тієї межі, за якою стає актуальною проблема створення для людини і людства в цілому умов для виживання, привело до висунення в 1972 р. французьким юристом К. Вазаком ідеї про "третє" покоління прав людини [189]¹⁾. Ця ідея набуває визнання в тому ж році після того, як в Декларації, що була прийнята на Стокгольмській конференції ООН з навколишнього середовища було проголошено: "Людина має основне право на свободу, рівність і сприятливі умови життя в середовищі, що її оточує, якість якого дозволяє вести гідне і процвітаюче життя, і несе головну відповідальність за охорону і покращення навколишнього середовища на благо нинішнього та прийдешніх поколінь [17]²⁾". В 1977 р. поняття "третє" покоління прав людини вже було вжито на міжнародному форумі генеральним директором ЮНЕСКО як загальноновизнане [189]³⁾.

Так історично склалося, що утвердження основних прав і свобод людини прийнято вважати головною ознакою правової держави; соціально-економічних прав - соціальної держави. З огляду на цю закономірність визнання "третього" покоління прав людини зробило актуальним питання: чи треба в даному випадку розглядати діяльність держави з охорони навколишнього середовища як історичне завдання, яке за аналогією з попередніми випадками надає державі історичного типу, який би був відмінним від уже існуючих? [222]⁴⁾ Історія дала негативну відповідь на це питання.

¹⁾ [189] Див.: Филиппов Б. А. Папы и проблема прав человека. - С. 216.

²⁾ [17] Див.: Бринчук М. М. Экологические права граждан: условия и гарантии реализации. - С. 102, 103.

³⁾ [189] Див.: Филиппов Б. А. Папы и проблема прав человека. - С. 216.

⁴⁾ [222] Штайнберг Р. Экологическое конституционное государство / Рецензия Дубовик О.Л., Написанова Я.В. //

Л. Ерхардт і А. Мюллер-Армак у "Маніфесті-72 про соціальне ринкове господарство" заявили, що концепція соціального ринкового господарства, яка складається з двох елементів - ринкового господарства і соціальної політики, давно сприйняла екологічну політику як власне завдання [219]¹⁾, а тому, додає О. Шлехт, немає потреби у розширенні цього поняття аж до "екологічного і соціального ринкового господарства [219]²⁾". Відповідно немає потреби в доповненні "екологічною" характеристикою і поняття "соціальна правова держава".

Узгодження екологічної діяльності з вимогами ринкової економіки - це непросте завдання для соціальної держави. Ситуація ще більш ускладнюється, якщо взяти до уваги ту обставину, що сучасна глобалізація ринків потребує вільної торгівлі та конкуренції як гаранта зростання добробуту всіх країн.

В той же час, зазначає М. Арагон, виробничі системи, які конкурують між собою, істотно відрізняються одна одної [9]³⁾. Зокрема, виробничі системи соціальної держави характеризуються високими витратами виробництва через активну соціальну і екологічну політику, тоді як у виробничих системах країн, що не дотримуються чи не повною мірою дотримуються принципів соціальної держави, такі витрати значно менші. Внаслідок цього складається ситуація, коли великі підприємства соціальних держав переміщують капітали і робочі місця за кордон, де робоча сила є значно дешевшою, а екологічні вимоги м'якші (ФРН з 1990 по 1994 р. р. таким чином втратила близько 600000 робочих місць) [105]⁴⁾. Ця ситуація цілком відповідає принципам вільної торгівлі і конкуренції, але підриває засади соціальної державності.

Ситуація могла б бути вирішена шляхом встановлення обов'язкових соціальних і екологічних стандартів (хоча їх дотримання всіма країнами є дуже проблематичним), гармонізації політики оплати праці і податкової політики.

Государство и право.- 2000.- №1.- С.126-127.

¹⁾ [219] Див.: Шлехт О. Благосостояние для всей Европы на основе наступления рыночного хозяйства. - М.: Владар, 1996. - С. 32.

²⁾ [219] Див.: Там же. - С. 82.

³⁾ [9] Див.: Aragon M. Los problemas del Estado social. - P. 27-29.

⁴⁾ [105] Наступ зайнятості: "Спілка за працю" // Deutschland (UK). - Frankfurt am Main. - 1996. - №2. - С. 14.

Однак міжнародна організація праці виступає категорично проти цих кроків, оскільки вони означатимуть кінець для міжнародного розподілу праці.

Єдине, в чому на сьогодні вдалося дійти консенсусу, так це в тому, що, як зазначає Н. Блюм, заради рівноправності єдиних стандартів охорони праці [51]¹⁾, а О. Шлехт додає - і мінімальних соціальних і екологічних стандартів - мають дотримуватись усі країни, щоб "жодна країна не здобула конкурентних переваг за рахунок своїх працівників [220]²⁾".

Хоча у вищезгаданій Декларації проголошено, що людина несе головну відповідальність за охорону і покращення навколишнього середовища, такий обов'язок на конституційному рівні закріпили лише деякі країни, зокрема Естонія, Болгарія, Македонія та ряд інших. У більшості випадків такий обов'язок покладає на себе держава, здійснюючи основний обсяг заходів, які спрямовані на захист навколишнього середовища. Серед них М. Бринчук виділяє [17]³⁾:

- планування і нормування якості природного середовища. Пріоритетним слід визнати переведення екологічної політики з керування кризовими ситуаціями на політику профілактики;
- соціальне і державне страхування громадян, створення державних і суспільних фондів допомоги, організацію медичного обслуговування;
- надання кожному реальних можливостей мешкати в сприятливих для життя і здоров'я умовах;
- відшкодування в судовому або адміністративному порядку шкоди, яка заподіяна здоров'ю і майну особи внаслідок екологічного правопорушення;
- державний контроль за станом навколишнього природного середовища і дотримання природоохоронного законодавства, притягнення до відповідальності осіб, які винні в порушенні вимог забезпечення екологічної безпеки.

Разом з тим відповідно до принципу субсидіарності соціальна держава повинна брати участь в усуненні шкоди, яка завдана навколишньому середовищу,

¹⁾ [51] Інтерв'ю: Норберт Блюм // Deutschland (UK). - Frankfurt am Main. - 1996. - №5. - С. 10.

²⁾ [220] Шлехт О. Спадщина Ерхарда. Що з соціальної економіки ми візьмемо у наступне століття? // Deutschland (UK). - Frankfurt am Main. - 1997. - №2. - С. 17.

³⁾ [17] Див.: Бринчук М. М. Экологические права граждан: условия и гарантии реализации. - С. 104, 105.

лише у виняткових випадках, а саме: надзвичайні за своїми наслідками аварії або стихійні лиха, а також тоді, коли шкоду завдано в результаті господарської діяльності державних підприємств, установ, організацій. В інших випадках, виходячи з власного принципу автономії суспільних відносин та процесів, а також принципу відповідальності за самого себе, який притаманний соціальній ринковій економіці, соціальна держава повинна спонукати усіх суб'єктів суспільних відносин до відповідальної і екологічно індивідуальної поведінки. Підприємства, які є джерелом забруднення, повинні нести власну відповідальність за відновлення стану навколишнього середовища.

Слід погодитися і з вимогою щодо більш сміливого використання державою ринкових принципів при організації захисту природного середовища. Зокрема, мова йде про використання окрім юридичних процедур відповідальності ще й кількісних рішень, які оформлюються відповідними сертифікатами і ліцензіями. Держава повинна визначати граничні показники навантаження, "розкласти" їх по емітентах і продавати останнім відповідні дозволи. "Залежно від пропозиції і попиту на одиницю експлуатації навколишнього середовища, - зазначає О. Шлехт, - виникає ринкова ціна, яка включає витрати на рекреацію природи і стимулює до зниження викидів шкідливих речовин [219]¹⁾".

Можна, безумовно, вести дискусії про те, наскільки є моральною купівля-продаж, але практика поки що не знайшла кращого і дійовішого рішення. Крім того, слід підкреслити, що ця ідея на сьогодні вже отримала схвалення і використовується світовою спільнотою.

Загальновідомо, що функції держави обумовлені її завданнями, залежать від її сутності і зазнають змін в міру того, як зазнає змін вона, переходячи до сутності іншого порядку. Розглянуті функції, які є відображенням загальносоціальної сторони державної діяльності, являють собою важливі якісні характеристики і орієнтири не лише соціальної держави, але й суспільства в цілому. Визнання означених напрямів діяльності, неухильне зростання їх питомої ваги в системі

---

¹⁾ [219] Див.: Шлехт О. Благополучие для всей Европы на основе наступления рыночного хозяйства.- С. 83, 84.

функцій країн Заходу наочно доводить процес змін у співвідношенні сторін сутності сучасних держав. Загальною тенденцією другої половини ХХ ст. стало зростання соціальної складової державної діяльності і одночасно зменшення частки її класової сутності, внаслідок чого в свідомості більшості громадян суспільно-політичний лад країн Заходу набув легітимності, що супроводжувалось встановленням соціального миру і громадянської злагоди [207]¹⁾.

2. 2. Формування соціального законодавства і права

Як відомо, держава – політична інституція, а не суто юридична категорія. Переведення політичного в правове в ній і зворотний рух – це завжди складний багатоплановий і багатоциклічний процес. Особливого значення він набуває в правовій державі, оскільки дотримання вимоги щодо пріоритетного становища

---

¹⁾ [207] Див.: Четвернин В. А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию / РАН ИГП. - М., 1993. - С. 5.

права несумісне з ситуацією, коли політика починає домінувати над правом. Саме тому заведено акцентувати увагу на вимозі, згідно з якою діяльність соціальної держави не повинна сприйматись як щось більше, ніж засіб відбиття права.

Таке бачення її сутності впливає, зокрема, з принципу соціальної справедливості як основи будь-якого права. Хоча і можна уявити застосування цього принципу до моралі, але для права він все ж таки залишається головною соціально-правовою цінністю. Тому можна погодитися з В.С. Нерсесянцем, який підкреслює, що остання крім правового ніякого іншого регулятивного принципу не має: "Заперечення правового характеру і значення справедливості веде до того, що за справедливості починають видавати яке-небудь неправове начало – вимоги зрівнялівки або привілеїв... Тим самим правове... значення справедливості підміняється певним приватним інтересом і довільним змістом [107]¹⁾".

Виходячи із вищевикладеного, є підстави вимагати, щоб не лише мета соціальної діяльності визначалася правовим рішенням вищого законодавчого органу держави, але й сама ця діяльність (соціальна політика) мала своєю передумовою розвинуту законодавчу базу. До реалізації означеної вимоги теорія і практика державотворення йшли послідовно.

Питання про створення соціального законодавства набуває актуальності в ХІХ ст., коли гостро постає проблема забезпечення соціальної захищеності широким верствам населення і в першу чергу робітничого класу. Розвиток соціального законодавства йшов у двох напрямках [56]²⁾: 1) формування законодавства, яке стосувалося працездатних осіб, і 2) законодавство, яке торкалося непрацездатних. У розвитку першого напрямку, де піонером була Великобританія, можна виділити такі пріоритети і відповідні їм етапи.

1. Визначення кола осіб, які потребують особливого захисту. Спочатку воно охоплювало дітей, підлітків і жінок, однак простежується стійка тенденція поступового підняття віку, який надавав право на захист.

¹⁾ [107] Нерсесянц В. С. Ценность права как триединства свободы, равенства и справедливости // Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление / Отв. ред. В.С. Нерсесянц. - М.: РАН ИГП, 1996. - С. 8.

²⁾ [56] Див.: Итоги науки в теории и практике / Под ред. М.М. Ковалевского, Н.Н. Ланге, Н. Морозова, В.М. Шинкевича. М.: Изд. Т-ва Мир, 1914. - Т. 10. - С. 461-467.

2. Встановлення вибіркового гігієнічно-санітарного нормування умов праці. Так, наприклад, в 1878 р. було прийнято перший консолідований акт, який узагальнив порядок охорони праці. Його нова редакція від 1901 р. забороняла працю дітей віком від 9 до 12 років на фабриках, регламентувала працю підлітків віком від 12 до 14 і від 14 до 18 років, забороняла, за деякими винятками, нічну працю жінок тощо. Для контролю за дотриманням цих вимог призначалися спеціальні фабричні інспектори.

Визначним в історії становлення соціального законодавства і захисту соціально-економічних прав став 1906 р. Тоді вперше шляхом підписання 13-ма країнами Бернської конвенції про заборону нічної праці жінок і вироблення ними білофосфорних сірників було визнано на міжнародному рівні право людини на безпечні умови праці і започаткована міжнародна співпраця в питанні законодавчого регулювання соціальної сфери.

3. Регулювання тривалості робочого дня. Так, якщо закон 1847 р. встановлював 10-годинний робочий день для підлітків і жінок у текстильній промисловості, то у 1908 р. законодавець вперше відмовився від дії "непорушного принципу", який полягав у невторчання держави у відносини між дорослими робітниками і підприємцями, внаслідок чого було встановлено 8,5-годинний робочий день для гірників, який згодом було зменшено до 8 годин у Новій Зеландії.

4. Визначення умов оплати праці. В 1891 р. була зроблена перша спроба встановити в Австралійських колоніях мінімальну зарплату. В 1908 р. встановлення такого мінімуму стало фактом для гірників, а в 1912 р. для них же започаткували принцип примусового регулювання тарифу, який встановлювався змішаною комісією під головуванням представника уряду.

Законодавство, яке регулювало відносини з непрацездатними, також пройшло в своєму розвитку певні етапи, однак тут попереду йшла Німеччина.

1. В 1871 р. в Німеччині було вперше сформульовано принцип громадянської відповідальності підприємця перед робітником за нещасний випадок на ви-

робництві. Обов'язок надання доказів покладался на власника, який звільнявся від відповідальності, якщо доводив виконання всіх працезохоронних заходів.

2. Протягом 1883-1889 рр. у Німеччині було прийнято ряд законів про страхування робітників: страхування на випадок хвороби, обов'язкове страхування від каліцтва, страхування на випадок інвалідності і похилого віку. Іншою характерною рисою цих законів було постійне розширення кола осіб, що здійснюють страхування: підприємці; підприємці і робітники; підприємці, робітники і держава.

У Британській імперії законодавство про страхування почало формуватися з прийняття у 1891 р. закону Ллойда Джорджа про страхування від хвороби і безробіття, що стало революційним кроком у цій сфері. В тому ж році Данія запровадила новий принцип страхування – незалежно від внесків робітник отримував право на державну або комунальну пенсію. В цей же час в імперії закріплюється вік, який надає право на пенсію: від 60 і 65 років відповідно для жінок і чоловіків (або з 16 років для інвалідів) в Австралії; від 65 років при відсутності достатніх засобів до існування і відповідності певним моральним і юридичним вимогам – у Новій Зеландії і 70 років – в Англії.

Характерною рисою соціального законодавства стало поступове розширення сфер регулювання. Наступною проблемою, на яку звертає увагу законодавець, стає безробіття. Ця проблема, що особливо загострилася при капіталізмі, надзвичайно турбувала як філософів, так і політиків-практиків. У "Філософії права" Гегель звернув увагу на небезпеку, яку воно породжує [29]¹⁾. Вона полягає в тому, що безробіття, якщо воно охоплює значну частину суспільства і триває довго, породжує так звану "чернь" або "маргінальні" групи за сучасною термінологією. Остання визначається "пов'язаним з бідністю умонастроєм, внутрішнім обуренням, яке спрямовано проти багатих, проти суспільства, уряду [29]²⁾". Зло, яке "маргінальні" групи уособлюють в собі, полягає в тому, що людина, позбавлена можливості забезпечити своє існування власною працею, втрачає почуття права, далі – почуття необхідності працювати, щоб забезпечити

¹⁾ [29] Див.: Гегель Г. В. Ф. Філософія права. - С. 269-276.

²⁾ [29] Див.: Гегель Г.В.Ф. Філософія права. - С. 271.

себе і свою сім'ю, але при цьому продовжує претендувати на забезпечення свого існування як на своє право [29]¹⁾. Проблема "маргінальних" груп, а відтак і безробіття, яке сприяє його появі, полягає в тому, що якщо громадянське суспільство, правова держава не забезпечать цю частину суспільства роботою або засобами до існування, то вона становитиме для них загрозу.

Наприкінці XIX ст. проблема загострилася в зв'язку з тим, що до цієї частини суспільства апелювало радикальне крило соціалістичного руху. Історія довела, що саме ця частина суспільства, яка в Росії виявилась чисельною, відіграла, можливо, вирішальну роль у подіях жовтня 1917 р. та їх наслідках. В цьому зв'язку варто звернути увагу на досвід Великобританії. Гегель підкреслював, що в Англії навіть останній бідняк вважає, що володіє правом, а відтак і свободою, але в той же час і відповідальністю за своє становище [29]²⁾. Цей феномен, на думку Е. Бьорка, пояснюється усвідомленням кожним свого права і свободи і разом з тим стабільністю суспільства в цілому, яке поступово розвивалося від Великої Хартії вольностей до Білля про права і далі до соціального законодавства [100]³⁾.

Цей приклад ще раз доводить актуальність утвердження в свідомості індивіда і суспільства в цілому принципу верховенства права, пріоритетного значення основних прав і свобод людини.

З моменту свого започаткування держава добробуту була зв'язана вимогами правової державності і ринкової економіки, а тому вона функціонувала як балансуєча система. Це вимагало дуже обережного втручання в соціальну сферу, яка тісно пов'язана з економікою. Старі (феодальні) підходи до вирішення проблеми безробіття наприкінці XIX ст. були вкрай неприйнятними. Рішення, яке прийняли, було обумовлене попередніми кроками держави по регулюванню інших аспектів соціального питання, а відтак було закономірним і розглядалось як елемент комплексної соціальної політики.

---

¹⁾ [29] Див.: Там же.

²⁾ [29] Див.: Там же.

³⁾ [94] Див.: Мигранян А. М. Переосмысливая консерватизм // Вопр. философии. - 1990. - №11. - С. 119.

Перш за все необхідно було вирішити питання про визначення такого соціального явища, як безробіття. Це було зроблено в законі Ллойда Джорджа 1911 р., в якому вказувалось, що "безробіття – це такий стан, при якому достатнє працездатний робітник, не дивлячись на своє бажання, не може знайти роботу за своєю професією, в певному районі і за нормальною середньою оплатою праці. Неможливо не вважати безробітним слюсаря, який відмовляється від земляних робіт або від пропозицій в його сфері діяльності, але за мізерну платню [56]¹⁾". Це визначення стало академічним не лише для практики, але і для теорії і засвідчило демократизм у підході до вирішення проблеми.

Держава вела боротьбу з безробіттям у двох напрямках: 1) шляхом спрямування своїх зусиль на його усунення; і 2) на мінімізацію його шкідливих наслідків. Їх реалізація передбачала діяльність держави, яка була спрямована на надання допомоги робітнику в пошуку роботи. З цією метою створювались біржі праці як спеціалізовані муніципальні органи. В тому разі, коли ситуація загострювалася, передбачалось організувати спеціальні громадські роботи. Паралельно з цими заходами передбачалося здійснювати страхування від безробіття.

Не менш суттєві зміни відбулися в законодавстві, яке регулювало проблему страйків. Погляди законодавця пройшли в своїй еволюції шлях від кримінального переслідування, далі - через ліберальний світогляд, який передбачав невтручання держави в приватні конфлікти на виробництві, і до соціально-демократичної позиції. Так, наприклад, Великобританія в 1824 р. відмовилася від заборони мирних економічних страйків, що було передбачено законом 1799 р. проти робітничих коаліцій. Континентальна Європа здійснила аналогічний крок у другій половині XIX століття.

Ліберальна політика невтручання в приватні промислові конфлікти була реалізована Великобританією згідно з Trade Disputes Act 1906 р. Вона була піддана критиці усіма сторонами. Взаємопов'язаність ланок економіки була настільки значною, що великий конфлікт на одному підприємстві був здатний

---

¹⁾ [56] Див.: Итоги науки в теории и практике. - С. 663, 664.

призвести до паралічу значної частини національної економіки, і відстороненість держави в цьому випадку викликала загальне обурення.

Підхід до вирішення проблеми страйків змінився, коли уряд став сприймати її із соціально-політичної точки зору. До розв'язання конфліктів почали залучати примирні установи: примирні камери або третейські суди, створення яких було ініційовано в 60-х роках XIX ст.

Ретроспективний погляд на історію розвитку соціального законодавства дозволяє дійти висновку про те, що наприкінці XIX ст. було зроблено значний крок у напрямку формування трудового права як самостійної галузі в системі права і відповідного йому законодавства. Не буде значним перебільшенням, якщо скажемо, що в основних напрямках регулювання суспільних відносин воно дійшло до нас майже незмінним. Разом з тим, підкреслює Е. Аннерс, у цей же час у межах трудового права, яке саме ще не завершило процес відокремлення в самостійну галузь, відбувається автономізація постійно зростаючої групи норм, які регламентують питання надання соціальної допомоги [7]¹⁾.

Після Другої світової війни в країнах Заходу складаються сприятливі умови для формування на основі норм, які виокремлюються із трудового, адміністративного, фінансового, цивільного та інших галузей права, самостійної галузі – соціального права. Справжнього розквіту воно досягло в 60-70-ті рр. на етапі прискорення експансії держави добробуту. Сталий характер економічного розвитку, його високі темпи створили ситуацію, яка може бути охарактеризована як ейфорія з приводу віри в безмежні можливості суспільного і перш за все економічного прогресу. В цих умовах держава з готовністю відгукнулася на вимоги населення щодо матеріального забезпечення і більшої рівності.

Зауважимо, що аж до 90-х рр. питання розробки не тільки соціального права, але й права соціального забезпечення радянську правову науку, як правило, не цікавили. Винятком була ініціатива В.С. Андрєєва, який у 1966 р. на симпозіумі з соціального забезпечення у Празі запропонував розглядати право соціального

---

¹⁾ [7] Аннерс Э. История европейского права / Ин-т Европы. - М.: Наука, 1996. - С. 356.

забезпечення як самостійну галузь [96]¹⁾. Однак офіційна наука, яка розвивалася під тиском ідеологічних догм, продовжувала розглядати соціальне законодавство як закономірний продукт розвитку капіталізму, як спробу компромісного вирішення окремих його протиріч [171]²⁾.

Відомо, що для виділення певної сукупності правових норм у самостійну галузь права необхідна наявність двох критеріїв: предмета і методу правового регулювання. У випадку із соціальним правом є всі підстави вважати його самостійною галуззю права.

Хоча на Заході, а останнім часом і деякими правознавцями на теренах СНД, зокрема С.С. Алексеевим, ставиться під сумнів правомірність розгляду предмета правового регулювання як критерію поділу системи права на галузі, думається, все ж таки доцільно дотримуватися традиційного для вітчизняної юридичної науки підходу щодо цього питання. Знаменно, що той же С.С. Алексеев, який "предмет" правового регулювання характеризує в одному випадку фактично як один з "наукових міфів і догм, що нав'язані примітивними і хибними філософськими уявленнями, ідеологічними фантомами [4]³⁾", вимушений разом з тим визнати, що «обумовленість права фактичними відносинами (а також цілями і завданнями... правового регулювання) – факт безперечний, очевидний» і що "у кожній з галузей є «свій предмет», тобто – особливий вид однорідних суспільних відносин [4]⁴⁾".

Вже тривалий час відбувається формування суспільних відносин, які здатні стати предметом соціального права. Якщо наприкінці XIX – на початку XX ст. вони охоплювали питання охорони праці, зайнятості, страхування, окремі моменти питань про освіту і будівництво житла переважно для трудящих і маргінальних груп населення, то в другій половині XX ст. їх коло стало набагато ширшим. На сьогодні вже є підстави розрізняти предмет соціального права, що охоплює, по-перше, питання, пов'язані з соціальним захистом, а саме: зайнятості і умов праці; оплати і охорони праці; соціального і пенсійного забезпечення,

¹⁾ [96] Див.: Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. – С.14.

²⁾ [171] Трудовое право. Энциклопедический справочник / Гл. ред. С.А. Иванов. – М.: Сов. энциклоп. – С.414.

³⁾ [4] Див.: Алексеев С.С. Право : азбука-теория-философия: Опыт комплексного исследования. – С.322.

⁴⁾ [4] Там же. – С.44,322,596.

соціального страхування; охорони здоров'я, виробничого і навколишнього середовища; освіти і професійного навчання тощо. Слід також ще раз підкреслити, що ряд положень соціального права поширила свою дію не лише на громадян, але й на іноземців і осіб без громадянства. Розглядаються питання про здійснення соціального захисту окремих категорій населення: військовослужбовців, державних службовців, мігрантів, біженців, різного роду меншин.

По-друге, це правове регулювання порядку формування і діяльності органів і установ соціального захисту, як державних, так і не державних, а також благодійних організацій.

По-третє, правове регулювання окремих моментів «промислових відносин». Слід зазначити, що регулювання цієї групи відносин не належить до компетенції соціальної держави. Більшою мірою вони притаманні державі добробуту. Мова йде про "соціальні аспекти господарських і фінансових відносин, міжнародне регулювання яких складає правила конкуренції [20]¹⁾". Це відносини, пов'язані із затвердженням податкових, кредитних, валютних та інших пільг, а також скасуванням митних та інших бар'єрів, що перешкоджають створенню міжнародних ринків праці та капіталів. Р.Х. Вільданов підкреслює, що багато заходів держави у соціальній сфері сприяють не лише захисту індивіда, але й позитивно позначаються на ефективному функціонуванні міжнародних ринків праці, допомагають "знижувати вплив різниці соціальних витрат на національному рівні на конкурентоспроможність" тощо [20]²⁾.

Слід визнати, що постійне розширення кола згаданих відносин, які потребують правового регулювання, утворює і збагачує предмет соціального права, робить його зміст більш актуальним.

Соціальне право належить до специфічних галузей, у яких правовий режим (метод правового регулювання) модифікований і пристосований до особливої сфери суспільного життя [4]³⁾.

---

¹⁾ [20] Вильданов Р.Х. Социальная политика и правовое регулирование труда в западноевропейском «Общем рынке» // Совет. государство и право. – 1987. - №8. – С.99,101.

²⁾ [20] Див.: Там же. –С.99.

³⁾ [4] Див.: Алексеев С.С. Право: азбука-теория-философия: Опыт комплексного исследования. –С.46.

Метод соціального права являє собою сукупність прийомів і засобів впливу, які відображають особливості предмета регулювання і забезпечують належну поведінку учасників означених відносин. До найбільш характерних прийомів регулювання соціальних відносин слід віднести: поєднання централізованого і локального регулювання; договірної і законодавчого характеру встановлення прав і обов'язків суб'єктів; судовий порядок застосування санкцій і охорони прав; надання матеріального забезпечення або безкоштовно для отримувача, або безеквівалентно, але нормовано з урахуванням трудового (страхового) стажу або оплатно-нееквівалентно.

Соціальному праву притаманне сполучення двох головних методів правового регулювання : авторитарного і автономного. Як прояв авторитарного методу розглядається законодавча діяльність, яка є однією з провідних форм здійснення функцій соціальною державою. За допомогою соціального законодавства, зазначає О.Є. Мачульська, досягається виключна правова формалізованість поведінки сторін. Усі права і обов'язки суб'єктів визначені законом і не можуть змінюватись за згодою сторін [96]¹⁾.

Аналізуючи дію цього методу в соціальному праві, слід згадати і такий інститут соціальної політики, як перевірка нужденності. Її значення полягає в такому. Перед тим як надати певний вид матеріальної допомоги, відповідні державні органи здійснюють оцінку ситуації, в якій опинився індивід або сім'я, і в межах, що визначені законом, але все ж таки на свій розсуд приймають рішення про надання або відхилення вимоги щодо надання допомоги.

Провідний спеціаліст у галузі соціального права Х. Цахер підкреслює, що "глибинним базисом всієї системи соціального забезпечення є ідея правової держави [31]¹⁾". Внаслідок цього будь-яка соціальна допомога повинна надаватися відповідно до правової норми і в розмірі, які нею визначені. Через це, пише він далі, соціальні гарантії розглядаються як гарантії юридичні, що відображає зв'язок

---

¹⁾ [96] Див.: Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. –С.24.

між правовою і соціальною державністю. Це ще раз доводить значення соціального права для конкретизації принципу соціальної держави.

Діє в соціальному праві і метод автономії, який заснований на рівності сторін і договірних началах. Особливістю процесу формування соціального права є те, що поряд з державою, як законотворчим суб'єктом, функціонують й інші правотворчі суб'єкти. На Заході завжди існували, а у зв'язку з кризою окремих інститутів соціальної держави набули подальшого розвитку недержавні форми соціального забезпечення [95]²⁾. В першу чергу пенсійні програми. Вони, за винятком Великобританії та Японії, є складовою частиною колективних трудових угод. Останні розглядаються як автономна локальна правотворчість профспілок і організацій підприємців, яку держава певним чином легалізує.

Втручання держави в регулювання недержавного соціального забезпечення обумовлене фінансовими міркуваннями. О.Є. Мачульська звертає увагу на аргументацію цього втручання – збереження соціальної стабільності в суспільстві і підтримання необхідного рівня добробуту держави. З цією метою здійснюється передбачена законом щорічна аудиторська перевірка балансів недержавних програм, результат якої засвідчує здатність чи, навпаки, нездатність приватних закладів соціального забезпечення до виконання подальших зобов'язань перед учасниками програм [95]³⁾.

Слід визнати, що це ті очевидні для всіх дії, які мала б здійснити, але не зробила влада в Україні, коли дозволила створювати довірчі товариства. Це значною мірою сприяло порушенню законності в означеній сфері, внаслідок чого значна частина населення зазнала матеріальних збитків.

Крім того, шляхом прийняття законів держава регламентує умови недержавного соціального забезпечення. Зокрема, законом визначаються такі питання: співвідношення з державною системою соціального забезпечення; сфери поши-

---

¹⁾ [31] Див.: Государственное право Германии. –С.70.

²⁾ [95] Див.: Мачульская Е.Е. Негосударственные формы социального обеспечения в зарубежных странах. – М.: РАН ИНИОН, 1995.- 28 с.

³⁾ [95] Див.: Там же. –С.7.

рення програм; рівність умов для чоловіків і жінок; збереження за працівником набутих прав при звільненні; методи фінансування; податки та інвестиції тощо [95]¹⁾.

Методу соціального права притаманна також рівність сторін. Соціальні правовідносини складаються між індивідом (або сім'єю) як управомоченою стороною, якій належить гарантоване право, і зобов'язаною стороною, в ролі якої виступає державний орган. Причому останній, у разі дотримання визначених законом умов, не має права відмовити в призначенні виплат або наданні послуг, які визначені правовими нормами. Рівність сторін дає індивіду свободу вибору щодо видів соціального забезпечення, наприклад право на повний або частковий «вихід» з державної системи соціального забезпечення, або терміну реалізації свого права тощо.

Ще одним критерієм, який у літературі не часто згадується, є сфера реалізації певного природного права людини. Ця позиція впливає із аксіоматичного положення, згідно з яким держава і право покликані служити інтересам людини. Ці інтереси знаходять свій вияв у природних правах. Звідси впливає таке: правові норми слід відносити до тієї чи іншої галузі залежно від того, на обслуговування якого природного права людини вони спрямовані. Так, наприклад, у цивільному праві знайшло втілення право на приватну власність, у земельному – право користування дарами природи. Норми ж соціального права спрямовані на забезпечення цілого комплексу прав, серед яких право на соціальний захист, право на соціальне забезпечення, право на життєвий рівень, який забезпечує здоров'я і добробут індивіда та його сім'ї, тощо. Сфера регулювання цих прав відноситься до предмета правового регулювання соціального права.

Наявність у соціального права власного предмета і методу правового регулювання свідчить про те, що воно дійсно є самостійною галуззю права.

На сьогодні існує низка визначень соціального права. У визначенні Х.Ф. Цахера увага зосереджується на трьох аспектах [203]¹⁾. На його думку, воно:

---

¹⁾ [95] Див.: Мачульская Е.Е. Негосударственные формы социального обеспечения в зарубежных странах. –С.9.

1) служить забезпеченню людської гідності кожного не лише перед загрозою інституціонально-бюрократичного вторгнення, але й у повсякденній боротьбі за гідні людини умови життя; 2) повинно бути гарантом рівності громадян у державі, а забезпечення рівності неможливе без ідеї благоденства; 3) у правовому аспекті воно означає задоволення потреб і розвиток здібностей кожної людини при умові, що цей вільний розвиток індивіда буде гармонійно поєднуватись зі свободою інших осіб.

Інші автори в соціальному праві вбачають систему правових норм, які регулюють порядок здійснення права на платежі на соціальні потреби і допомогу, які визначені соціально-політичною цільовою настановою [24]²⁾.

Однак більш вдалим, мабуть, є підхід М.Кобця, який соціальне право визначає через систему правових норм, за допомогою яких здійснюється правове регулювання соціального захисту людей [67]³⁾.

Загальновідомо, що об'єктивне право заведено розглядати як нормативно-ціннісний регулятор, призначення якого полягає у визначенні, упорядкуванні і охороні існуючих суспільних відносин. З цієї точки зору традиційним було виділяти загальносоціальні функції права (економічну, політичну, ідеологічну або виховну) і власне юридичні (регулятивну і охоронну). Цей поділ зберігає своє значення і на галузевому рівні. Отже, слід погодитись з М. Кобцем у тій частині його міркувань, де він виділяє: 1) політичну функцію соціального права, яка полягає у фіксації в його нормах ключових положень соціальної політики; 2) економічну функцію, яка передбачає вплив права на створення засобів існування людей, розподільчі та перерозподільчі процеси, оплату та охорону праці; 3) соціальну (у вузькому значенні слова) функцію, яка полягає в соціальному захисті людей, і 4) виховну [67]⁴⁾.

¹⁾ [203] Цахер Х.Ф. Социальное право и справедливость / Реф. Султановой А.Д.// РЖ: Обществ. науки за рубежом. –М.: АН СССР ИНИОН, 1990.- №3. – С.9. (Сер.4 Государство и право).

²⁾ [24] Див. : Brockhaus – Enzyklopadie: in 24 bd. – 19., vollig neubearb. Aulf.- Mannheim: Brockhaus, 1993. –Р.531.

³⁾ [67] Див.: Кобец Н.Г. Социальное право: понятие, предмет, функции, система и принципы. –С.16 .

⁴⁾ [67] Див.: Кобец Н.Г Социальное право: понятие, предмет, функции, система и принципы. – С.20-22.

Разом з тим М.Кобець приділяє недостатньо уваги власне юридичним функціям соціального права. Безумовно, значення соціальних функцій як напрямків взаємодії права з іншими соціальними явищами велике і применшувати його немає підстав. Однак не через них, а за допомогою власне юридичних функцій реалізується головне призначення права – регулювання суспільних відносин.

У попередній частині роботи хоча і дещо побіжно, але зроблено аналіз цих функцій, а тому зупинимось лише на розгляді функції, яку деякі автори пропонують включити до цієї ж групи.

Останнім часом ряд російських правознавців запропонували новий підхід до висвітлення функцій права як регулятора. Так, наприклад, передбачається виділити як функцію права "відтворення даної соціальної системи [4]¹⁾". На думку С.С. Алексєєва, розгляд права в такому контексті дає можливість "побачити в ньому соціальну підсистему, яка забезпечує таку безперервну динаміку функціонування суспільства, при якій відповідно до потреби в реалізації начал нормативності досягається постійне стабільне відтворення і, отже, збереження і утвердження виражених у праві соціальних цінностей, умов і механізмів функціонування суспільства [4]²⁾".

Ідея ця нова і потребує серйозної теоретичної розробки, але, безумовно, в ній присутнє конструктивне начало. Розглянемо, як може бути інтерпретована означена функція стосовно соціального права. Громадянське суспільство, як відомо, є складною самокерованою соціальною системою. Його здатність до інтеграції елементів, що складають систему, до саморегулювання та саморозвитку забезпечується завдяки функціонуванню спеціальних підсистем, які діють у вигляді певних механізмів, органів та інститутів. Причому варто зазначити, що система в цілому діє при умові дотримання принципу внутрішньої системної солідарності.

Як системоутворюючий і керуючий компонент виступає соціальна правова держава. Однак частину цієї функції держави "перебирає" на себе право, як під-

¹⁾ [4] Див.: Алексєєв С.С. Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного исследования. – С.314, 315.

²⁾ [4] Там же. – С.314.

система, що відповідає за забезпечення саморегулювання і саморозвиток системи. Право, яке формується громадянським суспільством, але закріплюється, гарантується та захищається державою, в силу своїх властивостей здатне до інтеграції всіх компонентів системи та узгодження їх дій.

З іншого боку, підкреслює С.С. Алексєєв, громадянське суспільство відчуває потребу в організації і упорядкуванні суспільних відносин як до законів природи, так і законів людського суспільства. Це вимагає певної циклічності, повторюваності відносин і процесів, їх безперервності, сталого характеру в усьому суспільному організмі [4]¹⁾, що і забезпечує право. Разом з тим слід визнати, що реалізація цього завдання правом можлива лише при умові розгляду останнього в органічній єдності із законом. Таким чином, здійснюючи законодавчу діяльність, правова держава крім виконання "своїї" функції "бере" на себе виконання і частини функції права. Отже, право дійсно можна розглядати як механізм "відтворення певного соціального ладу".

Оскільки право, його структура – це певною мірою юридичне відображення структури відносин, які складаються в суспільстві, то реалізація означеної функції передбачає розвиток і узгодження функціонування усіх галузей права. Кожна з них відповідає за «відтворення» свого сектора соціальної системи. Виходячи з цієї тези, соціальне право покликано, зокрема, "відтворити", забезпечити безперервне функціонування соціальної державності.

Слід зазначити таке. Той факт, що соціальна держава набуває правової визначеності в соціальному праві, є гарантією того, що, з одного боку, вона не перетвориться на закостенілий, не здатний до саморозвитку організм, а з іншого – що зміст цього конституційного принципу не буде підмінено змістом патерналістичної державності.

Якщо ми визнаємо справедливим підхід, згідно з яким принцип правової держави отримує актуальну конкретизацію шляхом співвідношення ідеї права з

---

¹⁾ [4] Див.: Алексєєв С.С. Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного исследования. – С.317,318.

історичною ситуацією [48]¹⁾, то тим більше він є прийнятним стосовно соціальної держави, в сутності якої політичний аспект отримує свій прояв значно більше, ніж правовий.

Зміна потреб і пріоритетів громадянського суспільства в соціальній сфері викликає зміну відповідних правових норм, що фіксується державою в нормативно-правових актах, з яких складається соціальне законодавство. Таким чином, за допомогою останнього вдається постійно оновлювати зміст соціальної державності шляхом зміни акцентів у соціальних програмах держави, розширення або звуження спектру їх дії тощо. Слід також нагадати і той факт, що соціальна держава діє від імені громадянського суспільства і за його рахунок, а отже, воно через державний бюджет здатне оперативно і серйозно впливати на долю соціальної держави.

Разом з тим слід підкреслити, що соціальне право виступає гарантією того, що соціальна держава не зазнає докорінної зміни своєї сутності. Запорукою тому є цілісність системи права, яка обумовлена єдністю мети і завдань правового регулювання, правових принципів, системи відносин, що регулюються.

Соціальне право знаходиться у відносинах супідрядності з конституційним правом у тому значенні, що останнє визначає основні засади суспільного і державного ладу, включаючи і співвідношення між основними конституційними принципами. Воно визначає вектор розвитку суспільства, але в той же час і усіх галузей права, визначає параметри, за які вони не можуть вийти.

Із зазначеного випливає такий висновок. За умови існування розвинутого і ефективного соціального права вилучення з тексту конституції норми, якою закріплюється статус країни як соціальної держави, означатиме зміну конституційної моделі, однак соціального характеру держава при цьому не позбувається. Для руйнації або докорінної трансформації останньої потрібно змінити покладені в основу соціального права принципи соціальної держави, а це дуже складний процес, оскільки вони пронизують усю правову матерію цієї галузі права.

---

¹⁾ [48] Заєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду.- К.: Парламентське вид-во,1999. - С. 97,98.

Це, зокрема, означає, що для розбудови соціальної держави, як і держави правової, не достатньо лише проголосити країну такою. Не менш важливо, щоб у правовій матерії, в якій отримує конкретизацію соціальна держава, набули прояву її ключові принципи. В цьому випадку право дійсно буде здатне не лише «відтворювати» зафіксований у конституції державний лад, але стане надійною гарантією від його руйнації. При наявності в самому праві і законодавстві внутрішніх захисних механізмів, а також за умови ефективної діяльності конституційного правосуддя це здійснити буде дуже важко.

З викладеного випливає, що визнання за правом функції "відтворення соціальної системи" дійсно здатне розкрити нові аспекти в баченні сутності і призначення права, а також у правовій природі соціальної держави.

Соціальне право являє собою цілісне, системне утворення – сукупність правових норм, що знаходяться в певному зв'язку між собою (супідрядності, координації, функціональної залежності тощо). Правовим нормам різною мірою притаманна властивість виступати регулятором суспільних відносин: так, наприклад, одні з них здатні "відображувати загальні принципові положення, які однаковою мірою відносяться до всього комплексу суспільних відносин в цілому [96]¹⁾", а інші – "закріплювати правило, що стосується лише одного виду відносин, які входять до предмета галузі [96]²⁾". Тому в системі соціального законодавства заведено відповідно виділяти загальну і особливу частини [24]³⁾.

Зміст Загальної частини соціального кодексу складають норми права, які визначають поняття, предмет і метод, принципи і завдання правового регулювання відносин у сфері соціального захисту; соціальні стандарти і особливості соціального захисту; фіксують основні соціально-економічні права; закріплюють основні засади соціальної політики держави.

Натомість до Особливої частини кодексу відносяться норми, які утворюють у складі соціального права низку інститутів. А саме: соціального забезпечення,

¹⁾ [96] Див.: Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. – С.27.

²⁾ [96] Там же. – С.27.

³⁾ [24] Див.: Brockhaus – Enzyklopädie. – P.531,532.

соціального страхування і пенсійного забезпечення; охорони здоров'я, праці; зайнятості; соціального захисту окремих категорій населення, а також норми, які закріплюють правовий статус і функції державних та суспільних органів і служб соціального захисту; правове становище благодійних організацій.

В цьому зв'язку слід зауважити, що в країнах, які донедавна вважалися соціалістичними, наприклад в Україні, відбувається формування права соціального забезпечення в широкому значенні цього поняття, що відповідає змісту статей 17, ч.5 і 46 Конституції України, свідченням чого стало прийняття Верховною Радою низки законів [135;136;137;138;139]¹⁾.

У той час як ми обговорюємо питання про необхідність формування нової галузі права, країни Заходу давно зайняті проблемами створення міжнародного, зокрема Європейського соціального права (ЄСП). Б.Топорнін вважає, що специфіка соціальної політики Європейського союзу (ЄС) полягає у відсутності як єдиної соціальної політики, так і права, що її регулює, а також у тому, що всю відповідальність за забезпечення соціальних прав несуть країни-члени [181]²⁾. Щодо останнього положення, то, дійсно, виконання основних заходів по забезпеченню високого рівня захищеності припадає на національні уряди. Однак у цілому з позицією Б. Топорніна погодитися не можна.

Римський договір про створення Європейського економічного союзу (ЄЕС) (1957 р.) поклав початок інтеграційним процесам в Європі. Він, зокрема, визначив межі правотворчої діяльності ЄЕС з питань праці і трудових відносин, встановив норми, які стали основою для формування Європейського трудового права. Починаючи з 70-х рр. до об'єктів інтеграційної діяльності ЄС була віднесена і соціальна сфера, внаслідок чого вона була піддана правовому регулюванню.

¹⁾ [135] Див.: Про основи соціальної захищеності інвалідів в Українській РСР: Закон Української РСР від 21.03.91 // Відом. Верхов. Ради України. –1991. -№21. –Ст.252; [136] Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні: Закон України від 16.12.93// Відом. Верхов. Ради України. –1994. -№4. –Ст.18; [137] Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.91// Відом. Верхов. Ради України. –1992. -№15. –Ст.190; [138] Про статус ветеранів військової служби та їх соціальний захист: Закон України від 24.03.98// Відом. Верхов. Ради України. -1998. -№40-41. Ст.249; [139] Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 19.12.91// Відом. Верхов. Ради України. –1992. -№13. –Ст.178.

²⁾ [181] Див.: Топорнін Б.Н. Европейское право: Учеб. – М.: Юристъ, 1998. – С.176.

Темпи розвитку ЄЕС були настільки вражаючими, що це дало підстави вже на початку 80-х рр. визнати його нарівні з міжнародним господарським і трудовим правом провідною галуззю євро-пейського права. Воно охопило "достатньо широке коло суспільних відносин публічного і приватного плану – від питань, які мають найбільш загальний характер і найзагальніший зв'язок з соціальними і трудовими відносинами... до специфічних соціально-правових проблем, які безпосередньо торкаються взаємовідносин між працею і капіталом [20]¹⁾". Розбудова "соціальної" Європи стала провідною ідеєю нового етапу європейської інтеграції після підписання Маастрихтського договору (1991 р.) і прийняття Європейською Радою Амстердамських договорів, що доповнили Маастрихтський договір низкою документів з соціальних проблем. Саме з фактом прийняття цих документів пов'язується завершення процесу створення європейського соціального законодавства, а відтак правової конкретизації європейської соціальної моделі.

Свого оформлення і закріплення соціальне право набуває в галузевому законодавстві. У Франції і ФРН, як і в масштабі всієї Європи, існує традиція щодо розробки і прийняття консолідованого нормативного акта – соціального кодексу. Так, в 1950 р. Парламентська Асамблея Ради Європи висловила на користь створення "Європейського кодексу соціального забезпечення, ефективність якого була б виражена не в стандартизації законодавства з соціального забезпечення в різних країнах, а в підведенні різними методами соціального забезпечення кожної країни до еквівалентно більш високого рівня [169]²⁾".

Норми цього документа, як і більшості актів ЄС, які за змістом і юридичним характером дещо нагадують акти федеральної влади, є модельними нормами для законодавців країн-членів. Вони, як і норми Конвенції МОП №102 (1952 р.) про мінімальні норми соціального забезпечення, визначають ті мінімальні соціальні стандарти, нижче яких жодна країна не може опуститись. В 1993 р. цей кодекс

---

¹⁾ [20] Див.: Вильданов Р.Х. Социальная политика и правовое регулирование труда в западноевропейском «Общем рынке». – С.99.

²⁾ [169] Социальные права человека: Документы и материалы Совета Европы / Сост. М.А.Ткач. – М.,1996. – Ч.1. – С.26.

було прийнято в новій редакції, що дозволило підняти рівень соціальних стандартів, значно розширити коло осіб, на яких він поширював свою дію, тощо.

Досвід по створенню цього кодексу було використано на національному рівні. В 1975 р. ФРН приступила до створення власного Соціального кодексу – була прийнята його загальна частина. В ній, зокрема, зазначалося, що він призначений сприяти реалізації соціальної справедливості і забезпеченості з метою гарантувати людині гідне існування, можливість вільно розвиватися, отримувати засоби до існування шляхом вільного вибору діяльності, попередження або компенсації особливо важких умов життя через соціальну допомогу тощо [173]¹⁾. На сьогодні Соціальний кодекс ФРН складається з 10 глав, серед яких є глави, що визначають загальні положення соціального страхування; глави про адміністративні процедури, які забезпечують соціальні права; про особи і установи, які зобов'язані надавати соціальну допомогу, тощо [24]²⁾.

Кодифікація соціального законодавства дозволяє уникнути дублювання правових норм і протиріч між ними, робить прозорою існуючу систему пільг, спрощує для громадян і органів, які займаються правозастосовчою діяльністю, користування відповідними нормами.

В контексті вирішення питання щодо розбудови відповідної галузі права в Україні надзвичайної актуальності набуває робота з кодифікації вітчизняного соціального законодавства. Під час цієї роботи можна не лише здійснити класифікацію нормативних актів, але суттєво оновити принципи права, прийняти нові правові норми, які адекватно ситуації регулюють соціальні відносини, внести зміни в нині діючі, скасувати застарілі норми.

Норми, закріплені у національному соціальному законодавстві, доповнюються, з одного боку, нормами ЄЕС (регламенти, директиви, рекомендації Ради Європи). З іншого боку, не менш значущими є концепції МОП. Використання цих норм в процесі правового регулювання соціальної сфери допомагає досягненню гармонізації і координації національного законодавства в

¹⁾ [173] Див.: Танчев Е. Проблеми на социалната държава в модерния конституционализъм. – С.5.

²⁾ [24] Див.: Brockhaus – Enzyklopedie. – P.531,532.

питаннях збереження набутих соціально-економічних прав у процесі міграції робочої сили і пенсіонерів, рівності прав у сфері соціального забезпечення.

Підсумовуючи вищезазначене, слід визнати таке.

1. Соціальне право є основою конкретизації соціальної державності. В ньому отримують своє закріплення притаманні їй принципи і функції, основні соціально-економічні права, а також порядок їх реалізації, гарантії їх захисту.

2. Зворотний зв'язок полягає в тому, що конституційне визнання держави соціальною створює необхідні правові передумови для легітимації соціального права як самостійної галузі системи права.

3. Соціальне право утворює ту ланку, за допомогою якої досягається узгодження і взаємодія між правовою і соціальною державою, між соціальною державою і ринковою економікою.

4. Соціальне право в правовій державі виступає передумовою діяльності державних, суспільних організацій і приватних осіб в соціальній сфері.

2.3. Розбудова соціальної держави в Україні: сучасний стан і перспективи

Однією з головних тенденцій процесу розвитку державності в сучасному світі є поступове сприйняття людством напрацьованих прогресивною політико-правовою думкою надбань і особливо таких загальнолюдських цінностей, як демократія, права і свободи людини, гуманний і справедливий правопорядок. Наслідком цього процесу стало формування і конституційне закріплення концепції демократичної, соціальної правової держави як синтезованого відображення загальнолюдського призначення останньої.

З часів проголошення Декларації про державний суверенітет ця тенденція почала діставати вияв і в Україні. Концепція соціальної держави стала складовою частиною української державницької ідеології [116]¹⁾. Проголошення в Конституції України як соціальної держави зумовлює необхідність розвитку її конституційної моделі. Ця модель, її зміст, який визначається системою притаманних соціальній державі рис і принципів, має стати предметом більш пильної уваги з боку наших правознавців.

Як зазначалося, соціальна держава може розглядатися як теорія і як практика, що спирається на конституційне проголошення країни соціальною. Оскільки Конституція, проголосивши Україну соціальною державою, закріпила не стільки реальний, скільки бажаний стан держави, то аналізу може бути піддана тільки її теоретична конструкція.

Загальновідомо, що теорія, якщо вона претендує на вирішення найбільш актуальних проблем суспільного життя, має спиратися на історичні національні традиції. Їх наявність значною мірою обумовлює успіх реалізації такої теорії. Стосовно соціальної держави можна констатувати, що в Україні такі традиції існують.

---

¹⁾ [116] Основні напрями соціальної політики на 1997 – 2000 рр. Затверджені Указом Президента України від 18 жовтня 1997 р. №1156/97 // Урядовий кур'єр. – 1997. - №202-203.

Постановці питання про необхідність доповнення основних засад державного ладу України принципом соціальної держави сприяло усвідомлення суспільством думки про необхідність поряд з обстоюванням основних прав і свобод людини вживати дійових заходів, які були б спрямовані на вирішення соціальних проблем.

Такі зміни в суспільній свідомості стали можливими завдяки філософським пошукам і діяльності Г. Сковороди, Т. Шевченка, М. Драгоманова, М. Палієнка, М. Грушевського, В. Вінниченка та інших. Одні з них більше акцентували увагу на праві кожної людини на гідні умови життя, відстоюючи ідею активного втручання держави в соціальні і економічні відносини. Інші, навпаки, піддавали критиці саме прояви патерналістичної турботи держави про своїх громадян і передусім надавали пріоритетного значення свободі особистості, принципу формальної рівності.

Результати цих пошуків протягом історії державотворення в Україні знаходили своє відображення в політико-правових актах держави (Пакт конституційних законів і вільностей Війська Запорозького, Конституція П. Орлика 1710 р., 3 і 4 Універсали Центральної Ради, Конституція УНР 1918 р., Конституції УРСР 1919, 1937, 1978 рр.), а також у програмах політичних партій. Проведений на основі вивчення цих документів аналіз процесу становлення конституціоналізму в Україні дозволяє зробити висновок про існування впродовж ХІХ-ХХ століть декількох основних напрямів його розвитку.

Консервативний напрямок пов'язаний з ім'ям гетьмана П. Скоропадського. Дослідження виданих ним "Законів про тимчасовий державний устрій", "Грамоти до всього українського народу" дозволяє стверджувати, що за часів гетьманщини не було зроблено кроків по затвердженню ані принципів демократії, ані принципів правової держави, ні тим більше принципів держави соціальної. Фактично мала спроба консервації підвалин дореволюційного суспільного устрою шляхом скасування демократичних основ УНР і прогресивних започаткувань у сфері економіки і соціальної політики.

Ілюзорними виявилися сподівання на те, що в умовах, коли старий суспільний лад остаточно втратив свою функціональність, коли між формою і змістом суспільного життя відсутня відповідність, коли революційно змінилась суспільна правосвідомість, вдасться зберегти "status quo" по відношенню до неорганічного, такого, що втратив свою цінність в уяві більшості населення історичного організму. За цих обставин, зазначав М. Палиєнко, прихильники нового права, ще не існуючого, але бажаного, які складають більшість у суспільстві, неодмінно зруйнують згубну для них правову оболонку, державний устрій, який її штучно утримує, і відкриють шлях для формування нового правопорядку, який відповідає характеру і рівню розвитку суспільної правосвідомості [118]¹⁾.

Соціалістичний напрямок. Спроба його реалізації була здійснена за часів СРСР. Її наслідки відомі і не потребують додаткового обговорення, тим більше, що безпосереднього відношення до розбудови соціальної держави він не має.

Ліберальний напрямок наприкінці ХІХ ст. репрезентував М. Драгоманов. В його проекті "Вольный союз – вільна спілка" (1884 р.) акцентувалась увага на ідеях про пріоритетне значення прав і свобод людини; на критиці централізму і відстоюванні ідеї про розвиток місцевого самоврядування; на необхідності проведення соціальної політики держави, яка б "...пом'якшувала, а не знищувала зовсім несправедливості сучасного економічного устрою, заснованого на приватній власності [165]²⁾".

В ХХ ст. окремі положення ліберальної концепції знайшли широке застосування в практиці багатьох політичних сил. Наприклад, ідеї лібералізму чітко простежуються в проектах конституції УНР – "Проекті Правительственной Комісії по виробленню Конституції Української держави" і проекті професора О.Ейхельмана. В них, зокрема, закріплювалися традиційні для багатьох конституцій буржуазного зразка положення про захист приватної власності, яка повинна слугувати

¹⁾ [118] Палиєнко Н. Правовое государство и конституционализм // Вест. права: Журн. юр. о-ва при императ. СПб. у-те, 1906. – Кн.1. –С.167.

²⁾ [156] Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К.: "Знання" України, 1993. – 192 с.

суспільному прогресу, та її спадковість; про демократичну республіку на засадах парламентаризму. В той же час у цих документах фіксувалися такі напрямки діяльності держави, як турбота про здоров'я, життя, охорону праці неповнолітніх і жінок під час материнства; здійснення державного контролю в сфері трудових відносин; матеріальна підтримка певних соціально вразливих категорій населення. Фактично мова йшла про конституційне закріплення права цих категорій населення на захист своїх соціально-економічних прав з боку держави.

Аналіз цих положень, взятих у своїй єдності і взаємозв'язку, дозволяє зроби-ти висновок про те, що конституційні проекти УНР містили в собі більшість принципів і положень, які згодом стали властивими соціальній правовій державі.

Відродження ліберально-демократичної традиції в конституціоналізмі стало можливим завдяки вибороною Україною незалежності. Ключові ідеї та цінності ліберальної демократії стали невід'ємними складовими частинами Декларації про державний суверенітет, Конституційного договору між Верховною Радою і Президентом України, офіційного проекту конституції, що виносився на всенародне обговорення, і, нарешті, Конституції України 1996 р. Разом з тим необхідно підкреслити, що повернення до ліберально-демократичної концепції суспільного розвитку відбулося в її оновленому, збагаченому соціальними началами вигляді. Про це свідчить стаття 1 Конституції, в якій Україна проголошена демократичною, соціальною, правовою державою, та ряд інших статей.

Як відомо, соціальна держава як принцип конституційного ладу в радянські часи юридичною наукою не розроблявся. Не досліджувався він і під час горбачовської "перебудови", навпаки, в наукових колах обговорювалась виключно концепція "соціалістичної правової держави". Таким чином, слід визнати, що наміри ряду законодавців по започаткуванню нового конституційного принципу не мали належного наукового обґрунтування, а тому як окремими народними депутатами, так і багатьма юристами були сприйняті неоднозначно. Крім того, ці наміри зустріли протидію з боку закордонних радників і консультантів, які рішуче заперечували проти надання конституційного статусу соціально-економічним

правам. Все це дало підстави В.В. Копейчикову і М.І. Козюбри напередодні прийняття Конституції визнати, що більш за все заперечень викликали саме наміри конституційного закріплення статусу України як соціальної держави [80;71]¹⁾.

З огляду на ситуацію, що склалася, з урахуванням того факту, що становлення вказаного принципу буде відбуватися не за традиційним сценарієм, стало очевидним – розбудова соціальної державності в Україні повинна супроводжуватися значними теоретичними пошуками.

Конкретизації поняття "соціальна держава", усвідомленню його сутності і популяризації сприяло наукове обговорення означеної категорії, яке відбулося під час розробки чинної Конституції за участю В.В. Копейчикова, П.М. Рабіновича, М.І. Козюбри [71;80;142;144]²⁾. Внесок цих вчених у процес становлення соціальної держави в Україні полягає у висуненні і певною мірою обґрунтуванні низки положень, які мають не тільки теоретичне, але і прикладне значення. Мова іде про таке.

1. Суттєвою новацією в теорії соціальної держави стало висунення тези про необхідність її дослідження в контексті розгляду питання еволюції громадянського суспільства. Було підкреслено недоречність протиставлення цих двох понять [80;142]³⁾.

2. Соціальну державу було запропоновано вивчати у єдності з правовою державою, оскільки вони є різними аспектами історично нового типу держави (держави соціально-демократичної орієнтації), що має перехідний характер [142]⁴⁾.

3. Було звернуто увагу на існування в межах такої держави двох її різновидів: а) держав, які існують у промислово розвинутих країнах соціально орієн-

¹⁾ [80] Копейчиков В.В. Про теоретичні засади конституційного ладу (згідно з проектом Конституції України, який винесено на всенародне обговорення) // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1993. – №1. – С.29; [71] Козюбра М.І. Державна влада: межі здійснення та форма організації (політико-правові аспекти // Укр. право. –1995. –Число 1. – С.5.

²⁾ [71] Див.: Там же. – С.5-8; [80] Див.: Копейчиков В.В. Про теоретичні засади конституційного ладу (згідно з проектом Конституції України, який винесено на всенародне обговорення). –С.27-30; [142] Див.: Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави. –С.43-48; [144] Див.: Рабінович П.М. Соціальна держава. –С.374.

³⁾ [80] Див.: Копейчиков В.В. Про теоретичні засади конституційного ладу (згідно з проектом Конституції України, який винесено на всенародне обговорення). – С.30; [142] Див.: Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави. –С.43-45.

⁴⁾ [142] Див.: Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави. – С.45,46.

тованого капіталізму; б) держав, які існують у країнах, що переходять від авторитарно-бюрократичного до демократичного, соціально-правового ладу [142]¹⁾.

Віднесення України до другого різновиду обумовлює специфіку розбудови соціальної держави в ній. У країнах Заходу соціальна держава традиційно виникає як характеристика правової держави, що знаменує собою початок якісно нового етапу в процесі розвитку останньої. В Україні становлення демократичної, правової державності відбувається в умовах, коли соціальні начала вже набули сталого характеру, є надзвичайно розвинутими, однак потребують суттєвого оновлення. Тобто, зазначає М.І.Козюбра, в Україні не демократичні і правові засади державного ладу збагачуються соціально змістовними положеннями, а, навпаки, соціальна характеристика держави доповнюється «двома іншими її аспектами, що визначають її як правову і демократичну державу» [71]²⁾.

4. З огляду на цю ситуацію намітилося два підходи відносно назви означеної держави. Якщо В.В. Копейчиков і М.І. Козюбра дотримувалися сталої, притаманної Європі формули «демократична, соціальна правова держава», то П.М. Рабінович запропонував назву "держава соціальної демократії" або "держава соціально-демократичної орієнтації" [71;80;142]³⁾.

На користь останнього терміна свідчило те, що він значно точніше визначав сутність Української держави на перехідному етапі її розвитку. Однак порівняно з позицією В.В. Копейчикова і М.І. Козюбри формула П.М. Рабіновича була позбавлена юридичної сили, а отже фактично не зобов'язувала владу безумовно до проведення соціально змістовної політики. Очевидно цей факт став вирішальним для законодавця при прийнятті відповідної конституційної норми.

5. Без перебільшення можна сказати, що в працях цих провідних вчених пролунав консолідований заклик вітчизняної юридичної науки щодо необхідності взяти концепцію "демократичної, соціальної правової держави" на "озброєння

¹⁾ [142] Див.: Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави. – С.46.

²⁾ [71] Див.: Козюбра М.І. Державна влада: межі здійснення та форма організації (політико-правові аспекти). – С.7.

³⁾ [71] Див.: Там же. – С.5; [80] Див.: Копейчиков В.В. Про теоретичні засади конституційного ладу (згідно з проектом Конституції України, який винесено на всенародне обговорення). –С.28; [142] Див.: Там же. – С.45.

державною владою незалежно від її політичного забарвлення [71]¹⁾", який був почутий і сприйнятий законодавцем.

Визнання на конституційному рівні соціального статусу держави ознаменувало собою початок нового етапу в процесі становлення соціальної держави в Україні. Головним завданням цього етапу слід вважати визначення основних напрямів її розбудови.

Перший з напрямів пов'язаний з необхідністю розвитку вітчизняної концепції соціальної держави. Не дивлячись на те, що намір розбудувати Україну як соціальну, правову державу було продекларовано ще на початку 90-х рр., такої концепції досі не існує. Труднощі її розробки певною мірою пояснюються складністю державно-правових явищ перехідного періоду. Недостатньо інтенсивний розвиток їх сутності, повільне народження в них нового і відмирання старих інститутів і механізмів, що втратили свою функціональність, робить до певної міри марним розгляд цих явищ, зокрема соціальної держави, в традиційно догматичному плані.

Стосовно України це важко зробити і з іншої причини. Аналіз конституційних положень засвідчує серйозні недоліки, які допущені при формулюванні положення про соціальну державу. Законодавець створив проблему її тлумачення. Справа в тому, що стаття 1 Конституції України передбачає можливість існування соціальної держави як абсолютно незалежного від правової держави принципу конституційного ладу. Прецедент в цьому питанні створила Словенія (ст.2 Конституції 1991 р.). Це стало істотною новацією в конституційній теорії і практиці з часів започаткування соціальної держави. Проблема полягає в тому, що серед вчених раніше обговорювалося питання про можливість її функціонування як абсолютно незалежного від інших конституційних засад справедливого співжиття принципу. Однак оскільки в цьому випадку навіть за умови ретельної перевірки усіх аргументів соціальна держава не проявляє свою

---

¹⁾ [71] Див.: Козюбра М.І. Державна влада: межі здійснення та форми організації (політико-правові аспекти). – С.8.

сутність з необхідною ясністю, на що вказує О. Хьоффе, то від такого способу її закріплення теорія і практика відмовилися [198]¹⁾.

Ситуація, що склалася, певною мірою пояснюється тим, що в Україні фактично соціальний аспект доповнюється правовим, а не навпаки. Однак оскільки фундаментальним принципом Конституції визнано верховенство права, то розбудові правової держави має бути надано пріоритетного значення. Функціонування ж соціальної держави необхідно розцінювати як діяльність, метою якої є сприяти становленню громадянського суспільства і демократичної, правової держави. Відступ від такого підходу при формуванні вітчизняної концепції означатиме її невідповідність меті започаткування соціальної держави, її сутності і призначенню.

Значно імовірнішим виглядає інше пояснення. Враховуючи обставини прийняття Конституції, з великою часткою вірогідності можна зробити припущення про те, що в обговорюваному випадку мова повинна йти про технічний «брак» у законотворчому процесі. Тому немає підстави вважати, що соціальна держава в Україні набула нетрадиційної форми буття. В цьому разі кращим виходом з означеної ситуації слід визнати такий. З метою досягнення внутрішнього узгодження конституційних принципів, а також забезпечення комплексного, системного впливу на різні сфери суспільних відносин внести до статті 1 і до 5 абзацу Преамбули Конституції зміни, які б полягали у вилученні розділового знаку (коми) між словами "соціальна" і "правова держава".

Такому кроку законодавця разом з тим має передувати наукове обговорення означеної проблеми. З цією метою слід визнати доречним проведення науково-практичної конференції за участю народних депутатів, суддів Конституційного Суду, провідних вчених-юристів, а також спеціалістів з державного права ФРН, Франції, Іспанії. Отримані висновки могли б стати основою для обґрунтування відповідної ініціативи Верховної Ради України, а також висновків Конституційного Суду України з цього питання.

---

¹⁾ [198] Див.: Хьоффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства. – С.297-298.

Одним з головних напрямків розбудови соціальної держави необхідно визнати захист конституційної норми, що закріплює соціальний статус України, від змін і політичної кон'юнктури. А.П. Заєць це пояснює тим, що соціальна держава та інші фундаментальні конституційні чинники формують "основу конституційно-правового ладу, надають державі організаційний вигляд, унормовують і обмежують її [48]¹⁾". Ю.М.Тодика, крім того, підкреслює, що "саме принципи основ конституційного ладу для Конституційного Суду України є критерієм законності або незаконності дій... передусім владних структур [180]²⁾".

Аналіз Конституції дозволяє зробити висновок про те, що міра гарантованості і захищеності її основних засад неоднакова. Стаття 157 не допускає зміни лише положень щодо незалежності і цілісності держави, а також скасування чи обмеження прав і свобод людини. Разом з тим демократичний, соціальний і правовий статус України може бути підданий перегляду. Думається, це є недоліком Конституції, який необхідно усунути. Необхідно намагатися досягти максимальної стабільності і захищеності основ конституційного ладу держави. З цією метою слід розглянути доцільність внесення відповідних змін до тексту статті 157 Конституції України.

Не менш важливим напрямом повинно бути визнано переборення правового нігілізму. Однією з причин того, що українському суспільству став притаманний правовий нігілізм, є тривале перебування України в складі Російської імперії, а згодом – СРСР, яким було притаманне негативне ставлення до права і закону. З огляду на це слід зазначити: значна частина суспільства досі скептично ставиться до думки, що закріплені у Конституції цінності можуть прижитися в наших умовах і позитивно впливати на процес вирішення наявних проблем. На жаль, необхідно підкреслити, що ідея розбудови України як соціальної держави не стала цільовою настановою діяльності як тих, хто перебуває при владі, так і тих, хто прагне її здобути.

---

¹⁾ [48] Див.: Заєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. - С.93.

²⁾ [180] Див.: Тодика Ю.Н. Основы конституционного строя Украины. – С.17.

За цих обставин вітчизняна наука, яка свого часу зробила великий внесок у процес сприйняття суспільством ідей невідчужуваності прав людини, верховенства права, правової держави, демократії, має сьогодні розглядати як своє завдання вимогу щодо розробки вітчизняної концепції соціальної держави і її популяризації на всіх рівнях.

Першорядного місця серед напрямів заслуговує формування соціального законодавства. Тут перед вітчизняною юридичною наукою постало ряд завдань. Одним з головних серед них є забезпечення подальшого розвитку положення про соціальний характер держави. В контексті цього завдання надзвичайно актуальним виглядає проведення наукового обговорення питання щодо концепції формування соціального права як способу досягнення розгорнутої правової конкретизації соціальної держави. Думається, що в майбутньому соціальне право має посісти чільне місце у вітчизняній системі права.

Таке обговорення можна було б провести в рамках міжнародної науково-практичної конференції під патронажем профільного Комітету Верховної Ради України з питань соціальної політики і праці, міністерства праці і соціальної політики, профспілок. Підсумком роботи такої конференції мало б стати визначення позиції вітчизняної юридичної науки з питання прийнятності для України концепції соціального права, яка теоретично обгрунтована і практично реалізована в європейських країнах, що визнають себе соціальними.

Поряд з цим необхідно вирішити і питання щодо правонаступництва і запозичення в соціальному праві. Чинне соціальне законодавство неоднорідне. Воно містить у собі не лише нормативні акти, які набули чинності після 1996 р., але й такі, причому в переважній більшості, які були прийняті раніше. Це є однією з причин наявності протиріч між новими інтересами і потребами суспільства і правовими нормами, які або застаріли, або неадекватно ситуації регулюють соціальні відносини. До цієї проблеми неодноразово приверталася увага як законодавчого органу держави, так і вітчизняних науковців [146;149]¹⁾. З цього

---

¹⁾ [146] Рекомендації семінару «Європейська соціальна хартія» // Соціальна політика і соц. робота. – 1998. - №3. – С.9,10; [149] Рекомендации парламентских слушаний о неотложных мерах по исполнению законодательства по

приводу слід ззначити, що немає підстав відмовлятися від сприйняття прогресивних підходів до вирішення соціальних проблем, які були напрацьовані і отримали своє закріплення в радянському законодавстві. Разом з тим не слід уникати і критичного запозичення зарубіжного досвіду з метою переорієнтації вітчизняного соціального законодавства на міжнародні, в першу чергу європейські правові стандарти. Дедалі більше набуває актуальності завдання приведення чинного соціального законодавства у відповідність як до вимог Конституції, так і до положень тих міжнародно-правових актів, до яких Україна має намір приєднатися.

З метою виконання цього завдання необхідно прийняти в новій редакції Кодекс законів про працю, Житловий кодекс України, закони, що регулюють соціальний захист окремих верств і груп населення, а також прийняти ряд нових законів, зокрема, Закони України "Про соціальну допомогу", "Про обов'язкове медичне страхування", "Про міграцію" тощо, а також Програму запобігання бідності і Програму компенсації знецінених вкладів громадян.

Досягнення цієї мети передбачає підвищення ефективності роботи Верховної Ради, яка має в більшій мірі враховувати соціальну проблематику при складанні плану законодавчої діяльності. До цієї проблеми має бути привернена і увага Президента України. Як гарант додержання прав і свобод людини, він, маючи право визначати законопроекти невідкладними, відповідно до статті 3 Конституції повинен більш активно брати участь у формуванні не лише економічного, але й соціального законодавства.

Якщо відокремлення соціального права як самостійної галузі в системі права України поки що є дискусійним, то створення нової галузі законодавства – соціального законодавства, думається, є своєчасним і доцільним. Тому проведення систематизації (кодифікації) соціального законодавства слід розцінювати як ще один з напрямів втілення в життя положення про соціальну державу.

В контексті вирішення цієї проблеми повинно бути розглянуто питання щодо розробки і прийняття Соціального кодексу. Можливість його створення передбачена п.6 ст.92 Конституції, де сказано, що виключно законом визначаються основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення [78]¹⁾, а як відомо, прийняття основ і основних начал законодавства розглядається як один з головних видів кодифікації.

Важливим чинником, що традиційно позитивно впливає на процес становлення соціальної держави, слід визнати діяльність суду. Справедливість такого твердження стосовно України засвідчують ряд рішень Конституційного Суду України, які були прийняті останнім часом [151;152;153;154]²⁾. Виходячи з цього, ще одним напрямом, реалізація якого буде сприяти розбудові соціальної держави, необхідно визнати завершення процесу реформування судової системи України. В цьому зв'язку необхідно обговорити можливість створення спеціалізованих трудового і соціального судів, що не протирічить ч.2 ст.125 Конституції України. Доцільність такого кроку засвідчує, з одного боку, позитивний досвід країн Заходу з цього питання, а з іншого – незадовільна робота існуючих судів щодо захисту соціально-економічних прав людини. Це сприяло б реалізації в повному обсязі конституційного права на судовий захист, зробило б діяльність суду більш ефективною і оперативною, а для громадян – доступною.

Підводячи підсумок сказаному, слід зазначити таке.

¹⁾ [78] Див.: Конституція України. – С.26.

²⁾ [151] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Міністерства внутрішніх справ України і Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень частини 6 статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини 7 статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» // Офіц. вісн. України. – 1999. -№27. – С.177-182; [152] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24,58,59,60,93,190¹ Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) // Офіц.вісн. України.-2000.-№ 4.-Ст.126; [153] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень пункту 6 статті 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», частини 4 і 5 статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини 6 статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» // Офіц. вісн. України. –1999. -№24. – С.180-191; [154] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 66 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку платних послуг, які надаються в державних закладах охорони здоров'я та вищих медичних закладах освіти» // Офіц. вісн. України. – 1998. -№50. – С.119-123.

1. Конституція України проголошує державу соціальною, закріплює широке коло соціально-економічних прав людини, а також основні її принципи, які отримують свою конкретизацію в Основних напрямках соціальної політики на 1997-2000 рр. та в Посланні Президента України "Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 роки" Верховній Раді України 2000 р. Інтерпретація їх змісту відповідає сутності соціальної держави, менталітету Українського народу, його традиціям і потребам перехідного періоду.

2. Українська модель соціалістичної держави в цілому відповідає загальноєвропейській традиції, однак є потреба уточнення співвідношення соціальної і правової держави в ній.

3. Проголошенням України соціальною державою створені лише правові передумови для її подальшої реалізації. Наступним кроком на шляху розбудови соціальної держави має стати формування соціального права, в якому вона отримує розгорнуту правову конкретизацію, і відповідного йому соціального законодавства.

4. Важливим заходом, спрямованим на захист соціальної держави як одного з принципів конституційного ладу, слід вважати внесення змін до тексту статті 157 Конституції України, які б унеможливлювали перегляд демократичного, соціального і правового статусу України.

5. Важливим чинником успішного функціонування соціальної держави в Україні слід визнати діяльність розвинутої і ефективної судової системи. З метою її удосконалення і пристосування до вимог соціальної держави бачиться необхідним створення спеціалізованих трудового і соціального судів.

6. Розбудова соціальної держави в Україні безпосередньо залежить від успіхів в процесі становлення громадського суспільства, ринкової соціально орієнтованої економіки, демократичної і правової держави. Тому ці процеси мають бути по можливості синхронізовані.

ВИСНОВКИ

Проведений у цій роботі теоретичний аналіз дозволяє зробити деякі найбільш загальні висновки.

1. Соціальна держава виникає наприкінці XIX ст. і остаточно утверджується як нова якісна характеристика правової держави у другій половині XX ст. Трансформацію ліберальної (мінімальної) правової держави в соціальну правову необхідно розглядати як процес, що відбувався у політико-правовій сфері під впливом переходу буржуазного громадянського суспільства до громадянського правового суспільства соціальної демократії. Таким чином, соціальна держава повинна розглядатися як продукт громадянського суспільства.

2. Формування теорії соціальної держави слід розцінювати як результат досягнутого широким спектром суспільних сил консенсусу в питанні визначення напрямку розвитку суспільства і місця в ньому держави. Ця теорія стала концентрованим виразом ідей, що були сформульовані в соціальних доктринах західних церков, програмних положеннях соціал-демократичних і ліберальних партій, у теорії культурної держави.

3. На початку свого становлення соціальна держава розроблялась політико-правовою думкою країн Європи, включаючи Російську імперію. Радянською юридичною наукою правове обґрунтування цієї теорії не проводилося. З огляду на це в XX ст. соціальна держава утверджується як структурний елемент виключно політичної системи ряду країн континентальної Європи.

4. "Соціальна держава" і "держава добробуту", що взяті в найбільш загальному значенні цих термінів, - це поняття тотожні. Вони використовуються для позначення перехідного типу держави, зорієнтованого на соціальну демократію. Однак традиційно поняття "соціальна держава" вживається у вузькому значенні цього терміну. При такому підході соціальна держава розглядається як один з

різновидів держави добробуту. Його специфіка полягає в тому, що соціальна держава закріплюється як принцип конституційного ладу ряду країн континентальної Європи.

5. Доповнення традиційних конституційних аксіом принципом соціальної держави дає підстави розглядати її як один з елементів дескриптивної концепції "демократичної, соціальної правової держави". Це означає, що соціальна держава функціонує в рамках, створених демократичною, правовою державою, в якій визнаються і реалізуються фундаментальні права і свободи людини та діє принцип верховенства права.

6. Зміст поняття "соціальна держава" на конституційному рівні традиційно не розкривається. Своєї конкретизації соціальна держава набуває через властиві їй принципи, у соціально-економічних правах і нормах соціального права. Разом з тим із наявності соціального законодавства і закріплення соціально-економічних прав не впливає висновок про те, що держава є соціальною, якщо означений принцип прямо не закріплено в конституції країни.

7. Серед держав соціально-демократичної орієнтації виділяють два різновиди. Це держави соціально орієнтованого капіталізму і постсоціалістичні країни, які стали на шлях демократичних перетворень. Україна належить до другої категорії країн. Її специфіка полягає в тому, що соціальні начала, які потребують свого оновлення, в ній доповнюються правовими і демократичними засадами, а не навпаки, як це заведено в теорії і практиці соціальної держави.

8. Україною в цілому сприйнята європейська традиція щодо соціальної держави. Однак через використаний законодавцем спосіб її викладення в Конституції України виникла потреба в уточненні співвідношення конституційних положень про соціальну і правову державність. З метою їх узгодження, як того вимагає теорія соціальної правової держави, пропонується внести зміни до Преамбули і статті 1 Конституції України, які полягали б у вилученні розділового знаку (коми) між словами "соціальна" і "правова держава".

9. Соціальна держава разом з демократичною і правовою державою утворюють фундаментальні засади конституційного ладу України. Однак на конституційному рівні вони недостатньо захищені і можуть бути скасовані. З метою недопущення цього пропонується внести зміни до статті 157 Конституції України, які б передбачали заборону скасування демократичного, соціального і правового статусу України.

10. Проголосивши себе соціальною державою, закріпивши широкий спектр соціально-економічних прав, Україна зробила перший крок до інтеграції в "соціальну" Європу. Наступним її кроком в цьому напрямку має стати приведення законодавчої бази у відповідність з діючими міжнародно-правовими стандартами в соціальній сфері. Розпочинати необхідно з Конституції. Пропонується внести зміни до статті 46 Конституції України, що передбачають поширення права на соціальний захист не лише громадян, але й на кожну людину, як це впливає із змісту статті 3 Конституції.

11. Соціальна держава отримує свою розгорнуту конкретизацію в соціальному праві, яке в європейських країнах виділилося в самостійну галузь права. Закріплення за Україною соціального статусу надало актуальності проблемі досягнення визначеності в питанні про прийнятність чи неприйнятність для неї європейської концепції соціального права. З метою вирішення цієї проблеми пропонується провести міжнародну науково-практичну конференцію.

12. Формування вітчизняного соціального права є процесом тривалим. Кроком, який сприятиме його прискоренню, є здійснення систематизації чинного соціального законодавства. В контексті цього завдання пропонується обговорити питання про доцільність розробки і прийняття Соціального кодексу України.

13. Важливим чинником ефективного функціонування соціальної держави традиційно вважається суд. В умовах соціально-економічної кризи в Україні особливого значення набуває необхідність захисту соціально-економічних прав людини. В цьому зв'язку надзвичайно позитивно визначається діяльність Конституційного Суду України, який дотримується означеної вимоги при

прийнятті своїх рішень. Разом з тим визнається, що діяльність судів загальної юрисдикції недостатньо спрямована на захист прав цієї категорії. Пропонується обговорити можливість, у рамках процесу реформування судової системи, створення спеціалізованих соціальних і трудових судів, які є традиційними атрибутами соціальної держави. Започаткування цих судів обумовлене необхідністю забезпечення з боку держави соціальних і правових гарантій прав людини і розширення змісту конституційної функції держави щодо захисту соціально-економічних прав .

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абсолютный рационализм и современный кризис: Интервью с В. Хесле // Вопр. философии.- 1990. - №11.- С.107-114.
2. Ажаева В.С. "Государство благосостояния" в Канаде: Науч.-аналит.обзор.- М.: РАН ИНИОН, 1992. - 41 с. (Соц.-экон. пробл. развитых стран).
3. Албеда В. Государство и социальное партнерство в Голландии // Вопр. экономики.-1994. - №5. - С.97-102.
4. Алексеев С.С. Право: азбука - теория - философия: Опыт комплексного исследования.- М.: Статут, 1999. - 712 с.
5. Альбрехт А. Правовое государство // Актуал. пробл. правоведения за рубежом: Пробл. правового государства: Реф. сб. Вып. 2. - М.: АН СССР ИНИОН, 1989. - С.49-67.
6. Андреевский И.Е. Благосостояние // Энциклопедический словарь / Под. ред. И.Е. Андреевского.- СПб.: Изд-ли Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон, 1891. - Т.4.- С.55.
7. Аннерс Э. История европейского права / Пер. со швед. Ин-т Европы.-М.: Наука, 1996.- 395 с.
8. Антонович А.Я. Курс государственного благоустройства / Полицейское право: Ч.1 и 2. - К.,1890.- 410 с.
9. Aragon M. Los problemas del Estado social // Sistema.-Madrid, 1994.- №118-119. P.23-32.
10. Арблестер Э. Взлет и падение западного либерализма / Обзор Чаликовой В.А. // Либерализм, консерватизм, марксизм: Пробл.-темат. сб. / Гл. ред. С. Пиво-варов. - М.: РАН ИНИОН, 1998.- С.5-28. (Полит. наука).
11. Бабкін В.Д. Соціально держава та захист прав людини // Правова держава: щорічник наук. праць. / НАН України Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького.- К.: Ін Юре, 1999. – Вип.9. – С.3-11.
12. Баталов Э. Доживет ли Россия до социального государства? // Рос. Федерация.-1997.- №8.- С.49-50.
13. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания.- СПб.: Книгоизд. т-во "Просвещение", 1904.- Т.17. - 794 с.
14. Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских.- М.: ИНФРА-М, 1998. - 790 с.
15. Бородин Ф.М. Движение российского социума к государству благо-состояния // Социол. исслед. -1997. - №7.- С.20-29.
16. Бочаров М.П. От социальных ценностей к социальному государству.- М.: Луч,1997.- 174 с.
17. Бринчук М.М. Экологические права: условия и гарантии реализации // Социальное государство и защита прав человека / Отв. ред. Е.А.Лукашева.- М.: РАН ИГП, 1994.- С.102-117.
18. Брицкая Л.А. Сущность концепции социального государства // Соц. политика и формирование новых общ. отношений.- Воронеж, 1994.- С.28-33.- Деп. в ИНИОН РАН 10.01.95., № 49949.
19. Василенко И.А. Административно-государственное управление в странах Запада: США, Великобритания, Франция, Германия. Учеб. пособие.- М.: Изд. корпорация Логос, 1998.- 168 с.
20. Вильданов Р.Х. Социальная политика и правовое регулирование труда в западноевропейском "Общем рынке" // Сов. государство и право. -1987.- №8.- С.98-106.
21. Вильховченко Э. Новое в культуре труда, производства, компании // МЭ и МО.- 1995.- №3.- С.136-147.
22. Водовозов В. Католическая церковь. Католический социализм // Энциклопедический словарь / Под ред. К.К. Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского. - СПб.: Изд-ли Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1895. - Т. 14 -А. - С.740-748.
23. Водовозов В. Социальный вопрос и социальная политика // Энциклопедический словарь / Под ред. К.К.Арсеньева и Ф.Ф.Петрушевского. - СПб.: Изд-ли Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон,1900.- Т.23.- С.72-75.
24. Brockhaus - Enzyklopadie: in 24 Bd.- 19., vollig neubearb. Aufl.- Mannheim: Brockhaus, 1993.- P.736.
25. Гаджиев К.С. Буржуазные концепции "государства благосостояния": Особенности эволюции в современных условиях // Концепция "государства благосостояния": Дискус. в запад. лит. 80-х гг.: Реф. сб. в 2-х ч. / Редкол.: Борко Ю.А. (отв. ред.).- М.: АН СССР ИНИОН, 1988.- Ч.1.- С.172-217.
26. Гаджиев К.С. "Государство благосостояния" в трактовке современных западных политологов // Эволюция теории и практики "государства благо-состояния" в 80-е годы: Сб. обзор. / Отв. ред. О.В. Сальковский.- М.: АН СССР ИНИОН, 1991.- С.13-42. (Соц.- экон. пробл. развитых капиталист. стран).
27. Галаганов В.П. Российское социальное обеспечение: проблемы и перспективы развития // Государство и право.- 1992.- №12.- С.38-46.
28. Гальчинський А. Соціально відповідальна держава // Політика і час.-1992.- №4.-С.54-61.
29. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Пер. с нем.: Ред. и сост. Д.А.Керимов и В.С.Нерсисянц.- М.: Мысль, 1990.- 524 с.
30. Гомбен Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция прав человека и Европейская Социальная Хартия: право и практика. - М.: Изд-во МНИМП, 1998.- 600 с.
31. Государственное право Германии: В 2 т. Сокр. пер. с нем. 7-ми том. издания.- М.: ИГП РАН, 1994.- Т.1.- 311 с.
32. Государственное право Германии: В 2 т. Сокр. пер. с нем. 7-ми том. издания.- М.: ИГП РАН, 1994.- Т.2.- 320 с.
33. Гришин И.В. Социальная политика Швеции в 80-е годы: "анормальный" вариант ? // Эволюция теории и практики "государства благосостояния" в 80-е годы : Сб. обзор. / Отв. ред. О.В.Сальковский.- М.: АН СССР ИНИОН, 1991.- С.100-140. (Соц.- экон. пробл. развитых капиталист. стран).

34. Гудименко Д.В. Дискуссия о "социальном государстве" и позиция либералов ФРГ // Проблемы общественно-политической мысли в зеркале новой российской политологии / Под ред. К.С. Гаджиева.- М.: РАН МЭ и МО, 1994.- С.119-140.
35. Гумбольдт В. Опыт установления пределов государственной деятельности // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. 1 Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция / Нац. обществ.-науч. фонд. Акад. полит. науки; Руководитель проекта Г.Ю.Семигин и др.; Ред.-науч. совет: пред. Совета Г.Ю.Семигин и др. – М.: Мысль, 1997.- С.628-635.
36. Гущина Н.А. Социальное государство в Российской Федерации: тенденции и перспективы // Государство и право: теория и практика .- Калининград, 1996.-С.33-38.
37. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т.1-4. - М.: Рус.яз.,1978-1980. - Т.4.,1980. - 683 с.
38. Дарендорф Р. Фрагменты нового либерализма // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. II Зарубежная политическая мысль. XX в./ Нац. обществ.-науч. фонд. Акад. полит. науки; Руководитель проекта Г.Ю.Семигин и др.; Ред.-науч. совет: пред. Совета Г.Ю.Семигин и др. – М.: Мысль, 1997,- С.796-800.
39. Дворецкий И.Х. Латино-русский словарь: -3-е изд., испр. - М.: Рус.яз.,1986.-840 с.
40. Дженис М., Кей Р., Бредли Э. Европейское право в области прав человека (Практика и комментарии) / Пер. с англ. - М.: Права человека, 1997. – 640 с.
41. Диманис М.Д. Социально-демократическая концепция государства // Полит. исследования.-1992. - №4. - С.184-190.
42. Диманис М. Христианско-демократическая модель социального государства: теория и практика (ФРГ) // Социальное государство в западной Европе: Проблемы и перспективы: Пробл.-темат. сб. / РАН ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобальных и региональных проблем. Отд. Запад. Европы и Америки; Отв. ред и сост. вып. Мацонашвили Т.Н. – М., 1999. - С.83-94. (Актуальные проблемы Европы). Ред. кол. сер.: Пархалина Т.Г. – глав. ред. и др.; 1991, № 31.
43. Дойблер В. Тенденции развития трудового права в промышленно развитых странах // Государство и право.-1995. - №2. - С.103-109.
44. Дробязко С.Г. Социальное правовое государство и государство вообще: (К вопросу об определении) // Вестн. Беларус. ун-та.- Минск, 1996. - №2. - С.45-48.
45. Ельвайн Т. Федералізм і самоврятування: єдність назовні, багатоманітність усередині, успіх німецької історії // Deutschland (UK).– Frank am Main.-1996. - №2. -С.44-49.
46. Еременко В.И. Антимонопольное законодательство зарубежных стран // Государство и право. -1995. - №9. - С.109-111.
47. Загальна теорія держави і права / За ред. В.В.Копейчикова. - К.: Юрінком, 1997. – 320 с.
48. Заець А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду.- Київ: Парламентське вид-во, 1999.- 248 с.
49. Занятость маргинальных слоев в индустриальных странах / Отв.ред. В.С.Ажаева. - М.: РАН ИНИОН, 1996.- 148 с. (Соц.-экон. пробл. развитых стран).
50. Ильин И.А. Наши задачи // Юность. -1990. - №8. - С.60-71.
51. Интерв'ю: Норберт Блюм // Deutschland (UK). - Frankfurt am Main. - 1996. - №5. -С.8-11.
52. Исаак Р. О превратном понимании европейского и американского либерализма / Обзор Пивоварова Ю.С. // Либерализм, консерватизм, марксизм: Пробл.-темат. сб. / Гл.ред. Ю.С.Пивоваров. - М.: РАН ИНИОН, 1998.- С.39-43. (Полит. наука).
53. История XIX века / Под ред. Лависса и Рамбо. Пер. с фран. 2-е доп. и испр. изд. / Под ред. Е.В.Тарле. - М.: Огиз, 1939. - Т.8. –552 с.
54. История политических и правовых учений: Учеб. / Под ред. О.Э.Лейста. -М.: Юридлит., 1997. – 576 с.
55. История политических и правовых учений: Хрестоматия для юр. вуз. и фак. / Сост. и общ. ред. Г.Г.Демиденко. - Харьков: Факт, 1999. –1080 с.
56. Итоги науки в теории и практике / Под ред. М.М. Ковалевского, Н.Н. Лан-ге, Н. Морозова, В.М. Шинкевича. - М.: Изд. тов-ва Мир, 1914. - Т.10. –524 с.
57. Итоги науки в теории и практике / Под ред. М.М. Ковалевского, Н.Н. Лан-ге, Н. Морозова, В.М. Шинкевича. - М.: Изд. тов-ва Мир, 1914. - Т.11. –462 с.
58. Казанцев Н. Социальное государство: власть и управление // Пробл. теории и практ. упр. - М., 1992. - №5. - С.79-84.
59. Каленский В. Социальное законодательство Англии. - М.: Наука, 1960. – 224 с.
60. Канапа Ж. Социальная доктрина церкви и марксизм / Пер. с фран. - М.: Прогресс, 1964. – 416 с.
61. Каргалова М. Строительство единого социального пространства ЕС // Социальное государство в западной Европе: Проблемы и перспективы: Пробл.-темат. сб. / Отв. ред и сост. вып. Мацонашвили Т.Н. – М.: РАН ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобальных и регио-нальных проблем. Отд. Запад. Европы и Америки, 1999.- С.12-49. (Актуальные проблемы Европы).
62. Карпев Н. Социализм // Энциклопедический словарь / Под ред. К.К. Ар-сеньева и Ф.Ф. Петрушевского. - СПб.: Изд-ли Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1900. - Т.23.- С.21-34.

63. Кисилев И.Я. Зарубежное трудовое право: Учеб. для вуз. - М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 263 с.
64. Кисилев И.Я. Сравнительное трудовое право стран развитой рыночной экономики: Учеб. пособ. - М.: Акад. труда и соц. отношений, 1995. – 209 с.
65. Кистяковский Б.А. Государство правовое и социалистическое // Вопр. философии. -1990. - №6. - С.141-160.
66. Клеман Н.М. "Государство благосостояния" в Великобритании: Теория и практика // Эволюция теории и практики "государства благосостояния" в 80-е годы: Сб. обзор./ Отв.ред. О.В.Сальковский.- М.: АН СССР ИНИОН,1991.- С.43-99. (Соц.-экон. пробл. развитых кап. стран).
67. Кобец Н.Г. Социальное право: понятие, предмет, функции, система и принципы // Сев.-кавказ. юр. вестн. - Ростов н/Д. -1997. - №3. - С.16-28.
68. Ковальский Н.А. Современный мир, осмысленный католицизмом. (О нынешней католической социальной доктрине) // Православие и католицизм: соц. аспекты: Пробл.-темат. сб. - М.: РАН ИНИОН, 1998. – С.160-179. (Актуал. пробл. Европы).
69. Ковлер А.И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века. - М.: РАН ИГП, 1997. – 101 с. (Новое в юр. науке и практ.).
70. Козюбра М.І. Державна влада: межі здійснення та форма організації (політико-правові аспекти) // Укр. право. -1995. - Число 1. - С.4-13.
71. Козюбра М.І. Теоретичні проблеми реалізації нової Конституції України // Укр. право. -1996. - Число 3. - С.4-12.
72. Констан Б. О свободе у древних в ее сравнении со свободой у современных людей // Полит. исследования. -1993. - №2. - С.97-106.
73. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учеб. в 4-х т. Т. 1-2 / Отв. ред. Б.А. Страшун. -М.: БЕК, 1995. – 778 с.
74. Конституции буржуазных государств: Учеб. пособие / Сост. В.В. Маклаков. -М.: Юрид. лит., 1982. – 408 с.
75. Конституции и конституционные акты РСФСР (1918-1937) / Сб. док. под общ. ред. А.Я. Вышинского, Ин-т права АН СССР. - М.: Введ. Верхов. Совета РСФСР, 1940. – 298 с.
76. Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. - К.: Укр. правн. фундація. Право, 1996. – 544 с.
77. Конституційне право України / За ред. В.Ф.Погорілка. - К.: Наукова думка, 1999. – 734 с.
78. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. -К.: Україна, 1996. – 54 с.
79. Конституция Швеции. - М.: Юрид. лит., 1981. – 142 с.
80. Копейчиков В.В. Про теоретичні засади конституційного ладу (згідно з проектом Конституції України, який винесено на всенародне обговорення) // Вісн. Акад. прав. наук України. -1993. - №1. - С.26-34.
81. Копейчиков В.В. Социальные реальности и права человека // Права человека в истории человечества и в современном мире / Отв. ред. Е.А. Лукашева. - М.: АН СССР ИГП, 1989. - С.46-50.
82. Котляревский С.А. Власть и право. Проблемы правового государства // История политических и правовых учений: Хрестоматия для юр. вуз. и фак. / Сост. и общ ред. Г.Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. - С.759-769.
83. Крапивенский С.Э. Социальная философия: Учеб. для студентов вуз. - М.: Гуманит. изд. центр Владос, 1998. – 416 с.
84. Краус В. Европа будущего / Пер. с нем.. - СПб.: Фантакт, 1995. – 167 с.
85. Лев XIII. Рерум новарум: Окружное послание Льва XIII о положении трудящихся // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. II. Зарубежная политическая мысль. XX в. / Нац. обществ.-науч. фонд. Акад. полит. наук; Руководитель проекта Г.Ю. Семигин и др.; Ред.-науч. совет: пред. Совета Г.Ю. Се-мигин и др.- М.: Мысль, 1997.- С.42-57.
86. Ледах И.А. Социальное государство и права человека (из опыта западных стран) // Социальное государство и защита прав человека / Отв. ред. Е.А. Лукашева. - М.: РАН ИГП, 1994. - С.22-33.
87. Литторин С.О. Крушение социалистического мифа: Расцвет и упадок государства благосостояния в Швеции / Пер. со швед. - М., Минск: Фонд Референдум -ТПЦ - Полифакт, 1991. –78 с.
88. Лукашева Е.А. Социальное государство и защита прав человека в условиях рыночных отношений // Социальное государство и защита прав человека / Отв. ред. Е.А. Лукашева. - М.: РАН ИГП, 1994. - С.5-21.
89. Максимова Н.В., Филиппов Б.А. Социальное учение Католической церкви и либеральные институты // Православие и католичество: соц. аспекты: Пробл.-темат. сб. - М.: РАН ИНИОН, 1998. – С.180-201. (Актуал. пробл. Европы).
90. Мамут Л.С. Государство в ценностном измерении. - М.: НОРМА, 1998. – 48 с.
91. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. -2-е изд. - М.: Гос. изд-во полит. лит., 1961.- Т.19.
92. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. -2-е изд. - М.: Гос. изд-во полит. лит., 1961.- Т.25.
93. Марчук Е., Селиванов А. Цель правосудия и права человека // Голос Украины.-1998. - №240.
94. Мацонашвили Т. Проблемы социального государства в ФРГ к исходу XX в. // Социальное государство в западной Европе: Проблемы и перспективы: Пробл.-темат. сб. / Отв. ред и сост. вып. Мацонашвили Т.Н. – М.: РАН

- ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобальных и регио-нальных проблем. Отд. Запад. Европы и Америки, 1999.- С.95-125. (Актуал. проблемы Европы).
95. Мачульская Е.Е. Негосударственные формы социального обеспечения в зарубежных странах. - М.: РАН ИНИОН, 1995. – 28 с.
96. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения: Учеб. пособие для вуз. -2-е изд., перераб. и доп. - М.: Книжный мир, 1999. – 240 с.
97. Мачульская Е.Е. Социальный риск как объективная основа социального обеспечения // Вестн. Мос. ун-та. -1999. - №1. - С.23-30. (Сер. 11. Право).
98. Медведчук В. В поисках новых рубежей // Голос Украины. -1998. - №248.
99. Методологические аспекты материалистической диалектики (Сб. статей) / Под ред. В.А. Штоффа. - Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. – 196 с.
100. Мигранян А.М. Переосмысливая консерватизм // Вопр. философии. -1990. -№11.- С.114-123.
101. Мирич Й. Либеральная плюралистическая демократия / Обзор Л.Н. Верче-нова // Либерализм, консерватизм, марксизм: Пробл.-темат. сб. / Гл. ред. Ю.С. Пивоваров. - М.: РАН ИНИОН, 1998. - С.29-33. (Полит. наука).
102. Миронова Т.К. Развитие законодательства о социальном обеспечении: новые подходы // Государство и право. -1995. - №2. - С.42-46.
103. Морган . Європейська соціальна хартія як інструмент забезпечення соціальних прав людини // Соц. політика і соц. робота.- 1998. - №3. - С. 3-8.
104. Москвин Л.Б. Роль социальной сферы в развитии СНГ (Проблемы формирования "единого пространства") // Соц. полит. журн.-1994. - №11-12.- С.3-14.
105. Наступ зайнятості: "Спілка за працю" // Deutschland(UK).- Frankfurt am Main.-1996. - №2.- С.12-17.
106. Нерсисянц В.С. Философия права: Учебник для вузов. - М: Изд. групп. НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 652 с.
107. Нерсисянц В.С. Ценность права как триединства свободы, равенства и справедливости // Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление / Отв. ред. В.С. Нерсисянц. - М.: РАН ИГП, 1996. - С.4-11.
108. Новгородцев П.И. Введение в философию права. Ч.2: Кризис современного правосознания. - М.: Изд. т-ва И.Н. Кушнерев и К^о, 1909. – 393 с.
109. Новоженова И.С. Франция: общество благосостояния в 90-е годы // Социальное государство в западной Европе: Проблемы и перспективы: Пробл.-темат. сб. / Отв. ред и сост. вып. Мацонашвили Т.Н. – М.: РАН ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобальных и регио-нальных проблем. Отд. Запад. Европы и Америки, 1999.- С.50-82. (Актуальные проблемы Европы).
110. Общая теория права и государства: Учеб. / Под ред. В.В. Лазарева. -3-е изд., перераб. и доп. - М.: Юристъ, 1999. – 520 с.
111. Общая теория прав человека / Под ред. Е.А. Лукашевой. - М.: НОРМА, 1996. - 520 с.
112. Ожегов С.И. Словарь русского языка / Под ред. Н.Ю. Шведовой. -20-е изд., стереотип. -М.: Рус. яз., -1988. – 750 с.
113. Ойлингер Т. Статус основных прав в Австрии // Права человека в истории человечества и в современном мире / Отв. ред. Е.А. Лукашева. - М.: АН СССР ИГП, 1989. - С.110-113.
114. Орлов Б.С. Социал-демократия Запада: ценности и ориентиры // Диалог. -1990.- №12. - С.84-91.
115. Орт М. Союз за працю // Deutschland (UK). - Frankfurt am Main. -1999. - №1. -С.20-23.
116. Основні напрями соціальної політики на 1997-2000 рр. Затвержені Указом Президента України від 18 жовтня 1997 р. №1166/97 // Урядовий кур'єр. -1997. - №202-203.
117. Основные ценности социальной демократии / Отв. ред. В.С. Орлов. - М.: РАН ИНИОН, 1996. – 150 с. (Пробл. междунар. с.-д. движения).
118. Палиенко Н. Правовое государство и конституционализм // Вест. права: Журн. юр. о-ва при императ. СПб. ун-те, 1906. - Кн.1. - С.127-163.
119. Патнэм Р. Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь // МЭ и МО. -1995. - №4. - С.77-86.
120. Пахомов Ю. Цивілізаційні виклики і сучасна Україна // Політ. думка. -1997. - №1. - С.165-172.
121. Пезов С.В. Правовое государство в интеллектуальной традиции // Актуал. пробл. правовед. за рубежом (Пробл. правового государства): Реф. сб. Вып.2. - М.: АН СССР ИНИОН,1989. - С.4-22.
122. Перегудов С.П. Гражданское общество в политическом измерении // МЭ и МО -1995. - №12. - С.74-85.
123. Петришин А.В. К вопросу об общецивилизационных основаниях государственности // Проблемы законности. Вып. 29: Респ. межведом. науч. сб. / Отв. ред. В.Я.Таций. – Харьков: Нац. юрид. акад. Украины, 1995. – С.3-8.
124. Пивоваров Ю.С. Либерализм в стране "развитого романтизма" (Константин Кавелин и его место в русской политической традиции) // Либерализм, консерватизм, марксизм: Пробл. -темат. сб. / Гл. ред. Ю.С. Пивоваров. - М.: РАН ИНИОН, 1998. - С.131-168. (Полит. наука).
125. Пивоваров Ю.С. Социальная политика как момент истины в идеологии германских консерваторов и либералов // Либерализм, консерватизм, марксизм: Пробл.-темат. сб. / Гл. ред. Ю.С. Пивоваров. - М.: РАН ИНИОН,1998. - С.61-97. (Полит. наука).

126. Поленина С.В. Законотворчество в Российской Федерации. - М.: РАН ИГП, 1996. – 145 с.
127. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. - К.: Генеза, -1997. – 440 с.
128. Політологія: Навч. посіб. для вуз./ Упоряд. та ред. М. Сазонова. - Харків: Фоліо -1998. – 735 с.
129. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю.И. Аверьянов. - М.: Изд-во Мос. коммерч. ун-та, -1993. – 431 с.
130. Право вибору: політичні партії та виборчі блоки / Упоряд. М. Томенко, О. Проценко. - К.: Заповіт, 1998. – 122 с.
131. Правовое государство в современной американской либеральной мысли (свод. реф.) // Актуал. пробл. правоведения за рубежом: Пробл. правового госу-дарства: Реф. сб. Вып.2. - М.: АН СССР ИНИОН, 1989. - С.151-164.
132. Прэнс Ад. Организация свободы и общественный долг / Пер. с фран. -СПб.: Изд. Ф. Павленкова, 1897. – 185 с.
133. Преимущество и новизна в государственно-правовом развитии России / Отв. ред. Б.Н. Топорнин. - М.: РАН ИГП, 1996. - 41с. (Новое в юр. теории и практи.).
134. "Про державну допомогу сім'ям з дітьми": Закон України від 21.12.92 // Відом. Верхов. Ради України. - 1993. - №5. - Ст.21.
135. "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Українській РСР": Закон Української РСР від 21.03.91 // Відом. Верхов. Ради України. -1991. - №21. -Ст.252.
136. "Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні": Закон України від 16.12.93 // Відом. Верхов. Ради України. -1994. - №4. - Ст.18.
137. "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей": Закон України від 20.12.91 // Відом. Верхов. Ради України. -1992. - №15. - Ст.190.
138. "Про статус ветеранів військової служби та їх соціальний захист ": Закон України від 24.03.98 // Відом. Верхов. Ради України. -1998. - №40-41. - Ст.249.
139. "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи": Закон України від 19.12.91 // Відом. Верхов. Ради України. -1998. - №13. - Ст.178.
140. Про що думає молодь? Дані опитування // Deutschland (UK).- Frankfurt am Main -1996. - №2. - С.43.
141. Рабінович П.М. Громадське суспільство і правова держава (загально-теоретичні міркування) // Укр. право. -1996. - Число 3. - С.22-34.
142. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави: Навч. посібник. Вид. 3-тє, зі змін. й доповн. -К.: ІСДО, -1995. – 172 с.
143. Рабінович П.М. Про соціальну сутність сучасних демократичних держав // Вісн. Акад. прав. наук України. -1993. - №1. - С.34-42.
144. Рабінович П.М. Соціальна держава // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.П. Корецького. -К.: Довіра: Генеза, -1996. - С.374.
145. Рабінович П.М., Лобода Ю.П. Соціальна сутність держави як складник предмета теоретико-історичної юриспруденції // Вісн. Акад. прав. наук України. -1996. - №5. - С.90-99.
146. Рекомендації семінару "Європейська соціальна хартія // Соц. політика і соц. робота. -1998. - №3. - С.9-10.
147. Речицький В. Громадянські права як юридичні засоби протидії державній владі // Укр. право. -1995. - Число 1. - С.78-83.
148. Рейснер М.А. Общее благо и абсолютное государство // Вест. права. -СПб., -1902. - №9-10. - С.1-128.
149. Рекомендации парламентских слушаний о неотложных мерах по исполнению законодательства по вопросам социальной защиты пенсионеров, ветеранов и инвалидов и путей его усовершенствования // Голос Украины. -1999. - №118.
150. Риттер Г.А. Социальное государство: возникновение и развитие, сравнительный анализ / Реф. Соколовой В.И.// РЖ: Обществ. науки за рубежом. - М.: АН СССР ИНИОН, 1990. - №5. - С.26-31. (Сер. 4 Государство и право).
151. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Міністерства внутрішніх справ України і Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положення частини 6 статті 22 Закону України "Про пожежну безпеку" // Офіц. вісн. України. -1999. - №27. - С.177-182.
152. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190¹ Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) // Офіц. вісн. України.- 2000.- №4.- Ст.126.
153. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положення частини 6 статті 12 Закону України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей", частини 4 і 5 статті 22 Закону України "Про міліцію" та частини 6 статті 22 Закону України "Про пожежну безпеку" // Офіц. вісн. України. -1999. - №24. - С.180-191.

154. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 66 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Кабінету Міністрів України "Про затвердження переліку платних послуг, які надаються в державних закладах охорони здоров'я та вищих медичних закладах освіти" // Офіц. вісн. України.-1998. - №50.- С.119-123.
155. Роик В. Социальное государство и гражданское общество // Человек и труд.- М.,1996. - №11. - С.9-11.
156. Российское государство и правовая система: Современное развитие, проблемы, перспективы / Под ред. Ю.Н.Старилова. - Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1999.- 704 с.
157. Руденко В. Щодо ратифікації Європейської соціальної хартії // Соц. політика і соц. робота. -1998. - №3. - С.11-15.
158. Селіванов В. Приватно-правові засади концепції державної політики захисту прав і свобод людини в Україні // Право України. -1997. - №10. - С.8-18.
159. Семенов А. Посттейлоризм и теория человеческого капитала // МЭ и МО. -1995. - №9. - С.20-36.
160. Серегин В. Социальное государство и экономические права // Бизнес-информ -1997. - №8. - С.10-13.
161. Силагадзе А.Н. Концепция "социального государства" в работах западно-германских неоконсерваторов и либералов // Эволюция теории и практики "государства благосостояния" в 80-е годы: Сб. обзор. / Отв. ред. О.В. Саль-ковский. - М.: АН СССР ИНИОН, 1991. - С 141-160. (Соц.-экон. пробл. развитых кап. стран).
162. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка / Под ред. А.Н. Чудинова. -3-е изд. - СПб.: Изд. В.И. Губинский. - 678 с.
163. Словарь по трудовому праву /Отв. ред. Ю.П. Орловский. - М.: БЕК, 1998.- 600 с.
164. Словарь терминов по теории государства и права: Учеб. пособие / Рук. авт. кол. Н.И. Панов. - Харьков: Основа, 1997. – 180 с.
165. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. - К.: "Знання України", 1993. – 192 с.
166. Сокольский С.Л. Западногерманские социал-демократы о путях преодоления кризиса "социального государства" // Концепция "государства благосостояния": (Дис-курс. в запад. лит. 80-х гг.): Реф. сб. / Редкол.: Борко Ю.А. (отв. ред.). - М.: АН СССР ИНИОН, 1988. - Ч.1. - С.92-125.
167. Социальное и личное страхование (опыт страхового рынка ФРГ). - М.: Анкил, -1996. – 122 с.
168. Социальное обеспечение в странах Запада (Франция, ФРГ, Италия): Сб. обзор. / Отв. ред. С.Л. Зарецкая. - М.: РАН ИНИОН, 1994. – 147 с.
169. Социальные права человека: Документы и материалы Совета Европы. - М., 1996. -Ч.1. – 172 с.
170. Ставцева А.И. Судебная защита трудовых и иных социальных прав граждан // Труд. право. - М., 1997. - №2. - С.13-25.
171. Стретович В. Правова система України: загальна характеристика сучасного етапу формування // Право України. -1998. - №2. - С.3-6.
172. Танци Р. Роль государства в экономике: эволюция концепций // МЭ и МО. -1998. - №10. - С.51-62.
173. Танчев Е. Проблеми на социалната държава в модерния конституцио-нализъм // Правна мисъл. - С., 1994. - Г.35, кн.2. - С.3-13.
174. Татан А. Право Європейського Союзу: Підруч. для студ. вищих навч. заклад. / Пер. з англ. - К.: Абрис, 1998. – 424 с.
175. Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. - М.: Юристъ, 1997. – 672 с.
176. Теория социальной работы: Учеб. / Под ред. Е.И. Холостовой. - М.: Юристъ, 1998. – 334 с.
177. Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю. Тихомирова. - М., 1997. – 520 с.
178. Ткаченко В.Д. Функціональне призначення законності // Вісн. Акад. прав. наук України.- Харків: Право, 1996.- №6.- С.13-23.
179. Тодыка Ю.Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина: Учеб. пособие. – Харьков: Фолио, Райдер, 1998. – 292 с.
180. Тодыка Ю.Н. Основы конституционного строя Украины. Учеб. пособ.-Харьков: Факт, 1999. – 320 с.
181. Топорнин Б.Н. Европейское право: Учеб. -М.: Юристъ, 1998. – 456 с.
182. Трудовое право. Энциклопедический справочник / Гл. ред. С.А. Иванов. -М.: Сов. энциклоп., 1979. – 528 с.
183. Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 роки : Послання Президента України до Верховної Ради України 2000 рік // Урядовий кур'єр. – 2000. - № 34.
184. Унгвицкий В.В. Проблемы демократии в структуре неолиберальной идеологии (на примере Ф.Хайека) // Либерализм, консерватизм, марксизм: Пробл.-темат. сб. / Гл. ред. Ю.С. Пивоваров. - М.: РАН ИНИОН, 1998. - С.48-55. (Полит. наука).
185. Урьяс Ю.П. Традиции и современность в буржуазной теории государства (на материалах ФРГ) // Пробл. бурж. государственности и полит. прав. идеология / Отв. ред. Ю.П. Урьяс. - М.: АН СССР ИГП, 1990. - С.5-29.
186. Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. Политико-правовое положение трудящихся в Европейском сообществе / Пер. с англ. - М.: Изд-во МГУ, 1995. – 176 с.

187. Фадеева Т.М. Единая Европа: идея и реальность. Концепция культурной идентичности. - М.: РАН ИНИОН, 1997. - 48 с.
188. Федеративній Республіці Німеччина - 50 років: інформаційний додаток // Deutschland (UK). - Frankfurt am Main. -1998. - №6.
189. Филиппов Б.А. Папы и проблемы прав человека // Православие и католичество: соц. аспекты: Пробл.-темат.сб. - М.: РАН ИНИОН, 1998. - С.202-222. (Актуал. пробл. Европы).
190. Флора П. Введение к книге "Рост до предела. Западноевропейские государства благосостояния после второй мировой" / Реф. Штернгарц М.З. // Концепция "государства благосостояния": Дискус. в зап. лит. 80-х гг.: Реф. сб. / Редкол.: Борко Ю.А. (отв. ред.). - М.: АН СССР ИНИОН, 1988. - Ч.2. - С.5-10.
191. Фотина Т. Эффективная рыночная экономика не может не быть социально ориентированной // Человек и труд. - М. -1996. - №11. - С.4-8.
192. Фромме Ф.К. "Рішення оскарженню не підлягає": Федеративний конституційний суд // Deutschland (UK) - Frankfurt am Main. -1997. - №6. - С.24-30.
193. Хайек Ф.А. Дорога к рабству // Вопр. философии. - 1990. - №11. - С.123-166.
194. Хайнц Л. Социальная рыночная экономика. Германский путь. - М.: Дело ЛТД, 1994. - 224 с.
195. Хартия основных социальных прав рабочих ЕЭС // Диалог. - 1991. - №13. -С.77-82.
196. Хеллер А. Свобода как высшая идея / Реф. Попова А.П. // РЖ: Обществ. науки за рубежом. - М.: АН СССР ИНИОН, 1990. - №4. - С.18-26. (Сер.4 Государство и право).
197. Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / Пер. с нем. - М.: Юрид. лит., 1981. - 368 с.
198. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства / Пер. с нем. - М.: Изд-во ГНОЗИС, Ред. изд. группа Логос, -1994. - 328 с.
199. Хорос В. Гражданское общество: общие подходы // МЭ и МО.-1995. - №11. -С. 49-59.
200. Хофманн Р. Защита прав человека и Конституция ФРГ // Права человека в истории человечества и в современном мире / Отв. ред. Е.А. Лукашева. - М.: АН СССР ИГП, 1989. - С.102-107.
201. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. - Т.2: Навч. посіб. для юр. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / За ред. В.Д. Гончаренко. - К.: Ін Юре, 1998. - 608 с.
202. Цандер Б. Задурно, але не намарне: робота на громадських засадах // Deutschland (UK). - Frankfurt am Main. - 1998. - №2. - С.18-21.
203. Цахер Х.Ф. Социальное право и справедливость / Реф. Султановой А.Д. // РЖ: Обществ. науки за рубежом. - М.: АН СССР ИНИОН, 1990. - №3. - С.9-13. (Сер.4 Государство и право).
204. Цвик М.В. Теория социалистической демократии (Государственно-правовые аспекты). - К.: Вища школа, 1986. - 158 с.
205. Цицерон. О старости. О дружбе. Об обязанностях. - М.: Наука, 1974. - 243 с.
206. Чаликова В.А. К вопросу об истоках: Переключка старого и нового в консервативной мысли // Либерализм, консерватизм, марксизм: Пробл.-темат. сб. / Гл. ред. Ю.С.Пивоваров. - М.: РАН ИНИОН, 1998. - С.98-102. (Полит. наука).
207. Четвернин В.А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию. - М.: РАН ИГП, 1993. - 140 с.
208. Четвернин В.А. О концептуальном соединении и концептуальном разъединении права и морали в западной юриспруденции (Научно-аналитический обзор)// Актуальные проблемы правоведения за рубежом. Вып. 1. - М.: АН СССР ИНИОН, 1989. - С.6-48.
209. Четвернин В.А. Понятие права и государства. Введение в курс теории права и государства. - М.: Дело, 1997. -120 с.
210. Чиркин В.Е. Государствоведение: Учебник. - М.: Юристъ, 1999. - 400 с.
211. Чиркин В.Е. Переходное постсоциалистическое государство: содержание и форма // Государство и право. -1997. - №1. - С.4-11.
212. Шаманов А.Ж. Перспективы Казахстана как социального государства // Политика. - Алматы, 1996. - №3. - С.18-34.
213. Шанин Т. Социальная работа как культурный феномен современности // Вопр. философии. -1997. - №11. - С.55-70.
214. Шейнман М.М. Ватикан и католицизм в конце XIX- начале XX в. - М.: Ин-т истории АН СССР, 1958. - 468 с.
215. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права.- М.: Изд. Бр. Башмаковых, 1911. -Т.1. -320 с.
216. Шемшученко Ю.С. Правовые проблемы экологии / АН УССР, Ин-т государства и права. - Киев: Наукова думка, 1989. - 231 с.
217. Шестакова Л.Н. Права человека: Сборник универсальных и региональных международных документов. - М.: Изд-во МГУ, 1990. - 231с.
218. Шиллер Т. Либерализм в Европе // Либерализм, консерватизм, марксизм: Пробл. темат. сб. / Гл. ред. Ю.С.Пивоваров. - М.: РАН ИНИОН, 1998. - С.34-38. (Полит. наука).
219. Шлехт О. Благосостояние для всей Европы на основе наступления рыночного хозяйства / Пер. с нем. - М.: Владар, 1996. - 96 с.

220. Шлехт О. Спадщина Ерхарда. Що з соціальної економіки ми візьмемо у наступне століття ? // Deutschland (UK). – Frankfurt am Main. –1997. - №2. – С.15-17.
221. Шмідт Й. Німці не хочуть дітей ? Населення Німеччини старіє, потомства бракує // Deutschland (UK). – Frankfurt am Main. – 1998. -№1. – С.14-17.
222. Штайнберг Р. Экологическое конституционное государство / Рецензия Дубовик О.Л., Написанова Я.В. // Государство и право. – 2000.- №1.- С.126-127.
223. Штенгарц М.З. Государство благосостояния на повороте: очерки будущей социальной политики // Концепция «государства благосостояния»: Дискус. в зап. лит. 80-х гг.: Реф. сб. / Редкол.: Борко Ю.А. (отв. ред.). – М.: АН СССР ИНИОН, 1988. – Ч.1. – С.56-71.
224. Штенгарц М.З. Основатели «государства благосостояния»: Дискус. в зап. лит. 80-х гг.: Реф. сб. / Редкол.: Борко Ю.А. (отв. ред.). – М.: АН СССР ИНИОН, 1988. – Ч.1. – С.18-55.
225. Штрассер Й. Будущее социального государства // Социальное государство в западной Европе: Проблемы и перспективы: Пробл.-темат. сб. / Отв. ред и сост. вып. Мацонашвили Т.Н. – М.: РАН ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобальных и региональных проблем. Отд. Запад. Европы и Америки, 1999.- С.126-140. (Актуальные проблемы Европы).
226. Эрхард Л. Благосостояние для всех: Репринт. воспроизведение / Пер. с нем. - М.: Начала-пресс, 1991. – 336 с.
227. Юридичний словник-довідник / За ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Феміна, 1996.- 696 с.
228. Яковюк І.В. Про обсяг поняття «соціальна держава» (на основі порівняльного аналізу моделей ФРН і України) // Право України.–1998. - №11. –С.26-28.
229. Якушик В.М. Проблеми типології правової держави // Філософ. і соціол. думка.-1993. - №9-10. – С.177-195.
230. Яновский А.Е. Государство // Энциклопедический словарь / Под ред. К.К. Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского. – СПб.: Изд-ли Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1893.- Т.IX. - С.419-424.